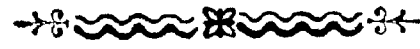
गीतेच्या अध्यायांतील विषयांची श्लोकवार अनुक्रमणिका.

[टीप—गीतेच्या अध्यायांतील विषयांचे या अनुक्रमणिकेंत श्लोकवार जे विभाग केले आहेत ते पुढें छापलेल्या मूळ संस्कृत श्लोकांमागें §§ अशी खूण घालून दाखविले आहेत; आणि भाषान्तरांत त्या त्या श्लोकापासून निराळा पारिग्राफ सुरू केला आहे.]

अध्याय पहिला—अर्जुनविषादयोग.

१. धृतराष्ट्राचा संजयास प्रश्न. २–११. दुर्योधनाचें द्रोणाचार्यांजवळ उभयपक्षांच्या सैन्याचें वर्णन. १२–१९. युद्धारंभीं परस्परांच्या सलामीचा शंखनाद. २०–२७. अर्जुनाचा रथ पुढें नेऊन सैन्यनिरीक्षण. २८–३७. दोन्ही सैन्यांत आपलेच बांधव, व त्यांना मारून कुलक्षय होणार, हें पाहून अर्जुनास झालेला विषाद. ३८–४४. कुलक्षयादि पातकांचे परिणाम ४५–४७. युद्ध न करण्याचा अर्जुनाचा निश्चय व धनुर्बाणत्याग.

अध्याय दुसरा—सांख्ययोग.

१–३. श्रीकृष्णांचें प्रोत्साहन. ४–१०. अर्जुनाचें उत्तर, कर्तव्यमूढता व धर्मनिर्णयार्थ श्रीकृष्णास शरण जाणें. ११–१३. आत्म्याचें अशोच्यत्व. १४, १५. देह आणि सुखदुःख यांचें अनित्यत्व. १६–२५. सदसद्विवेक व आत्म्याच्या नित्यत्वादि स्वरूपकथनानें त्याच्या अशोच्यत्वाचें समर्थन. २६, २७. आत्म्याच्या अनित्यत्वपक्षीं उत्तर. २८. सांख्यशास्त्राप्रमाणें व्यक्त भूतांचें अनित्यत्व व अशोच्यत्व. २९, ३०. आत्मा लोकांना दुर्ज्ञेय खरा; पण तूं खरें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन शोक सोड. ३१–३८. क्षात्रधर्माप्रमाणें

युद्ध करण्याची अवश्यकता. ३९. सांख्यमार्गाप्रमाणें प्रतिपादनाची समाप्ति, व कर्मयोगाच्या प्रतिपादनास सुरुवात. ४०. कर्मयोगाचें स्वल्पाचरणहि क्षेमकर. ४१. व्यवसायात्मक बुद्धीची स्थिरता. ४२–४४. कर्मकांडानुयायी मीमांसकांच्या अस्थिर बुद्धीचें वर्णन. ४५, ४६. स्थिर व योगस्थ बुद्धीनें कर्मे करण्याबद्दल उपदेश. ४७. कर्मयोगाची चतुःसूत्री. ४८–५०. कर्मयोगाचें लक्षण व कर्मापेक्षां कर्त्याच्या बुद्धीचें श्रेष्ठत्व. ५१–५३. कर्मयोगापासून मोक्षप्राप्ति. ५४–७०. अर्जुनाच्या प्रश्नावरून कर्मयोगी स्थितप्रज्ञाची लक्षणें आणि त्यांतच प्रसंगानुसार विषयासक्तीपासून कामादिकांच्या उत्पत्तीचा क्रम. ७१, ७२. ब्राह्मी स्थिति.

अध्याय तिसरा–कर्मयोग.

१, २. कर्मे सोडावी किंवा करावीं; खरें काय? असा अर्जुनाचा प्रश्न. ३–८. सांख्य (कर्मसंन्यास) व कर्मयोग अशा जरी दोन निष्ठा आहेत तरी कर्मे कोणालाच सुटत नसल्यामुळें कर्मयोग श्रेष्ठ ठरवून तोच आचरण्याबद्दल अर्जुनास निश्चित उपदेश. ९–१६. मीमांसकांचें यज्ञार्थ कर्महि आसक्ति सोडून करण्याबद्दल उपदेश, यज्ञचक्राचें अनादित्व व जगाच्या धारणार्थ अवश्यकत्व. १७–१९. ज्ञानी पुरुषाला स्वार्थ रहात नाहीं म्हणूनच प्राप्त झालेलीं कर्मे त्यानें निःस्वार्थ म्हणजे निष्काम बुद्धीनें केलीं पाहिजेत; कारण कर्म कोणालाच सुटलें नाहीं. २०–२४. जनकादिकांचा दाखला; लोकसंग्रहाचें महत्त्व व भगवंताचा स्वतःचा दाखला; २५–२९. ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या कर्मांतील भेद, व निष्काम कर्मे करून ज्ञान्यानें अज्ञान्यास सदाचरणाचा धडा घालून देण्याची अवश्यकता. ३०. ज्ञानी पुरुषाप्रमाणें परमेश्वरार्पणपूर्वक बुद्धीनें युद्ध करण्याचा अर्जुनास उपदेश. ३१, ३२. श्रद्धेनें भगवंताच्या या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचें आणि न वागण्याचें फल. ३३, ३४. प्रकृतीचें प्राबल्य व इन्द्रियनिग्रह. ३५. निष्काम कर्म करणें तेंहि स्वधर्माचें करावें, त्यांत मरण आलें तरी बेहेत्तर. ३६–४१.

मनुष्यास त्याचे इच्छेविरुद्ध पाप करण्यास लावणारा काम असून त्याचा इंद्रियसंयमनानें नाश. ४२, ४३. इंद्रियांच्या श्रेष्ठत्वाचा क्रम व आत्मज्ञानपूर्वक तन्नियमन.

अध्याय चवथा-ज्ञानकर्मसंन्यासयोग.

१-३. कर्मयोगाची संप्रदायपरंपरा. ४-८. जन्मरहित परमेश्वर दिव्य जन्म म्हणजे अवतार मायेनें कसे, केव्हां व कशासाठीं घेतो याचें वर्णन. ९, १०. या दिव्य जन्माचें व कर्माचें तत्त्व जाणिल्यानें पुनर्जन्म सुटून भगवत्प्राप्ति. ११, १२. अन्यरीत्या भजेल तर तसें फल, उदा० इहलोकींच्या फलार्थ देवतोपासना. १३-१५. भगवंतांचीं चातुर्वर्ण्यादि निर्लेप कर्में, त्यांतील तत्त्व ओळखण्यानें कर्मबंधनाश व तशीं कर्में करण्यास उपदेश. १६-२३. कर्म, अकर्म व विकर्म यांमधील भेद; अकर्म म्हणजे निःसंग कर्म. तेंच खरें कर्म आणि त्यानेंच कर्मबंधनाश. २४-३३. अनेक प्रकारच्या लाक्षणिक यज्ञांचें वर्णन; व त्यांपैकीं ब्रह्मबुद्ध्या केलेल्या यज्ञाचें अर्थात् ज्ञानयज्ञाचें श्रेष्ठत्व. ३४-३७. ज्ञात्यापासून ज्ञानोपदेश, ज्ञानानें आत्मौपम्यदृष्टि व पापपुण्यनाश. ३८-४०. ज्ञानप्राप्तीचे उपाय,-बुद्धि (-योग) व श्रद्धा. तदभावीं नाश. ४१, ४२. (कर्म-) योग व ज्ञान यांचे पृथक् उपयोग सांगून दोहोंच्या आश्रयानें युद्ध करण्यास उपदेश.

अध्याय पांचवा-संन्यासयोग.

१, २. संन्यास श्रेष्ठ का कर्मयोग श्रेष्ठ ? असा स्पष्ट प्रश्न. दोन्ही मोक्षप्रद पण त्यांतहि कर्मयोग श्रेष्ठ असें भगवंताचें निश्चित उत्तर. ३-६. संकल्प सोडिल्यानें कर्मयोगी नित्यसंन्यासीच होतो, आणि कर्माशिवाय संन्यासहि सिद्ध होत नाहीं. सबब दोन्ही तत्त्वतः एकच. ७-१३. मन सदैव संन्यस्त; व कर्में केवळ इंद्रियांचीं, असल्यामुळें कर्मयोगी सदा अलिप्त, शान्त व मुक्त. १४, १५ खरें कर्तृत्व व भोक्तृत्व प्रकृतीचें पण

अज्ञानानें आत्म्यानें किंवा परमेश्वरार्चे समाजतात. १६, १७. या अज्ञानाच्या नाशानें पुनर्जन्मापासून सुटका. १८–२३. ब्रह्मज्ञानानें प्राप्त होणाऱ्या समदर्शित्वाचें स्थिर बुद्धीचें आणि सुखदुःखक्षमतेचें वर्णन. २४–२८. सर्वभूतहितार्थ कर्में करूनहि कर्मयोगी इहलोकींच सदैव ब्रह्मभूत, समाधिस्थ व मुक्त. २९. (कर्तृत्व स्वतःवर न घेतां) परमेश्वर यज्ञतपाचा भोक्ता व सर्व भूतांचा मित्र हें ओळखण्याचें फल.

अध्याय सहावा–ध्यानयोग.

१, २. फलाशा सोडून कर्तव्य करणाराच खरा संन्यासी व योगी. संन्यासी म्हणजे निरग्नि व अक्रिय नव्हे. ३, ४. कर्मयोग्याच्या साधनावस्थेंत व सिद्धावस्थेंत शम व कर्म यांच्या कार्यकारणाची अदलाबदल व योगारूढाचें लक्षण ५, ६. योग सिद्ध करून घेण्यास आत्म्याचें स्वातंत्र्य. ७–९. जितात्म योगयुक्तांमध्येंहि समबुद्धीचा श्रेष्ठ. १०–१७. योगसाधनास लागणारें आसन व आहारविहार यांचें वर्णन. १८–२३. योग्याचें आणि योगसमाधींतील आत्यांतिक सुखाचें वर्णन २४–२६. मन हळू हळू समाधिस्थ, शान्त व आत्मनिष्ठ कसें करावें ? २७, २८. योगीच ब्रह्मभूत व अत्यंत सुखी. २९–३२. योग्याची सर्वाभूतीं आत्मौपम्यबुद्धि. ३३–३६. अभ्यास आणि वैराग्य यांनीं चंचल मनाचा निग्रह. ३७–४५. अर्जुनाच्या प्रश्नावरून योगभ्रष्टास किंवा जिज्ञासूसहि जन्मोजन्मीं चढतें फल मिळून अखेर पूर्ण सिद्धि कशी मिळते याचें वर्णन ४६, ४७. तपस्वी, ज्ञानी आणि नुस्ते कर्मी यांपेक्षां कर्मयोगी–व त्यांतहि भक्तिमान् कर्मयोगी श्रेष्ठ. म्हणून अर्जुनास (कर्म-)योगी होण्याबद्दल उपदेश.

अध्याय सातवा–ज्ञानविज्ञानयोग.

१-३. कर्मयोगा सिद्ध्यर्थ ज्ञानविज्ञाननिरूपणाला आरंभ. सिद्ध्यर्थ प्रयत्न करणारांची दुर्मिळता. ४–७. क्षराक्षरविचार. भगवंतांची अष्टधा अपरा व जीव-

रूपी परा प्रकृति; त्यापासून पुढें सर्व विस्तार. ८–१२. विस्तारांतल्या सात्त्विकादि सर्व भागांत ओंवलेल्या परमेश्वरस्वरूपाचें दिग्दर्शन. १२–१५. हीच परमेश्वराची गुणमयी व दुस्तर माया, व त्यालाच शरण गेल्यानें मायातरण, १६–१९. भक्त चतुर्विध; त्यांमध्यें ज्ञानी श्रेष्ठ. अनेक जन्मांनीं ज्ञानाची पूर्णता व भगवत्प्राप्तिरूप नित्य फल २०–२३. अनित्य काम्यफलार्थ देवतोपासना; पण त्यांतहि तत्तच्छ्रद्धाफलदातृत्व भगवंताचें २४, २८ भगवंताचें खरें स्वरूप अव्यक्त; पण मायेमुळें आणि द्वंद्वमोहामुळें दुर्ज्ञेय. मायामोहनाशानें स्वरूपज्ञान. २९, ३०. ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, आणि अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ मिळून सर्वत्र एकच परमेश्वर हें जाणिल्यानें अखेरपर्यंत ज्ञानसिद्धि.

अध्याय आठवा- अक्षरब्रह्मयोग.

१–४. अर्जुनाच्या प्रश्नावरून ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ व अधिदेह यांच्या व्याख्या. त्या सर्वांत एकच ईश्वर. ५–८. अंतकालीं भगवत्स्मरणानें मुक्ति. पण जें नित्य मनीं तेंच अंतीं; म्हणून सदाच भगवंताचें स्मरण करण्यास व लढण्यास उपदेश. ९–१३. अंतकालीं परमेश्वराचें म्ह० ॐकाराचें समाधिपूर्वक ध्यान व त्याचें फल. १४–१६. नित्य भगचिंतनानें पुनर्जन्मनाश. ब्रह्मलोकादि गति नित्य नव्हेत. १७–१९. ब्रह्मदेवाचे दिवसरात्र, दिवसारंभीं अव्यक्तापासून सृष्ट्युत्पत्ति व रात्र्यारंभीं त्यांतच लय. २०–२२. या अव्यक्ताच्याहि पलीकडला अव्यक्त व अक्षर पुरुष. त्याचें भक्तिगम्यत्व व तत्प्राप्तीनें पुनर्जन्मनाश. २३–२६. देवयान व पितृयाण मार्ग; पहिला पुनर्जन्म नाशक, दुसरा उलट. २७–२८. या मार्गांतील तत्त्व जाणणाऱ्या योग्यास मिळणारें फल अत्युत्तम, म्हणून त्याप्रमाणें सदा वागण्याचा उपदेश.

अध्याय नववा–राजविद्याराजगुह्ययोग.

१–३. ज्ञानविज्ञानयुक्त भक्तिमार्ग मोक्षप्रद असूनहि प्रत्यक्ष व सुलभ; अतएव राजमार्ग. ४–६. परमेश्वराची अगाध योगकरणी. सर्व

भूतांत असूनहि त्यांत नाहीं, व भूतेंहि त्यांत असून नाहींत. ७–१०. मायात्मक प्रकृतीला हातीं धरून सृष्टीची घडामोड, भूतांची उत्पत्ति व लय. इतकें करूनहि निष्काम अतएव अलिप्त. ११, १२. हें न ओळखितां मोहांत गुंतून मनुष्यदेहधारी परमेश्वराची अवज्ञा करणारे मूर्ख व आसुरी. १३–१५. तद्विरुद्ध ज्ञानयज्ञानें अनेक प्रकारें उपासना करणारे दैवी. १६–१९ ईश्वर सर्वत्र असून तोच जगाचा आईबाप, मालक, पोषक व बऱ्यावाईटाचा कर्ता. २०–२२. श्रौत यज्ञयागादिकांची खटाटोप स्वर्गप्रद असली तरी तें फल अनित्य. योगक्षेमार्थ म्हणावी तर तो भक्तीनेंही साध्य. २३–२५. अन्यदेवताभक्ति पर्यायानें परमेश्वराचीच, पण जशी देवता व भावना तसें फळ. २६. भक्ति असल्यास परमेश्वर फुलाच्या पाकळीनेंहि संतुष्ट. २७, २८. सर्व कर्में ईश्वरार्पण करण्याबद्दल उपदेश. त्यानेंच कर्मबंधापासून सुटका व मोक्ष. २९–३३. परमेश्वर सर्वांस सारखा. दुराचारी असो, पापयोनि असो, स्त्री असो, वैश्य असो, शूद्र असो, निःसीम भक्त बनल्यास सर्वांस एकच गति. ३४. अर्जुनास हाच मार्ग स्वीकारण्याबद्दल उपदेश.

अध्याय दहावा–विभूतियोग.

१–३ अजन्मा परमेश्वर देवांच्या व ऋषींच्याहि पूर्वींचा हें जाणिल्यानें पापनाश. ४–६. ईश्वरी विभूति व योग. ईश्वरापासूनच बुद्ध्यादि भाव, सप्तर्षि व मनु यांची, आणि परंपरेनें सर्वांची, उत्पत्ति ७–११. हें जाणणाऱ्या भगवद्भक्तांस ज्ञानप्राप्ति; पण त्यांस सुद्धां बुद्धिसिद्धि भगवानच देतात. १२–१८. आपल्या विभूति व योग सांगण्याबद्दल अर्जुनाची विनंति. १९–४०. भगवंतांच्या अनंत विभूतींपैकीं ठळकठळक विभूतींचें वर्णन. ४१, ४२. जे कांहीं विभूतिमत्, श्रीमत् व ऊर्जित तें सर्व परमेश्वरी तेज, पण अंशानें.

अध्याय अकरावा–विश्वरूपदर्शनयोग.

१–४. पूर्वाध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें आपलें ईश्वरी रूप दाखविण्याबद्दल भगवंतांस विनंति. ५–८. हें आश्चर्यकारक व दिव्य रूप पहाण्यासाठीं

अर्जुनास दिव्य दृष्टिज्ञान. ९–१४. विश्वरूपाचें संजयकृत वर्णन. १५–३१. विस्मयानें व भीतीनें नम्र होऊन अर्जुनानें केलेली विश्वरूपाची स्तुति, व प्रसन्न होऊन 'तुम्हीं कोण' हें सांगण्याबद्दल विनंति. ३२–३४. 'मी काळ' असें सांगून या काळानें पूर्वींच ग्रस्त झालेल्या वीरांस निमित्त होऊन मारण्याबद्दल अर्जुनास प्रोत्साहनपर उपदेश. ३५–४६. अर्जुनानें केलेलं स्तवन, क्षमापन आणि पूर्वींचें सौम्य रूप दाखविण्याबद्दल प्रार्थना. ४७–५१. विश्वरूप पहाणें अनन्य भक्तीखेरीज अशक्य. पुनः पूर्वरूपधारण. ५२–५४. विश्वरूपदर्शन भक्तीवांचून देवांसहि अशक्य. ५५. म्हणून भक्तीनें निसंःग व निर्वैर होऊन परमेश्वरार्पण बुद्धीनें कर्में करण्याबद्दल अर्जुनास सर्वार्थसारभूत अखेरचा उपदेश.

अध्याय बारावा–भक्तियोग.

१. पूर्वाध्यायांतील अखेरच्या सारभूत उपदेशावर अर्जुनाचा प्रश्न–व्यक्तोपासना श्रेष्ठ कीं अव्यक्तोपासना श्रेष्ठ? २–८. दोहोंत गति एकच; पण अव्यक्तोपासना क्लेशकारक, आणि व्यक्तोपासना सुलभ व लवकर फलप्रद. सबब निष्काम कर्मपूर्वक व्यक्तोपासना करण्याबद्दल उपदेश. ९–१२. भगवंताचे ठायीं चित्त स्थिर करण्याचे अभ्यास, ज्ञान, ध्यान इत्यादि उपाय, व त्यांतला कर्मफलत्याग श्रेष्ठ. १३–१९. भक्तिमान् पुरुषाच्या स्थितीचें वर्णन व भगवत्प्रियत्व. २०. या धर्मानें वागणारे श्रद्धाळु भक्त भगवंतास अत्यंत प्रिय.

अध्याय तेरावा–क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग.

१, २. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या व्याख्या. त्यांचे ज्ञान म्हणजे परमेश्वरज्ञान. ३, ४. क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार उपनिषदांतला व ब्रह्मसूत्रांतला. ५,६. क्षेत्रस्वरूपलक्षण. ७–११. ज्ञानाचें स्वरूपलक्षण. तद्विरुद्ध अज्ञान. १२–१७. ज्ञेयाचें स्वरूपलक्षण. १८. हें सर्व जाणिल्याचें फल. १९–२१. प्रकृतिपुरुषविवेक. प्रकृति कर्त्री, पुरुष अकर्ता पण भोक्ता, द्रष्टा इ० २२,२३. पुरुष

ह्याच देहांतील परमात्मा. या, प्रकृतिपुरुषज्ञानानें पुनर्जन्मनाश. २४–२५. आत्मज्ञानाचे मार्ग–ध्यान, सांख्ययोग, कर्मयोग आणि श्रद्धापूर्वक श्रवणानें भक्ति. २६–२८ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगानें स्थावरजंगम सृष्टि; त्यांत जें अविनाशी तो परमेश्वर. स्वप्रयत्नानें तत्प्राप्ति. २९, ३० प्रकृति कर्त्री, आत्मा अकर्ता; सर्व भूतें एकांत आणि एकापासून सर्व भूतें हें जाणिल्यानें ब्रह्मप्राप्ति. ३१–३३. आत्मा अनादि व निर्गुण, अतएव क्षेत्राचा प्रकाशक असला निर्लेप. ३४. या क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-भेदज्ञानानें परम सिद्धि.

अध्याय चवदावा–गुणत्रयविभागयोग.

१. २. ज्ञानविज्ञानान्तर्गत प्राणिवैचित्र्याचा गुणभेदानें विचार. हाहि मोक्षप्रद. ३,४. प्राणिमात्रांचा परमेश्वर हा पिता आणि तदधीन प्रकृति ही माता. ५–९. सत्व, रज व तम यांचे प्राणिमात्रावर होणारे परिणाम. १०–१३. नुस्ता एककेच गुण असणें अशक्य. कोणत्या तरी दोहोंचा पाडाव करून तिसऱ्याची वृत्ति; व प्रत्येकाच्या बुद्धीचीं लक्षणें. १४–१८. गुणप्रवृद्धी प्रमाणें कर्मांचीं फलें व मेल्यावर प्राप्त होणारी गति. १९, २० त्रिगुणातीत झाल्यानें व मोक्षप्राप्ति. २१–२५. अर्जुनाच्या प्रश्नावरून त्रिगुणातीताच्या लक्षणांचें व आचाराचें वर्णन. २६, २७. एकान्तभक्तीनें त्रिगुणातीतत्वाची सिद्धि व आणि नंतर सर्व मोक्षाचें, धर्माचें, व सुखाचें अंतिम स्थान जो परमेश्वर त्याची प्राप्ति.

अध्याय पंधरावा–पुरुषोत्तमयोग.

१ २. अश्वत्थरूपी ब्रह्मवृक्षाच्या वेदोक्त व सांख्योक्त वर्णनांची जोड. ३–६. असंगानें याचा छेद करणें हाच त्यापलीकडील अव्ययपदप्राप्तीचा मार्ग. अव्ययपदवर्णन. ७–११. जीव व लिंगशरीर यांचें स्वरूप व संबंध. शहाण्यास गोचर. १२–१५. परमेश्वराचें सर्वव्यापित्व. १६–१८. क्षराक्षर-लक्षण. त्यापलीकडे पुरुषोत्तम. १९,२०. या गुह्य पुरुषोत्तम ज्ञानानें सर्वज्ञता व कृतकृत्यता.

अध्याय सोळावा–दैवासुरसंपद्विभागयोग.

१–३. दैवी संपत्तीचे सव्वीस गुण. ४. आसुरी संपत्तीचीं लक्षणें. ५.

दैवी संपत्ति मोक्षप्रद आणि आसुरी बंधकारक. ६–२०. आसुरी लोकांचें विस्तृत वर्णन, त्यांस जन्मोजन्म अधोगति. २१,२२. नरकाचें त्रिविध द्वार–काम, क्रोध, लोभ. हे वर्ज्य केल्यानें कल्याण. २३,२४. शास्त्राप्रमाणें कार्याकार्यनिर्णय व आचरण करण्याबद्दल उपदेश.

अध्याय सतरावा–श्रद्धात्रयविभागयोग.

१–४. अर्जुनाच्या प्रश्नावरून प्रकृतिस्वभावानुरूप सात्त्विकादि त्रिविध श्रद्धेचें वर्णन. जशी श्रद्धा तसा पुरुष. ५, ६. आसुर याहून भिन्न. ७–१० सात्त्विक राजस व तामस आहार. ११–१३. त्रिविध यज्ञ १४–१६. शारीर, वाचिक व मानस असे तपाचे तीन तीन भेद. १७–१९. पैकीं प्रत्येक सात्त्विकादि भेदांनीं त्रिविध. २०–२२. सात्त्विकादि त्रिविध दान. २३. ॐतत् सत् हा ब्रह्मनिर्देश. २४–२७. पैकीं ॐ यानें आरंभसूचक, 'तत्' यानें निष्काम आणि 'सत्' यानें प्रशस्त कर्मांचा समावेश. २८. बाकीचें म्ह० असत् इहपरलोकीं निष्फल.

अध्याय अठरावा–मोक्षसंन्यासयोग.

१,२. अर्जुनाचे प्रश्नावरून संन्यास व त्याग यांच्या कर्मयोगमार्गांतल्या व्याख्या. ३–६. कर्मांच्या त्याज्यात्याज्यतेबद्दल निर्णय; यज्ञयागादि कर्में सुद्धां इतर कर्मांप्रमाणें निःसंग बुद्धीनें केलींच पाहिजे. ७–९. कर्मत्यागाचे सात्त्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकार; पैकीं फलाशा सोडून कर्तव्य-कर्म करणें हाच सात्त्विक त्याग. १०,११. कर्मफलत्यागीच सात्त्विक त्यागी, कारण नुसतें कर्म कोणासच चुकलें नाहीं. १२. कर्माचें त्रिविध फल सात्त्विकत्यागी पुरुषास बंधक होत नाहीं. १३–१५. कोणतेंहि कर्म घडण्याचीं कारणें पांच आहेत, केवळ मनुष्यच नव्हे. १६,१७. म्हणून मी करितों ही अहंकारबुद्धि सुटली म्हणजे करूनहि अलिप्त. १८,१९. कर्मचोदना व कर्मसंग्रह यांचें सांख्योक्त लक्षण व त्रैविध्य. २०–२२. पैकीं ज्ञानाचें

श्रीमद्भगवद्गीता.

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अध्याय पहिला.

[भारती युद्धारंभीं श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास जी गीता उपदेशिली तिचा लोकांत पुढें कसा प्रसार झाला याची परंपरा हल्लींच्या महाभारतांतच अशी वर्णिली आहे कीं, युद्धारंभीं व्यास धृतराष्ट्राकडे जाऊन " युद्ध पहाण्याची तुझी इच्छा असल्यास मी तुला दृष्टि देतो, " असें व्यास म्हणाले. परंतु आपल्या कुलाचा क्षय पहाण्यास आपण चहात नाहीं असें धृतराष्ट्रानें सांगितलें. तेव्हां संजय नांवाच्या सूतास बसल्या जागींच प्रत्यक्ष सर्व ज्ञान व्हावें अशी दिव्यदृष्टि देऊन, व त्यानें धृतराष्ट्रास युद्धाची हकीकत सांगावी अशी व्यवस्था करून, व्यास निघून गेले (म.भा. भीष्म. २). या व्यवस्थेप्रमाणें पुढें युद्धांत भीष्म पडल्यावर ती बातमी धृतराष्ट्रास सांगण्यास प्रथम संजय त्याजकडे गेला, तेव्हां भीष्माबद्दल शोक करून युद्धाची सर्व हकीकत सांगण्यास धृतराष्ट्रानें संजयास आज्ञा केली. संजयानें प्रथम उभय पक्षांकडील सैन्यांचें वर्णन करून नंतर धृतराष्ट्राच्या प्रश्नावरून गीता सांगण्यास सुरुवात केली आहे. हीच हकीकत पुढें व्यासांनीं आपल्या शिष्यांस, नंतर त्या शिष्यांपैकीं वैशंपायनानें जनमेजयास व अखेर सौतीनें शौनकास सांगितली असून महाभारताच्या सर्व छापील

संजय उवाच ।

§§ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

प्रतींत भीष्मपर्वाच्या २५ ते ४२ अध्यायांत ही गीता गोंविलेली आहे. या परंपरेप्रमाणें—]

धृतराष्ट्र म्हणाला—(१) संजया ! कुरुक्षेत्राच्या पुण्यभूमींत एकच जमलेल्या माझ्या आणि पांडूच्या युद्धेच्छु पुत्रांनीं काय केलें ?

[कुरुक्षेत्र म्हणजे हस्तिनापूरच्या सभोंवारचें मैदान होय. हल्लींचें दिल्ली शहर या मैदानावरच आहे. कौरपांडवांचा पूर्वज कुरु नांवाचा राजा या मैदानांत नांगर धरून कष्टानें तें नांगरीत होता, म्हणून त्याला क्षेत्र (किंवा शेत) असें म्हणतात. पुढें इंद्रानें या क्षेत्रांत जे तप करीत किंवा युद्धांत मरतील त्यांस स्वर्गप्राप्ति होईल असा कुरूस वर दिल्यावर त्यानें हें क्षेत्र नांगरण्याचें सोडून दिलें, अशी भारतांत कथा आहे (म. भा. शल्य. ५३.) इंद्राच्या या वरामुळेंच या क्षेत्रास धर्मक्षेत्र किंवा पुण्यभूमि असें म्हणूं लागले. याच मैदानावर परशुरामानें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करून पितृतर्पण केलें अशी कथा असून, अर्वाचीन कालींहि या क्षेत्रावर मोठमोठ्या लढाया झालेल्या आहेत.]

संजय म्हणाला-(२) त्या वेळीं पांडवांचें सैन्य व्यूह रचून (उभें) राहिलें आहे असें पाहिल्यावर दुर्योधन राजा (द्रोण) आचार्यांजवळ जाऊन असें भाषण करिता झाला कीं,—

कौरवांच्या सैन्याचा व्यूह प्रथम भीष्मांनीं रचिल्यावर पांडवांचें सैन्य कौरवांपेक्षां कमी असल्यामुळें त्यांनीं युद्धशास्त्राप्रमाणें आपलें सैन्य वज्र नांवाचा व्यूह रचून उभें केलें होतें असें महाभारतांतील गीतेच्या

श्रीमद्भगवद्गीता.

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अध्याय पहिला.

[भारती युद्धारंभीं श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास जी गीता उपदेशिली तिचा लोकांत पुढें कसा प्रसार झाला याची परंपरा हल्लींच्या महाभारतांतच अशी वर्णिली आहे कीं, युद्धारंभीं व्यास धृतराष्ट्राकडे जाऊन " युद्ध पहाण्याची तुझी इच्छा असल्यास मी तुला दृष्टि देतो, " असें व्यास म्हणाले. परंतु आपल्या कुलाचा क्षय पहाण्यास आपण चहात नाहीं असें धृतराष्ट्रानें सांगितलें. तेव्हां संजय नांवाच्या सूतास बसल्या जागींच प्रत्यक्ष सर्व ज्ञान व्हावें अशी दिव्यदृष्टि देऊन, व त्यानें धृतराष्ट्रास युद्धाची हकीकत सांगावी अशी व्यवस्था करून, व्यास निघून गेले (म.भा. भीष्म. २). या व्यवस्थेप्रमाणें पुढें युद्धांत भीष्म पडल्यावर ती बातमी धृतराष्ट्रास सांगण्यास प्रथम संजय त्याजकडे गेला, तेव्हां भीष्माबद्दल शोक करून युद्धाची सर्व हकीकत सांगण्यास धृतराष्ट्रानें संजयास आज्ञा केली. संजयानें प्रथम उभय पक्षांकडील सैन्यांचें वर्णन करून नंतर धृतराष्ट्राच्या प्रश्नावरून गीता सांगण्यास सुरुवात केली आहे. हीच हकीकत पुढें व्यासांनीं आपल्या शिष्यांस, नंतर त्या शिष्यांपैकीं वैशंपायनानें जनमेजयास व अखेर सौतीनें शौनकास सांगितली असून महाभारताच्या सर्व छापील

संजय उवाच ।

§§ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

प्रतींत भीष्मपर्वाच्या २५ ते ४२ अध्यायांत ही गीता गोंविलेली आहे. या परंपरेप्रमाणें—]

धृतराष्ट्र म्हणाला—(१) संजया ! कुरुक्षेत्राच्या पुण्यभूमींत एकच जमलेल्या माझ्या आणि पांडूच्या युद्धेच्छु पुत्रांनीं काय केलें ?

[कुरुक्षेत्र म्हणजे हस्तिनापूरच्या सभोंवारचें मैदान होय. हल्लींचें दिल्ली शहर या मैदानावरच आहे. कौरपांडवांचा पूर्वज कुरु नांवाचा राजा या मैदानांत नांगर धरून कष्टानें तें नांगरीत होता, म्हणून त्याला क्षेत्र (किंवा शेत) असें म्हणतात. पुढें इंद्रानें या क्षेत्रांत जे तप करीत किंवा युद्धांत मरतील त्यांस स्वर्गप्राप्ति होईल असा कुरूस वर दिल्यावर त्यानें हें क्षेत्र नांगरण्याचें सोडून दिलें, अशी भारतांत कथा आहे (म. भा. शल्य. ५३.) इंद्राच्या या वरामुळेंच या क्षेत्रास धर्मक्षेत्र किंवा पुण्यभूमि असें म्हणूं लागले. याच मैदानावर परशुरामानें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करून पितृतर्पण केलें अशी कथा असून, अर्वाचीन कालींहि या क्षेत्रावर मोठमोठ्या लढाया झालेल्या आहेत.]

संजय म्हणाला-(२) त्या वेळीं पांडवांचें सैन्य व्यूह रचून (उभें) राहिलें आहे असें पाहिल्यावर दुर्योधन राजा (द्रोण) आचार्यांजवळ जाऊन असें भाषण करिता झाला कीं,—

कौरवांच्या सैन्याचा व्यूह प्रथम भीष्मांनीं रचिल्यावर पांडवांचें सैन्य कौरवांपेक्षां कमी असल्यामुळें त्यांनीं युद्धशास्त्राप्रमाणें आपलें सैन्य वज्र नांवाचा व्यूह रचून उभें केलें होतें असें महाभारतांतील गीतेच्या

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

पूर्वीच्या अध्यायांत वर्णन आहे (म. भा. भी. १९. ४-७; मनु. ७. १९१). युद्धांत पुढें दररोज हे व्यूह बदलत असत.]

(३) आचार्य ! तुमचा बुद्धिमान् शिष्य द्रुपदपुत्र (धृष्टद्युम्न) यानें जिचा व्यूह रचिला आहे अशी पांडुपुत्रांची ही मोठी सेना पहा. (४) यांत शूर, महाधनुर्धर, आणि युद्धांत भीमार्जुनांसारखे (असे) युयुधान (सात्यकि) विराट आणि महारथी द्रुपद, (५) धृष्टकेतु, चेकितान व वीर्यवान् काशिराज, पुरुजित् कुंतिभोज आणि नरश्रेष्ठ शैब्य. (६) तसाच पराक्रमी युधामन्यु व वीर्यशाली उत्तमौजा, आणि सुभद्रेचा पुत्र (अभिमन्यु) व द्रौपदीचे (पांच) पुत्र, हे सर्वच महारथी आहेत.

[दहा हजार धनुर्धारी योद्ध्यांबरोबर जो एकटाच युद्ध करूं शकतो- त्याला महारथी म्हणतात. दोन्ही बाजूंच्या सैन्यांत कोणकोणते रथी, महारथी, किंवा अतिरथी होते यांचें वर्णन उद्योगपर्वाच्या १६४ ते १७१ या आठ अध्यायांत केलेलें आहे. धृष्टकेतु हा शिशुपालाचा मुलगा होता असें त्यांत म्हटलें आहे. तसेंच पुरुजित् कुंतिभोज हीं दोन पुरुषांचीं दोन नांवें नव्हेत. कुंती ज्या कुंतीभोज राजाला दत्तक दिली होती त्याचा पुरु- जित् हा औरस मुलगा असून कुंतिभोज हें त्याचें कुळनांव आहे; व धर्म,

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

भीम व अर्जुन यांचा मामा होता असें वर्णन आहे (म. भा. उ. १७१.२) युधामन्यु व उत्तमौजा हे दोघे पांचाल्य, व चेकितान हा एक यादव होता. युधामन्यु व उत्तमौजा हे युद्धांत अर्जुनाचे चक्ररक्षी होते. शैब्य हा शिबि देशाचा राजा होय.]

(७) हे द्विजश्रेष्ठा ! आतां आमच्या प्रमुख बाजूचे प्रमुख माझ्या सैन्याचे जे नायक त्यांचीं नांवें दिग्दर्शनार्थ आपल्यास सांगतो. तीं लक्षांत घ्या. (८) आपण आणि भीष्म आणि कर्ण व युद्धांमध्यें जय पावणारा कृप, अश्वत्थामा आणि विकर्ण ((दुर्योधनाच्या शंभर भावांपैकीं एक)) व तसाच सोमदत्ताचा पुत्र (भूरिश्रवा), (९) आणि याशिवाय दुसरे पुष्कळ शूर माझ्यासाठीं प्राण देण्यास तयार असून, सर्वच नाना प्रकारच्या शस्त्रांनीं लढणारे व युद्धामध्यें प्रवीण आहेत. (१०) या प्रकारचें आमचें भीष्मानें रक्षण केलेलें सैन्य अपर्याप्त म्हणजे अपरिमित किंवा अफाट, तर भीमानें रक्षिलेलें यांचें हें सैन्य पर्याप्त म्हणजे परिमित किंवा मोजकें आहे.

[या श्लोकांत पर्याप्त आणि अपर्याप्त या शब्दांचे अर्थ कसे लावावे ल्याचे याबद्दल मतभेद आहे. 'पर्याप्त' याचा सामान्य अर्थ 'पुरेसें' असा असल्यामुळें "पांडवांचें सैन्य पुरें आणि आमचें अपुरें (अपर्याप्त आहे," असा अर्थ कित्येक करितात. पण हा अर्थ बरोबर नाहीं. पूर्वी उद्योगपर्वांत धृतराष्ट्रास आपल्या सैन्याचें वर्णन देतांना वर सांगितलेल्या प्रमुख सैनानायकांचीं नांवें सांगून "माझें सैन्य मोठें व गुणवान् असल्यामुळें मलाच जय मिळणार" असे दुर्योधनाचे उद्गार आहेत (उ. ५४.६०–७०); तसेंच भीष्मपर्वांत पुढें द्रोणाचार्यां जवळ पुनः

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

सैन्याचें वर्णन करीत असतां दुर्योधनाच्या तोंडांतून गीतेंतील वरील श्लोकांसारखेच श्लोक अक्षरशः बाहेर पडले आहेत (भीष्म. ५१.४–६); व सर्व सैनिकांना प्रोत्साहन देण्यासाठीं हर्षानें हें वर्णन केलें असल्यामुळें या ठिकाणीं 'अपर्याप्त' याचा "अमर्यादित; अफाट किंवा अगणित" याखेरीज दुसरा अर्थच संभवत नाहीं. 'पर्याप्त' या शब्दाचा धात्वर्थ "सभोंवार (परि) वेष्टन करण्यासारखें (आप=प्रापणें)" असा आहे. पण "अमुक कामासाठीं पर्याप्त" किंवा "अमक्याला पर्याप्त" याप्रमाणें पर्याप्त शब्दामागें दुसरें चतुर्थ्यर्थक पद घालून प्रयोग केला म्हणजे "त्या त्या कामाला पुरें पडणारें किंवा समर्थ" असा पर्याप्त शब्दाचा अर्थ होतो; आणि 'पर्याप्त' याच्या मागें जर कांहीं शब्द नसेल तर म्हणजे नुसत्या 'पर्याप्त' शब्दाचा "पुरेसें मोजकें, ज्याची गणती करितां येत्थे" असा अर्थ होतो. उदाहरणार्थ, 'पर्याप्त' याशीं समानार्थक "ग्रासून टाकण्यासारखें" हे मराठी शब्द घ्या. "अमक्याला ग्रासून टाकण्यासारखें" असें म्हटलें म्हणजे त्याला पुरून उरणारें असा अर्थ होतो; आणि नुसतेंच "ग्रासून टाकण्यासारखें" असें म्हटलें म्हणजे दुसरा कोणी त्याला ग्रासुन टाकील असा अर्थ होतो. प्रस्तुत श्लोकांत पर्याप्त शब्दामागें दुसरा शब्द नसल्यामुळें हा दुसरा अर्थच या ठिकाणीं विवक्षित आहे; व भारताखेरीज इतरत्रहि तसे प्रयोग असल्याचें उदाहरण ब्रह्मानंदगिरी टीकेंत दिलेलें आहे. दुर्योधन भिऊन आपलें सैन्य अपर्याप्त किंवा अपुरें म्हणतो अशी जी उपपत्ति कित्येकांनीं दिली आहे ती बरोबर नाहीं; कारण दुर्योधन भ्यालेला होता असें कोठेंच वर्णन नसून, उलट दुर्योधनाचें

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भिष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

सैन्य मोठें म्हणून पांडवांनीं वज्र नांवाचा व्यूह रचिला आणि कौरवांचें मोठें सैन्य पाहून युधिष्ठिराला विषाद वाटला (म. भा. भीष्म. १९.५ व २१.१) अशीं वर्णनें आहेत. पांडवांच्या सैन्याचा सेनापति धृष्टद्युम्न असतां 'भीमानें रक्षिलेलें' असें म्हणण्याचें कारण असें कीं, पहिल्या दिवशीं वज्र नांवाचा पांडवांनीं जो व्यूह रचिला होता, त्याच्या रक्षणार्थ या व्यूहाच्या अग्रभागीं भीमाचीच योजना केलेली होती; व म्हणून सेना रक्षक या नात्यानें तोच तेव्हां दुर्योधनाला पुढें दिसत होता (म. भा. भीष्म. १९. ४-११,३३,३४); आणि याच अर्थी 'भीमनेत्र' व 'भीष्मनेत्र' अशीं या दोन सैन्यांचीं वर्णनें गीतेच्या पूर्वींच्या महाभारताच्या अध्यायांतून (म. भा. भीष्म. २०.१ पहा) आलेलीं आहेत.]

(११) (तरी आतां) नेमून दिल्याप्रमाणें सर्व अयनांत म्हणजे सैन्याच्या निरनिराळया प्रवेशद्वारांत राहून तुम्हीं अवघ्यांनीं मिळून भीष्माचेंच सर्व बाजूंनीं रक्षण करावें.

[सेनापती भीष्म हे स्वतः पराक्रमी कोणालाही हार न जाणारे असतां सर्वांनीं सर्व बाजूंनीं त्यांचें रक्षण केलें पाहिजे असें म्हणण्याचें कारण दुर्योधनानें दुसऱ्या ठिकाणीं (म. भा. भी. १५. १५-२०; ९९. ४०, ४१) असें सांगितलें आहे कीं, शिखंडीवर आपण शस्त्र धरणार नाहीं असा भीष्मांचा निश्चय असल्यामुळें शिखंडीकडून भीष्मांचा घात होण्याचा संभव होता म्हणून सर्वांनीं खबरदारी घेतली पाहिजे—

अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं महाबलम् ।
मा सिंहं जंबुकेनेव घातयेथाः शिखंडिना ॥

"महाबलवान् सिंहाचें रक्षण केलें नाहीं तर लांडगा त्याला मारील;

§§ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

म्हणून कोल्ह्यासारख्या शिखंडीकडून सिंहाचा घात होऊं देऊं नका." शिखंडीखेरीज दुसऱ्या कोणाचाही समाचार घेण्यास भीष्म एकटेच समर्थ असून दुसऱ्याच्या सहाय्याची त्यांस अपेक्षा नव्हती.]

(१२) (इतक्यांत) दुर्योधनाला हर्षवित होत्साते प्रतापशाली वृद्ध कौरव पितामह (सेनापति भीष्म) यांनीं सिंहसारखी मोठी गर्जना करून (लढाईची सलामी म्हणून) आपला शंख फुंकिला. (१३) त्याबरोबर अनेक शंख, भेरी (नौबती), पणव, आनक आणि गोमुख हीं (रणवाद्यें) झडण्यास एकदम सुरुवात झाली व तो नाद तुंबळ म्हणजे चोहोंकडे गर्द भरून गेला. (१४) नंतर पांढरे शुभ्र घोडे जोडिलेल्या मोठ्या रथांत बसलेले माधव (श्रीकृष्ण) आणि पांडव (अर्जुन) यांनीं (आमच्या पक्षाचीही तयारी म्हणून प्रत्युत्तरादाखल) दिव्य शंख फुंकिले. (१५) हृषीकेश म्हणजे श्रीकृष्ण यांनीं पांचजन्य (नांवाचा शंख), अर्जुनानें देवदत्त, भयंकर कर्म करणाऱ्या वृकोदरानें म्हणजे भीमसेनानें पौंड्र नांवाचा मोठा शंख फुंकिला (१६) कुंतीपुत्र युधिष्ठिरराजानें अनंतविजय, नकुल आणि सहदेव यांनीं सुघोष

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
§§ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

आणि मणिपुष्पक,(१७) तसेंच महाधनुर्धर काशिराज, महारथी शिखंडी, आणि धृष्टद्युम्न, विराट व अजिंक्य सात्यकि, (१८) द्रुपद आणि द्रोपदीचे (पांच) मुलगे आणि महाबाहु सौभद्र (अभिमन्यु), या सर्वांनीं, हे राजा (धृतराष्ट्रा)! चोहोंकडे आपआपले पृथक् शंख फुंकिले, (१९) आकाश व पृथ्वी दणाणून सोडणाऱ्या त्या तुंबळ आवाजानें कौरवांचें काळीज फाडून टाकिलें.

(२०) नंतर कौरव व्यवस्थेनें उभे आहेत हें पाहून, एकमेकांवर शस्त्रप्रहार होण्याची वेळ आली असतां धनुष्य उचलून, ध्वजावर मारुति असणारा पांडव म्हणजे अर्जुन, (२१) हे राजा धृतराष्ट्रा! श्रीकृष्णास असे शब्द बोलला कीं,—अर्जुन म्हणाला—हे अच्युता! माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यें (जरा) नेऊन उभा कर, (२२) म्हणजे तितक्यांत युद्धाच्या इच्छेनें

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

तयार असलेल्या या लोकांचें मी अवलोकन करितों, व मला या रण-संग्रामांत कोणाबरोबर लढावयाचें आहे, आणि (२३) दुर्बुद्धि दुर्योधनाचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें जे हे येथें लढणारे जमले आहेत, ते मी पाहून घेतों. संजय म्हणाला-(२४) हे धृतराष्ट्रा! गुडाकेशानें म्हणजे आळसाला जिंकणाऱ्या अर्जुनानें याप्रमाणें सांगितल्यावर हृषीकेश म्हणजे इंद्रियांचे स्वामी श्रीकृष्ण यांनीं (अर्जुनाचा) उत्तम रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं नेऊन उभा केला केला; व—

[हृषीकेश व कुडाकेश या शब्दांचे वर जे अर्थ दिले आहेत ते टीका-कारांस अनुसरून दिले आहेत. नारदपंचरात्रांतहि हृषीक म्हणजे इंद्रियें व त्यांचा ईश म्हणजे स्वामी अशी हृषीकेशाची निरुक्ति दिली आहे (ना. पंच. ५. ८. १७) आणि अमरकोशावरील क्षीरस्वामीच्या टीकेंत हृषीक म्हणजे इंद्रियें हा शब्द हृष्-आनंद देणें या धातूपासून झाला असून इंद्रिये मनुष्याला आनंद देतात म्हणून हृषीक हें त्यांचें नांव आहे तथापि हृषीकेश व गुडाकेश यांचे वरील अर्थ बरोबर आहेत कीं नाहींत याबद्दल शंका येत्ये. कारण हृषीक म्हणजे इंद्रियें, आणि गुडाका म्हणजे निद्रा किंवा आळस, हे शब्द प्रचारांत नसून हृषीकेश व गुडाकेश या शब्दांची दुसऱ्या रीतीनेंहि व्युत्पत्ति लागण्या सारखी आहे. हृषीक+ईश आणि गुडाका+ईश याऐवजीं हृषी+केश व गुडा+केश असाहि पद-च्छेद करितां येईल; आणि मग हृषी म्हणजे हर्षानें उभारलेले किंवा

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्.
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

प्रशस्त ज्याचे केस तो कृष्ण, व गुडा म्हणजे गूढ किंवा दाट ज्याचे केस तो अर्जुन, असे अर्थ होऊं शकतील. भारतावरील टीकाकार नीलकंठ यानें गुडाकेश शब्दाचा हा अर्थ गीता १०.२० वरील आपल्या टीकेंत विकल्पानें सुचविलेला आहे, व रोमहर्षण असें जें सूताच्या बापाचें नांव आहे त्यावरून हृषीकेश शब्दाची वर दिलेली दुसरी व्युत्पत्तीहि असंभवनीय म्हणतां येत नाहीं. किंबहुना महाभारतांत शांतिपर्वांतर्गत नारायणोपाख्यानांत विष्णूच्या मुख्य मुख्य नांवांची निरुक्ति देतांना हृषी म्हणजे आनंददायक, आणि केश म्हणजे किरण असा अर्थ करून सूर्यचंद्ररूप आपल्या विभूतींच्या किरणांनीं सर्व जगाला हर्षवितो म्हणून त्याला हृषीकेश म्हणतात असें सांगितलें आहे. (शां. ३४५. ४७ व ३४२.६४,६५ पहा; उद्यो. ६९.९); व त्याचप्रमाणें केशव हा शब्दहि केश म्हणजे किरण या शब्दापासून निघाला असें पूर्वीच्या श्लोकांतून म्हटलें आहे (शां. ३४१.४७). यांपैकीं कोणताहि अर्थ घेतला तरी श्रीकृष्णास व अर्जुनास हीं नांवें पडण्याचें संबंधीं योग्य कारण सांगतां येत नाहीं. पण हा दोष नैरुक्तिकांचा नव्हे. अत्यंत रूढ झालेल्या विशेषनामांची निरुक्ति सांगावयाची म्हटली म्हणजे अशा प्रकारच्या अडचणी येणें किंवा मतभेद होणें अगदीं साहजिक आहे.]

(२५) भीष्मद्रोणाच्या व सर्व राजांच्या समोर "अर्जुना! (येथें) जमलेले हे कौरव पहा," असें (ते) म्हणाले. (२६) तेव्हां अर्जुनाच्या असें नजरेस आलें कीं, तेथें जमलेले सर्व (आपलेच) वडील, आजे, आचार्य,

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ।

§§ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

मामे, भाऊ, पुत्र, नातू व मित्र, (२७) आणि सासरे व स्नेही दोन्ही सैन्यांत आहेत; (व याप्रमाणें) जमलेले ते सर्व आपले बांधव आहेत असें पाहिल्यावर कुंतीपुत्र अर्जुन (२८) परम करुणेनें व्याप्त होत्साता खिन्न होऊन असें बोलूं लागला.

अर्जुन म्हणाला–कृष्णा ! युद्ध करण्याचे इच्छेनें (येथें) जमलेल्या या स्वजनांस पाहून (२९) गात्रें शिथिल होतात, व तोंड कोरडें पडतें, आणि शरीराला कंप सुटून रोमांचहि उभे रहातात; (३०) गांडीव (धनुष्य) हातांतून गळून पडतें व अंगाचाहि सर्वत्र दाह होतो; उभें रहावत नाहीं आणि माझें मन भ्रमल्यासारखें झालें आहे. (३१) तसेंच हे केशवा ! (मला सर्व) लक्षणें विपरीत दिसतात, आणि स्वजनांना युद्धांत मारून श्रेय म्हणजे कल्याण (होईल असें) दिसत नाहीं. (३२) मला, हे

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधमान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

कृष्णा ! विजयाची इच्छा नाहीं, राज्य नको, आणि सुखेंहि नकोत. हे गोविंदा ! राज्य, उपभोग किंवा जीवित तरी असून आम्हांला त्याचा काय उपयोग ? (३३) ज्यांच्यासाठीं राज्याची, उपभोगाची व सुखांची इच्छा धरावयाची, तेच हे जीवाची व संपत्तीची आशा सोडून युद्धाला उभे आहेत. (३४) आचार्य, वडील, मुलगे, तसेच आजे, मामे, सासरे नातू मेहुणे आणि संबंधी, (३५) हे (आम्हांस) मारण्यास उठले आहेत तरीहि त्रैलोक्याच्या राज्यासाठीं सुद्धां हे मधुसूदना ! मी (त्यांस) मारूं इच्छित नाहीं; मग पृथ्वीची गोष्ट कशाला ? (३६) जनार्दना ! या कौरवांना मारून आमचें कोणतें प्रिय होणार ? हे जरी आततायी आहेत तरी यांना मारिल्यानें आम्हांस पापच लागणार. (३७) म्हणून आपलेच बांधव जे कौरव त्यांना आम्हींच मारणें योग्य नव्हे. कारण, हे माधवा ! स्वजनांस मारून आम्ही सुखी कसे होणार ?

§§ यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

[अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षत्रदाराहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ (वसिष्ठस्मृ. ३. १६) म्हणजे घर जाळण्यास आलेला, विष घालणारा, हातांत शस्त्र घेऊन मारण्यास आलेला, धन लुटून नेणारा आणि बायको किंवा शेत हरण करणारा हे सहा आततायी होत. या दुष्टांस बेशक ठार मारावें, त्यांत कांहीं पाप नाहीं, असें मनूनेंहि (मनु. ८, ३५०, ३५१) म्हटलें आहे].

(३८) लोभानें बुद्धि नष्ट झालेल्या यांना कुलक्षयामुळें होणारा दोष आणि मित्रद्रोहाचें पातक जरी दिसत नाहीं, (३९) तरी हे जनार्दना ! कुलक्षयाचा दोष आम्हांस स्पष्ट दिसत असतां या पापापासून पराङ्मुख होण्याचें आमच्या मनांत आल्यावांचून कसें रहाणार ?

(युद्धांत गुरुवध, सुहृद्वध व कुलक्षय होणार हें प्रत्यक्ष प्रथमतः दिसून आल्यावर लढाई करण्याचें जें आपलें कर्तव्य त्याबद्दल अर्जुनास जो व्यामोह पडला त्यांतील बीज काय ? गीतेंतील पुढील प्रतिपादनाशीं याचा संबंध काय ? व तद्दृष्टया प्रथमाध्यायाचें महत्त्व कोणतें ? इत्यादि प्रश्नांचा विचार गीतारहस्याच्या पहिल्या व पुनः चवदाव्या प्रकरणांत आम्हीं केला आहे तो पहा. लोभानें बुद्धि नष्ट झाल्यामुळें दुष्टांना आपला दुष्टपणा कळत नसला तरी शहाण्या पुरुषानें दुष्टांच्या नादीं लागून दुष्ट होऊं नये—न पापे प्रतिपापः स्यात्—स्वस्थ बसावें, इत्यादि ज्या सामान्य कोट्यांचा या ठिकाणीं उल्लेख केलेला आहे त्या अशा प्रसंगीं

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

कितपत लागू पडतात किंवा कराव्या हाहि एक वरच्याप्रमाणेंच महत्त्वाचा प्रश्न आहे, व त्याचें गीतेप्रमाणें उत्तर काय हें आम्हीं गीतारहस्याच्या बाराव्या प्रकरणांत (पृ. ३९०–३९५) निरूपिलें आहे. गीतेच्या पुढील अध्यायांतून जें विवेचन आहे तें पहिल्या अध्यायांत अर्जुनास आलेल्या शंकांची निवृत्ति करण्यासाठीं आहे हें लक्षांत ठेविलें म्हणजे गीतेचें तात्पर्य काय याबद्दल शंका रहात नाहीं. भारती युद्धांत एकच राष्ट्रांतील व धर्मांतील लोकां मध्यें दुफळी होऊन ते परस्परवधार्थ उद्युक्त झालेले असल्यामुळें या शंका उद्भवल्या असून, अर्वाचीन इतिहासांत असे प्रसंग जेथें जेथें आले तेथें तेथें हेच प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत. असो; कुलक्षयापासून पुढें काय काय अनर्थ होतात हें अर्जुन आतां स्पष्ट करून सांगतो.]

(४०) कुलक्षय झाला म्हणजे सनातन कुलधर्म नष्ट होतात, आणि (कुल) धर्म सुटले म्हणजे सर्व कुलावर अधर्माचा पगडा बसतो; (४१) अधर्म माजला म्हणजे हे कृष्णा ! कुलस्त्रिया बिघडतात; बिघडल्या म्हणजे हे वार्ष्णेया ! वर्णसंकर होतो. (४२) आणि वर्णसंकर झाला म्हणजे तो कुलघातक आणि (सर्व) कुल यांना निश्चयेंकरून नरकाला नेतो, व पिंडदानतर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळें त्यांचे पितरहि पतन पावतात. (४३) कुलघातकांच्या या वर्णसंकरकारक दोषांनीं पुरातन ज्ञातिधर्म व

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-संवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कुलधर्म उत्पन्न होतात; (४४) आणि ज्या मनुष्यांचे कुलधर्म विच्छिन्न झाले त्यांना हे जनार्दना! नरकवास निश्चयेंकरून घडतो असें आम्ही ऐकत आलों आहों.

(४५) काय पहा! राज्यसुखलोभामुळें स्वजनांना मारण्यास उठलों हें (खरोखरच) आम्हीं एक मोठें पाप करण्याचें योजिलें आहे! अरेरे! (४६) यापेक्षां निःशस्त्र होऊन उलट प्रतिकार करण्याचें सोडून दिलें असतां (हे) शस्त्रधारी कौरव मला रणांत ठार मारतील तर त्यांत माझें अधिक कल्याण होईल.–संजय म्हणाला–(४७) याप्रमाणें रणभूमीवर भाषण करून शोकानें व्यथितचित्त झालेला अर्जुन (हातचें) धनुष्यबाण टाकून देऊन रथांत आपल्या जागीं उगा बसला!

[रथांत उभें राहून युद्ध करण्याचा प्रघात असल्यामुळें "रथांत आपल्या जागीं बसला" या शब्दांनीं खिन्न झाल्यामुळें युद्ध करण्याची

द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

त्याची इच्छा नव्हती हा अर्थ अधिक व्यक्त होतो. भारतकालीन रथ प्रायः दुचाकी असून मोठमोठ्या रथांना चारचार घोडे जोडीत, व रथी आणि सारथी हे दोघेही पुढच्या भागीं एकमेकांच्या बाजूस बसत असत, असें महाभारतांत कांहीं स्थलीं या रथांचें जें वर्णन आहे त्यावरून दिसून येतें. रथ कोणाचा आहे हें ओळखितां यावें म्हणून प्रत्येक रथावर एक प्रकारचा विशिष्ट ध्वज उभारीत असत. अर्जुनाच्या ध्वजावर प्रत्यक्ष मारुतीच बसलेला असे ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे.]

याप्रमाणें श्रीभगवंतांनीं गाइलेल्या म्हणजे सांगितलेल्या उपनिषदांत ब्रह्मविद्यान्तर्गत योग—म्हणजे कर्मयोग—शास्त्रावरील श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील अर्जुनविषादयोग नांवाचा पहिला अध्याय समाप्त झाला.

[गीतेंत केवळ ब्रह्मविद्याच नसून ब्रह्मविद्येला धरून कर्मयोगाचें प्रतिपादन केलेलें आहे असा या संकल्पाचा अर्थ गीतारहस्याच्या पहिल्या (पृ.३), तिसऱ्या (पृ.६०) व अकराव्या (पृ.३४९) प्रकरणांत

अर्जुन उवाच ।

§§ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

दिला आहे तो पहा. हा संकल्प महाभारतांत नसला तरी हा गीतेवर संन्यासमार्गाच्या टीका होण्यापूर्वींचा असला पाहिजे; कारण कोणीहि संन्यासमार्गांतील पंडित असा संकल्प देणार नाहीं. गीतेंत संन्यासमार्गाचें प्रतिपादन नसून कर्मयोगाचें शास्त्र म्हणून संवादरूपानें विवेचन आहे असें यावरून उघड होतें. संवादात्मक आणि शास्त्रीय पद्धति यांतील भेद रहस्याच्या चवदाव्या प्रकरणाच्या आरंभीं सांगितला आहे.]

अध्याय दुसरा.

संजय म्हणाला–(१) याप्रमाणें करुणेनें व्यापिलेल्या, अश्रूंनीं भरून ोळे दाटून आलेल्या, आणि विषाद पावणाऱ्या अर्जुनास मधुसूदन (श्रीकृष्ण) रसें भाषण करिते झाले.–श्रीभगवान् ह्मणाले–(२) हे अर्जुना ! आर्यांनीं हणजे सत्पुरुषांनीं (कधींहि) न आचरिलेलें, अधोगतीला नेणारें आणि ष्कीर्तिकारक असें हें काळेंबेरें (कश्मलं) या संकटसमयीं तुझ्या मनांत ोठून आलें ? (३) हे पार्था ! असा नामर्द होऊं नको ! हें तुला शोभत ाहीं. अरे तूं शत्रूस ताप देणारा ! अंतःकरणाचें हें क्षुद्र दुबळेपण सोडून ऊन (युद्धास) उभा रहा !

[परंतप या शब्दाचा आम्हीं या ठिकाणीं अर्थ दिला आहे खरा. पण अनेक ठिकाणीं येणारीं विशेषणरूपी संबोधनें किंवा कृष्णार्जुनांचीं नांवें गीतेंत हेतुगर्भ किंवा साभिप्राय योजिलीं आहेत, असें जें बहुतेक टीकाकारांचें म्हणणें आहे, तें आमच्या मतें सयुक्तिक नाहीं.

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

पद्यरचनेला अनुकूल पडेल तशीं हीं नांवें घातलेलीं असून त्यांत कांहीं विशिष्ट अर्थ उद्दिष्ट नसतो असें आमचें मत आहे; व त्यामुळें कित्येकदां श्लोकांतलेंच नांव भाषांतरांत न घालतां 'अर्जुन' किंवा 'श्रीकृष्ण' असें त्याचें सामान्यतः भाषांतर आम्हीं केलें आहे.]

अर्जुन म्हणाला–(४) हे मधुसूदना! (परम) पूज्य असे जे भीष्म व द्रोण यांच्याशीं हे शत्रुनाशना! युद्धांत बाणांनीं मी उलट कसा लढूं? (५) महात्म्या गुरुंस न मारितां या लोकीं भिक्षा मागून पोट भरणेंहि श्रेयस्कर होय; पण अर्थाला ओशाळलेले (असले तरी) जे गुरु त्यांस मारून या जगांतच मला त्यांच्या रक्तानें माखलेले भोग भोगावे लागणार.

['गुरूंस' या अनेकवचनी शब्दानें 'वडील माणसें' असा अर्थ घेतला पाहिजे. कारण विद्या शिकविणारा गुरु एकट्या द्रोणाचार्याखेरीज सैन्यांत दुसरा कोणीहि नव्हता. युद्धाला प्रारंभ होण्यापूर्वी अशा गुरुंचें म्हणजे भीष्म, द्रोण व शल्य यांचें पादवंदन करून त्यांचा आशीर्वाद घेण्यास युधिष्ठिर रणांगणावर आपलें कवच काढून नम्रपणानें त्यांजकडे गेल्यावर, शिष्टसंप्रदायाचें योग्य अनुसरण करणाऱ्या युधिष्ठिराचें अभिनंदन करून सर्वांनीं त्यास आपण दुर्योधनाच्या बाजूनें कां लढणार याचें कारण असें सांगितलें कीं—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

"मनुष्य अर्थाचा गुलाम आहे, अर्थ कोणाचा गुलाम नाहीं, असा खरा प्रकार असल्यामुळें हे महाराज युधिष्ठिरा! कौरवांनीं मला अर्थानें बांधून टाकिलें आहे" (म. भा. भी. अ. ४३ श्लो. ३५, ५०, ७६). "अर्थाला ओशाळलेले" असे जे वर शब्द आहेत ते या श्लोकांतील अर्थाचेच द्योतक होत.]

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

(६) आम्हीं जय मिळवावा किंवा आम्हांस (त्यांनीं) जिंकावें, या दोहोंपैकीं आम्हांस श्रेयस्कर कोणतें हेंहि कळत नाहीं. ज्यांना मारून जिवंत रहण्याची इच्छा नाहीं तेच हे कौरव (युद्धास) समोर उभे आहेत !

[या श्लोकांत 'पुष्कळांचें पुष्कळ सुख' यासारखा कर्माकर्माचें लाघव-गौरव ठरविण्याची कसोटी उद्दिष्ट असून कोणाचा जय होणें बरें, हें त्याप्रमाणें ठरवितां येत नाहीं, असा एकंदर आशय आहे. गीतारहस्य पृ. ८५ व ८६ पहा.]

(७) दैन्यानें माझी स्वाभाविक वृत्ति नष्ट होऊन (माझ्या) धर्माचा म्हणजे कर्तव्याचा मनाला मोह पडल्यामुळें मी तुम्हांला विचारीत आहे. जें निश्चयेंकरून श्रेयस्कर असेल तें मला सांगा. मी तुमचा शिष्य, तुम्हांला शरण आलेल्या मला बोध करा. (८) कारण पृथ्वीवर निष्कंटक समृद्ध राज्य किंवा देवांचेंहि (स्वर्गाचें) स्वामित्व मिळालें तरी इंद्रियांना शोषून टाकणारा हा माझा शोक जें दूर करील असें कांहींच (साधन) मला दिसत नाहीं. संजय म्हणाला–(९) याप्रमाणें शत्रूला ताप देणारा जो गुडाकेश म्हणजे अर्जुन त्यानें हृषीकेशाला (श्रीकृष्णाला) सांगितल्यावर " मी लढणार नाहीं " असें गोविंदाला सांगून (तो) आपला

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

स्तब्ध राहिला! (१०) (नंतर) हे भारता (धृतराष्ट्रा)! दोन्ही सैन्यांचें मध्यें खिन्न होऊन बसलेल्या त्या अर्जुनास श्रीकृष्ण हंसल्यासारखे करून असें म्हणाले.

[एके बाजूस क्षत्रियाचा स्वधर्म व दुसरीकडे गुरुहत्या व कुलक्षय या पातकांची भीति याप्रमाणें ओढीत असतां "मरावें का मारावे" या मोहांत पडून लढाई सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास त्याचें या जगांत खरें कर्तव्य काय याचा भगवान् आतां उपदेश करीत आहेत. लढाईसारख्या घोर कर्मानें आत्म्याचें कल्याण होणार नाहीं अशी अर्जुनाची शंका होती. सबब ज्या थोर पुरुषांनीं परब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण करून घेतलें ते या जगांत कसे वागतात, येथपासूनच गीतेंतील उपदेशास सुरुवात आहे. भगवान् म्हणतात कीं, जगाच्या रहाटीकडे पाहीलें तर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादिकालापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत असें दिसून येतें (गी. ३. ३; व गीतारहस्य प्र. ११ पहा). आत्मज्ञान संपादन केल्यावर शुकासारखे पुरुष संसार सोडून आनंदाने भिक्षा मागत हिंडतात, तर जनकासारखे दूसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरहि स्वधर्माप्रमाणें लोककल्याणार्थ जगाच्या शेंकडों उलाढालींत आपला वेळ घालवीत असतात. पहिल्या मार्गास सांख्य किंवा सांख्यनिष्ठा असें म्हणतात, आणि दुसऱ्यास कर्मयोग किंवा योग असें नांव आहे (श्लो. ३९ पहा) पण या दोन्ही निष्ठा जरी प्रचारांत असल्या तरी त्यांतले त्यांत कर्मयोग अधिक श्रेष्ठ असा गीतेचा सिद्धान्त आहे (गी. ५. २) हें पुढें सांगण्यांत येईल. या दोन निष्ठांपैकीं

श्रीभगवानुवाच ।

§§ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिताः ॥ ११ ॥

[अर्जुनाच्या मनाचा कल आतां संन्यासनिष्ठेकडे वळला होता. म्हणून त्याच मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या नजरेस आणून देऊन पुढें ३९ व्या श्लोकापासून कर्मयोगाच्या प्रतिपादनास भगवंतांनीं सुरवात केली आहे. सांख्य मार्गांतले पुरुष ज्ञानोत्तर कर्में करीत नसले तरी त्यांचें ब्रह्मज्ञान व कर्मयोगांतील ब्रह्मज्ञान कांहीं निराळें नसतें. तेव्हां सांख्यनिष्ठेप्रमाणें पाहिलें तरीहि आत्मा जर अविनाशी व नित्य आहे तर मग " मी अमक्याला कसें मारूं " ही तुझी बडबड होय, असें किंचित उपहासपूर्वक अर्जुनास भगवंताचें प्रथम सांगणें आहे.]

श्रीभगवान् म्हणाले—(११) ज्यांचा शोक करूं नये त्यांचा तूं शोक करीत आहेस आणि ज्ञानाच्या बाता सांगतोस ! कोणाचे प्राण गेले (काय) आणि राहिले (काय), ज्ञानी पुरुष त्यांचा शोक करीत नाहींत.

[या श्लोकांत प्राण गेल्याचा किंवा राहिल्याचाहि शोक करीत नाहींत असें विधान आहे. पैकीं गेल्याचा शोक करणें साहजिकच असून तो न करण्याबद्दलचा उपदेश करणें युक्त आहे. पण प्राण राहिल्याचा शोक कसा व कां करावयाचा अशी शंका येऊन टीकाकारांनीं त्याबद्दल बरीच चर्चा केली आहे; आणि कित्येकांनीं मूर्ख व अज्ञानी लोकांचें प्राण रहाणें हें शोकाचेंच कारण होय असें म्हटलें आहे. पण इतका कीस काढीत न बसतां ' शोक करणें ' या शब्दांचाच ' बरें अथवा वाईट वाटणें ' किंवा ' परवा करणें ' असा व्यापक अर्थ करावा म्हणजे कांहींच अडचण रहात नाहीं. ज्ञानी पुरुषास दोन्ही गोष्टी सारख्याच असतात, एवढेंच या ठिकाणीं सांगणें आहे.]

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

(१२) असें पहा कीं मी (पूर्वी) कधीं नव्हतों असें तर नाहींच, तूं व हे राजे (पूर्वी) नव्हते असें नाहीं, आणि आपण सर्व यापुढें होणार नाहीं असेंहि नाहीं.

[या श्लोकावर टीका करितांना रामनुजभाष्यांत असें लिहिलें आहे कीं, 'मी' म्हणजे परमेश्वर आणि "तूं व राजे" म्हणजे इतर आत्मे हे दोन्हीहि जर पूर्वी व पुढें होणार आहेत तर परमेश्वर व आत्मा हे दोन्ही पृथक्, स्वतंत्र व नित्य आहेत असें या श्लोकावरून सिद्ध होतें. पण हें अनुमान बरोबर नाहीं, सांप्रदायिक आग्रहाचें आहे; कारण या ठिकाणीं सर्वच नित्य आहेत एवढेंच प्रतिपाद्य असून त्यांचा परस्पर संबंध काय हें येथें सांगितलें नाहीं व सांगण्याचें कारणहि नव्हतें. तसा प्रसंग आला तेव्हां सर्व प्राण्यांचा शरीरांत देहधारी आत्मा मी म्हणजे एकच परमेश्वर आहे असा अद्वैत सिद्धांत पुढें गीतेंतच (गी. ८. ४; १३. ३१) स्वच्छ सांगितला आहे.]

(१३) देह धारण करणाऱ्यास या देहांत ज्याप्रमाणें बालपण, तरुणपण आणि म्हातारपण (प्राप्त होतें), त्याप्रमाणेंच (पुढें) दुसरा देह प्राप्त होत असतो. (म्हणून) या बाबतींत ज्ञानी पुरुष मोह पावत नाहींत.

"मी अमक्याला कसें मारूं" हीच काय ती अर्जुनाच्या मनांतील मोठी भीति अगर मोह होता. म्हणून तो घालविण्याकरितां मरणें म्हणजे काय आणि मारणें म्हणजे काय याचाच तत्त्वदृष्ट्या भगवान् प्रथम

§§ मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

विचार सांगतात (श्लो. ११–३०). मनुष्य म्हणजे केवळ देहरूपी नुस्ती वस्तु नसून देह आणि आत्मा यांचा समुच्चय आहे. पैकीं ' मी ' या अहंकाररूपानें व्यक्त होणारा आत्मा नित्य व अमर आहे. तो आज आहे, काल होता व उद्यांहि असणारच. म्हणून मरणें किंवा मारणें हे शब्दच त्यास लागू पडत नाहींत व त्याचा शोकहि करावयास नको. बाकी राहिला देह. हा तर बोलून चालून अनित्य व नाशवंत असून आज नाहीं उद्यां, उद्यां नाहीं तर शंभर वर्षांनीं तरी तो नाश पावणार हें निश्चित आहे,—अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः (भाग. १०. १. ३८); आणि एक देह सुटला तरी कर्मानुरूप पुढं दुसरा देह मिळाल्याखेरीज रहात नाहीं म्हणून त्याचाहि शोक करणें बरोबर नव्हे. सारांश, देह किंवा आत्मा या दोन्ही दृष्टीनीं विचार केला तरी मेल्याचा शोक करणें वेडेपणा होय असें सिद्ध होतें. पण हा जरी वेडेपणा ठरला तरी प्रस्तुत देहाचा नाश होतांना जे क्लेश होतात त्यासाठीं त्यांचा शोक कां करूं नये हें सांगावयास पाहिजे. म्हणून भगवान् आतां कायिक सुखदुःखाचें स्वरूप सांगून त्यांचाहि शोक करणें युक्त नाहीं असें दाखवितात.]

(१४) हे कुंतीपुत्रा ! शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे जे हे मात्रांचे म्हणजे बाह्य सृष्टींतील पदार्थांचे (इंद्रियांशीं) संयोग त्यांना उद्भव व नाश आहेत. (म्हणून) ते अनित्य म्हणजे विनाशी होत. हे भारता ! (शोक न करितां) ते तूं सहन कर. (१५) कारण हे नरश्रेष्ठा ! सुख व दुःख समान मानणारा (असल्यामुळें) ज्या ज्ञानी पुरुषाला यांची व्यथा लागत नाहीं तोच अमृतत्व म्हणजे अमृत ब्रह्माची स्थिति प्राप्त करून घेण्यास समर्थ होतो.

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

[ज्या पुरुषाला ब्रह्मात्मैक्यज्ञान होऊन नामरूपात्मक जग मिथ्या असें कळलें नाहीं, तो बाह्य पदार्थ व इंद्रियें यांच्या संयोगापासून होणारे शीतोष्णादि किंवा सुखदुःखादि विकार सत्य मानून त्यांचा आत्म्याच्या ठायीं अध्यारोप करीत असतो; व त्यामुळें त्याला दुःखाची पीडा होते. पण हे सर्व विकार प्रकृतीचे असून आत्मा अकर्ता व अलिप्त आहे हें ज्यानें ओळखिलें त्याला सुख आणि दुःख दोन्हीं सारखींच; व या सम-बुद्धीनें तूं तीं सहन कर असें भगवान् आतां अर्जुनाला सांगत असून तोच अर्थ पुढील अध्यायांतून अधिक विस्तारानें वर्णिला आहे. 'मात्रा' या शब्दाचा 'मीयते एभिरिति मात्राः' म्हणजे ज्यानें बाह्य पदार्थ मोजले जातात किंवा कळतात तीं इंद्रियें, असा शांकरभाष्यांत अर्थ केला आहे. पण मात्रा म्हणजे इंद्रियें हा अर्थ न घेतां, इंद्रियांनीं मोजले जाणारे जे शब्दरूपादि बाह्य पदार्थ ते मात्रा होत असा अर्थ करून त्यांचा इंद्रियांशीं जो स्पर्श म्हणजे संयोग तो मात्रास्पर्श होय. असाहि कित्येक अर्थ लावितात; व तोच आम्हीं स्वीकारिला आहे. कारण या श्लोकांतीलच विचार गीतेंत पुढें ज्या ठिकाणीं आले आहेत (गी. ५. २१-२३) तेथें 'बाह्य-स्पर्श' असा शब्द असून, 'मात्रा-स्पर्श' शब्दाचा आम्हीं दिल्याप्रमाणें अर्थ केला म्हणजे हे दोन्ही शब्द एकमेकांशीं जुळते होतात. पण हे दोन्ही शब्द जरी याप्रमाणें जुळते असले तरी मात्रास्पर्श हा शब्द पुरातन दिसतो. कारण मनुस्मृतींत (६. ५७) याच अर्थी मात्रासंग हा शब्द आला असून बृहदारण्यकोपनिषदांत ज्ञानी पुरुषाच्या आत्म्याचा मेल्यावर मात्रांशीं असंसर्ग (मात्राऽसंसर्गः) होतो, म्हणजे तो मुक्त होऊन त्याला मेल्यावर संज्ञा रहात नाहीं, असें वर्णन आहे (बृ. माध्यं. ४. ५. १४; वे. सू. शां. भा. १.

§§ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

४. २२). शीतोष्ण व सुखदुःख हीं पदें उपलक्षणात्मक असून त्यांतच राग व द्वेष, सत् व असत्, मृत्यु व अमरत्व इ० परस्परविरुद्ध द्वंद्वांचा समावेश होतो. हीं द्वंद्वें मायासृष्टींतील व खरें परब्रह्म नारदीय सूक्तांत वर्णिल्याप्रमाणें या द्वंद्वांपलीकडचें असल्यामुळें अनित्य माया, सृष्टींतील हीं द्वंद्वें शांतपणें सोसून बुद्धीची या द्वंद्वांमधून सुटका केल्याखेरीज ब्रह्मप्राप्ति होत नाहीं हें उघड आहे. (गी. २. ४५; ७. २८ आणि गी. र. प्र. ९ पृ. २२६ व २५२ पहा). हाच अर्थ आतां अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या व्यक्त करून दाखवितात—]

(१६) जें नाहीं (असत्) तें आहेसें होत नाहीं, व जें आहे (सत्) तें नाहींसें होत नाहीं, असा 'आहे व नाहीं' (सत् आणि असत्) या दोहोंचा तत्त्वज्ञानी पुरुषांनीं अंत पाहिला आहे, म्हणजे शेवट पाहून यांच्या स्वरूपाचा निर्णय केला आहे.

[या श्लोकांतील 'अंत' शब्दाचा अर्थ व 'राद्धान्त' 'सिद्धान्त' व 'कृतान्त' (गी. १८. १३) यांतील अंत शब्दाचा अर्थ एकच असून, शाश्वतकोशांत (शा. ३८१) "स्वरूपप्रांतयोरन्तमंतिकेऽपि प्रयुज्यते" असे 'अन्त' शब्दाचे अर्थ दिले आहेत. सत् म्हणजे ब्रह्म आणि असत् म्हणजे नामरूपात्मक दृश्य जग असे अर्थ या श्लोकांत विवक्षित आहेत. (गी. र. प्र. ९ पृ. २२१ व २४१–२४३ पहा). "जें आहे तें नाहींसें होत नाहीं" इत्यादि तत्त्व दिसण्यांत जरी सत्कार्यवादासारखें दिसलें तरी त्याचा अर्थ थोडा निराळा आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. एका वस्तूपासून जेथें दुसरी वस्तु निर्माण होते–उदा० बीजापासून वृक्ष–तेथें सत्कार्यवादाचें तत्त्व लागू पडतें. प्रस्तुत श्लोकांत तशा प्रकारचा प्रश्न नसून सत् म्हणजे जें आहे त्याचें अस्तित्व (भाव) आणि असत् म्हणजे

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

जें नाहीं त्याचा अभाव, हीं दोन्ही नित्य म्ह० सदैव कायम टिकणारीं आहेत एवढेंच सांगणें आहे. दोहोंचे यथाक्रम भावाभाव याप्रमाणें नित्य मानिले म्हणजे जें 'सत्' त्याचा नाश होऊन त्याचेंच 'असत्' होत नाहीं असें पुढें आपोआपच प्राप्त होतें. पण हें अनुमान आणि सत्कार्य-वादांत प्रथमच गृहीत धरलेली एका वस्तूपासून दुसऱ्या वस्तूची कार्य-कारणरूप उत्पत्ति हीं दोन्ही एकसारखीं नव्हेत (गी. र. प्र. ७ पृ. १५४ पहा). या श्लोकांतील 'नासतो विद्यते भावः' या पहिल्या चर-णांत 'विद्यते भावः' याचीं 'विद्यते+अभावः' अशीं पदें पाडून व असत् म्हणजे अव्यक्त जी प्रकृति तिचा अभाव म्हणजे नाश होत नाहीं असा या चरणाचा माध्वभाष्यांत अर्थ केला आहे; आणि दुसऱ्या चर-णांत ज्या अर्थी सताचाहि नाश होत नाहीं असें म्हटलें आहे त्या अर्थी असत् आणि सत् दोन्हीहि नित्य आहेत, असा आपल्या द्वैती संप्रदाया-प्रमाणें मध्वाचार्यांनीं या एकंदर श्लोकाचा अर्थ दिला आहे! पण हा अर्थ सरळ नव्हे, ओढाताणीचा आहे. कारण असत् आणि सत् या परस्परविरोधी शब्दांप्रमाणेंच अभाव आणि भाव हे दोन विरोधी शब्दच या ठिकाणीं योजिलेले आहेत असें स्वाभाविकरीत्या दिसून येतें; आणि दुसऱ्या चरणांत म्ह० 'नाभावो विद्यते सतः' यांत जर अभाव शब्दच घ्यावा लागतो तर पहिल्या चरणांत भाव हाच शब्द असला पाहिजे, असें उघड होतें. शिवाय असत् आणि सत् हीं दोन्ही नित्य आहेत हें सांगण्यास 'अभाव' आणि 'विद्यते' हीं पदें दोनदां घालण्याची कांहीं जरूरी नव्हती. पण मध्वाचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें ही द्विरुक्ति जरी आदरार्थक मानिली, तरी व्यक्त किंवा दृश्य सृष्टींत पडणारें मनु-ष्याचें शरीर नाशवंत म्हणजे अनित्य आहे असें पुढें अठराव्या श्लोकांत स्पष्टच म्हटलें आहे. म्हणून आत्म्याबरोबर देहहि भगवद्गीतेप्रमाणें नित्य मानितां येत नाहीं, एक नित्य व दुसरें अनित्य आहे, असें उघड सिद्ध

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

होतें. तथापि सांप्रदायिकदृष्ट्या ओढाताण कशी करितात हें वाचकांच्या लक्षांत येण्यासाठीं माध्वभाष्यांतील या श्लोकाचा अर्थ नमुन्यासाठीं आम्हीं येथें दिला आहे. असो; जें सत् तें कधींच नाहींसें होत नाहीं, म्हणून सत्स्वरूपी आत्म्याचा शोक करावयास नको; आणि नामरूपात्मक देहादि किंवा सुखदुःखादि विकार मूळांतच तत्त्वदृष्ट्या विनाशी असल्यामुळें त्यांचा नाश झाल्याबद्दल शोक करणेंहि उचित नव्हे. म्हणून 'ज्याचा शोक करूं नये त्याचा तूं शोक करितोस' असें जें अर्जुनास सांगितलें तें सिद्ध झालें. आतां सत् आणि असत् यांच्या अर्थांचीच पुढील दोन श्लोकांत जास्त फोड करून सांगतात—]

(१७) हें सर्व (जग) ज्यानें विस्तारिलें किंवा व्यापिलें आहे तें (मूळ आत्मस्वरूप ब्रह्म) अविनाशी आहे हें लक्षांत ठेव. या अव्यय तत्त्वाचा नाश करण्यास कोणीहि समर्थ नाहीं.

[मागच्या श्लोकांत ज्याला सत् म्हटलें त्याचेंच हें वर्णन आहे. आतां शरीराचा मालक म्हणजे आत्मा याच नित्य कोटींत पडतो असें सांगून अनित्य किंवा असत् कशाला म्हणावयाचें तें सांगतात—]

(१८) नित्य, अविनाशी व अचिंत्य असा जो शरीराचा मालक (आत्मा) त्याला प्राप्त होणारे हे देह किंवा शरीरें नाशवंत म्हणजे अनित्य होत असें म्हटलें आहे. म्हणून हे भारता ! तूं युद्ध कर !

[सारांश, याप्रमाणें नित्यानित्यविवेक केला तर " मी अमक्याला मारितों " ही बुद्धिच खोटी ठरून युद्ध न करण्यास अर्जुनानें दाखविलेलें कारण निर्मूल पडतें. हाच अर्थ आतां अधिक स्पष्ट करितात—]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥
न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

(१९) (शरीराचा मालक किंवा आत्मा) हाच मारणारा आहे असें जो मानितो, किंवा तो मारिला जातो असें जो समजतो, त्या दोघांनाहि खरें ज्ञान नाहीं. (कारण) हा (आत्मा) मारीत नाहीं आणि मारलाहि जात नाहीं.

[कारण आत्मा हा नित्य व स्वतः अकर्ता असून सर्व खेळ प्रकृतीचा आहे. हा व पुढील श्लोक कठोपनिषदांत आले असून (कठ. २. १८, १९) शिवाय महाभारतांत अन्य ठिकाणींहि कालानें सर्व ग्रासिलें असून या कालाच्या क्रीडेसच ' मारितो व मरतो ' या लौकिक संज्ञा आहेत (शां. २५. १५) असें वर्णन आहे. गीतेंतहि (११. ३३) भीष्मद्रोणादिकांस कालस्वरूपानें मींच पूर्वी मारिलें आहे, तूं फक्त निमित्त हो, असें भक्तिमार्गाच्या भाषेनें हेंच तत्त्व पुढें भगवंतांनीं अर्जुनास पुनः सांगितलें आहे.]

(२०) हा (आत्मा) कधीं जन्मत नाहीं किंवा मरतहि नाहीं; हा (एकदां) होऊन पुनः होणारा नाहीं असेंहि नाहीं; हा अज, नित्य, शाश्वत व पुरातन आहे. आणि शरीराचा वध झाला तरीहि मारिला जात नाहीं. (२१) हे पार्था ! हा आत्मा अविनाशी, नित्य, अज आणि अव्यय आहे हें ज्यानें ओळखिलें तो पुरुष कोणास कसा मारविणार व कोणास

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥
नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥
अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

मारणार (तरी) कसा ? (२२) ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य जुनीं वस्त्रें टाकून देऊन दुसरीं नवीं ग्रहण करितो, त्याप्रमाणें देही म्ह. शरीराचा मालक आत्मा जुनीं शरीरें टाकून दुसऱ्या नव्या शरीरांशीं संगम पावतो.

[वस्त्राची ही उपमा प्रचारांतली आहे. महाभारतांत दुसऱ्या ठिकाणीं एक घर (शाला) सोडून दुसऱ्या घरांत जाण्याचा दृष्टांत घेतला आहे (शां. १५. ५६); व एका अमेरिकन ग्रंथकारानें हीच कल्पना पुस्तकाला नवा पुठा घालण्याचा दृष्टान्त देऊन व्यक्त केली आहे. मागें तेराव्या श्लोकांत बालपण, तारुण्य व वार्धक्य या अवस्थांस जो न्याय लागू केला आहे तोच आतां शरीराला लाविला आहे.]

(२३) याला म्हणजे आत्म्याला शस्त्रें तोडीत नाहींत, याला अग्नि जाळीत नाहीं, तसेंच याला पाणी भिजवीत नाहीं, व वायु सुकवीतहि नाहीं. (२४) (कधींहि) न तुटणारा, न जळणारा, न भिजणारा व न सुकणारा हा (आत्मा) नित्य, सर्वत्र भरलेला, स्थिर, अचल व सनातन म्ह० चिरंतन आहे. (२५) या आत्म्यालाच अव्यक्त म्हणजे इंद्रियांना गोचर न होणारा, अचिंत्य म्हणजे मनानेंहि जाणण्यास अशक्य आणि अविकार्य म्ह० ज्याला कोणत्याच विकाराची उपाधि नाहीं, असें म्हणतात. यासाठीं हा (आत्मा) अशा प्रकारचा आहे हें जाणून त्याचा शोक करणें तुला योग्य नाहीं.

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
§§ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

[हें वर्णन उपनिषदांवरून घेतलेलें असून तें निर्गुण आत्म्याचें आहे, सगुणाचें नव्हे. कारण अविकार्य किंवा अचिंत्य हीं विशेषणें सगुणास लागूं शकत नाहींत. त्याच्या आधारें शोक न करण्याबद्दल ही उपपत्ति सांगितली. आतां कदाचित् कोणी असा पूर्वपक्ष करील कीं, आम्ही आत्मा नित्य समजत नसल्यामुळें तुमची उपपत्ति आम्हांस ग्राह्य नाहीं. म्हणून या पूर्वपक्षाचा प्रथम उल्लेख करून त्याचें भगवान् असें उत्तर देतात कीं—]

(२६) अथवा हा आत्मा (नित्य नसून शरीराबरोबरच) नेहमीं जन्मतो किंवा नेहमीं मरतो असें तूं मानीत असलास तरीहे हे महाबाहो त्याचा शोक करणें तुला उचित नाहीं. (२७) कारण जो जन्मला त्याला मृत्यु निश्चित आहे, आणि जो मेला त्याला जन्म निश्चित आहे; म्हणून (या) अपरिहार्य (तुझ्या वरील मताप्रमाणेंहि) शोक करणें तुला उचित नाहीं.

[वरील दोन श्लोकांत सांगितलेली उपपत्ति सिद्धान्तपक्षाची नाहीं, 'अथ च= अथवा ' या शब्दानें मध्येंच उपस्थित केलेल्या पूर्वपक्षाला हें उत्तर आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आत्मा नित्य माना कीं अनित्य माना उभयपक्षींहि शोक करण्याचें कारण नाहीं, एवढेंच दाखवावयाचें आहे. गीतेचा खरा सिद्धान्त आत्मा सत्, नित्य, अज, अविकार्य आणि अचिंत्य किंवा निर्गुण आहे असें प्रथमच सांगितलें आहे. असो; देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं याचीच दुसरी म्हणजे सांख्य-शास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात—]

§§ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

§§ आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ।

(२८) सर्व भूतें आरंभीं अव्यक्त, मध्यंतरीं व व्यक्त मरणसमयं पुनः अव्यक्तच; (अशी जर सर्वांचीच स्थिति आहे) तर हे भारता ! त्यां शोक (राहिला) कोठें ?

[अव्यक्त या शब्दाचाच अर्थ ' इंद्रियांना गोचर न होणारें ' अस आहे, मूळ एका अव्यक्त द्रव्यापासूनच पुढें क्रमाक्रमानें सर्व व्यक्त सृ निर्माण होऊन शेवटीं म्हणजे प्रलयकालीं सर्व व्यक्त सृष्टीचा पुनः अव्य क्तांतच लय होतो. (गी. ८. १८), या सांख्य सिद्धान्ताला अनुसरू या श्लोकांतला युक्तिवाद आहे. सांख्यांच्या या सिद्धान्ताचा खुलास गीतारहस्याच्या सातव्या व आठव्या प्रकरणांत केला आहे तो पहा कोणत्याहि पदार्थाची व्यक्त स्थिति जर याप्रमाणें केव्हांना केव्हां तर नाश पावणारी आहे, तर निसर्गतःच नाशवंत अशा व्यक्त स्वरूपाबद्द शोक करण्याचें कारण रहात नाहीं. हाच श्लोक ' अव्यक्त ' शब्दाऐवजं 'अभाव' हा शब्द योजून महाभारताच्या स्त्रीपर्वात (म. भा. स्त्री. २.६ आला असून पुढें " अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः । न ते त न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥" (स्त्री. २. १३) असा ' अदर्शन म्हणजे दृष्टीआड होणें या शब्दाचाहि मरणाला उद्देशून उपयोग केलेल आहे. सांख्य व वेदान्त या दोन्ही शास्त्रांप्रमाणें शोक करणें जर व्य ठरतें, आणि आत्मा अनित्य आहे असें मानिलें तरीहि जर हीच गो सिद्ध होत्ये, तर मग लोक मृत्यूबद्दल शोक कां करितात ? आत्मस्व रूपाबद्दलचें अज्ञान हेंच याचें उत्तर होय कारण—]

(२९ जणूं काय आश्चर्य (अद्भुत वस्तु) म्हणून याजकडे कोण

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

पहातो, तसेंच दुसरा कोणी आश्चर्यासारखें याचें वर्णन करितो, आणि (त्याहून) दुसरा कोणी जणूं काय आश्चर्य म्हणून ऐकतो. पण (याप्रमाणें पाहून, वर्णन करून व) ऐकूनहि (यांपैकीं) कोणी याला (तत्त्वतः) जाणीत नाहीं.

[अपूर्व वस्तु म्हणून आश्चर्यानें आत्म्याबद्दल मोठमोठ्या लोकांनीं किती जरी वाटाघाट केली तरी त्याचें खरें स्वरूप कळणारे लोक फारच थोडे असल्यामुळें मृत्यूबद्दल पुष्कळ लोक शोक करीत असतात. पण तसें न करितां तूं पूर्ण विचारानें आत्मस्वरूप यथातथ्यानें समजून घे व शोक सोड असा याचा अर्थ आहे. कठोपनिषदांत (कठ. २ ७) याच मासल्याचें आत्म्याचें वर्णन आहे.]

(३०) सर्वांच्या शरीरांत (असणारा) शरीराचा मालक (आत्मा) हा सर्वदा अवध्य म्ह० कधींहि वध न पावणारा आहे; म्हणून हे भारता (अर्जुना)! सर्व म्ह० कोणत्याहि भूताबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं.

[सांख्य किंवा संन्यासमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें आत्मा हा अमर म्हणून व देह हा स्वभावतःच अनित्य असल्यामुळें कोणी मरो वा मारो त्यांत 'शोक' करण्याचें कारण नाहीं असें आतांपर्यंत सिद्ध केलें. परंतु एवढ्यावरून कोणीं कोणाला मारिलें तर त्यांत 'पाप' नाहीं असें जर कोणी अनुमान करील तर ती भयंकर चूक होय. मरणें किंवा मारणें या दोन शब्दांच्या अर्थाचें पृथक्करण असून, मरण्याची किंवा मारण्याची जी भीति वाटते ती प्रथम दूर करण्यापुरतेंच हें ज्ञान सांगितलें आहे. मनुष्य म्हणजे आत्मा व देह यांचा समुच्चय होय. पैकीं आत्मा अमर असल्यामुळें मरणें किंवा मारणें हे दोन्ही शब्द त्यास लागत नाहींत. बाकी राहिला देह, पण तोहि स्वभावतःच अनित्य असल्यामुळें

§§ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

त्याचा नाश झाल्यास त्यांत शोक करण्यासारखें कांहीं नाहीं. परंतु यदृच्छेनें किंवा कालगतीनें कोणी मेला किंवा कोणाला कोणीं मारिलें म्हणून त्याचें सुखदुःख न मानितां शोक करण्याचें जरी सोडून दिलें, तरी लढाईसारखें घोर कर्म करण्यास मुद्दाम प्रवृत्त होऊन लोकांच्या देहाचा आपण कां नाश करावा, या प्रश्नानें त्याचा निकाल होत नाहीं. कारण, देह जरी अनित्य असला तरी आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन करण्यास देह हेंच काय तें एक साधन असल्यामुळें आत्महत्या करणें, किंवा योग्य कारणाखेरीज दुसऱ्यास मारणें, हीं दोन्ही शास्त्राप्रमाणें घोर पातकेंच होत. म्हणून मेल्याचा शोक करणें जरी योग्य नाहीं तरी एकानें दुसऱ्याला कां मारावें याचें दुसरें कांहीं तरी सबळ कारण सांगणें जरूर आहे. यालाच धर्माधर्मविवेक हें नांव असून गीतेंतील खरा प्रतिपाद्य विषयहि तोच आहे. यासाठीं आतां प्रथम सांख्यमार्गासहि संमत असलेल्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें लढाई करणें हें क्षत्रियाचें कर्तव्य असल्यामुळें मेल्याचा किंवा मारल्याचा तूं शोक करूं नको इतकेंच नव्हे, तर लढाईत मरणें किंवा मारणें या दोन्ही गोष्टी क्षात्रधर्माप्रमाणें तुला प्राप्तच आहेत असें भगवान् सांगतात—]

(३१) शिवाय स्वधर्माकडे पाहिलें तरीहि (या वेळीं) कचरणें तुला योग्य नाहीं. कारण, धर्मोचित युद्धापेक्षां क्षत्रियाला श्रेयस्कर असें दुसरें कांहीं नाहीं.

[स्वधर्माची ही उपपत्ति पुढेंहि दोनदां (गी. ३. ३५ व १८. ४७) आली आहे. संन्यास किंवा सांख्य मार्गाप्रमाणें कर्मसंन्यासरूपी चतुर्थाश्रम ही जरी शेवटची पायरी असली तरी तत्पूर्वी ब्राह्मणानें ब्राह्मणधर्म व क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें पाळून गृहस्थाश्रम पुरा

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

केला पाहिजे असें मन्वादि सर्व स्मृतिकारांचें सांगणें असल्यामुळें, गृ स्थाश्रमी अर्जुनास युद्ध करणें भाग आहे असें या व पुढील श्लोका तात्पर्य आहे.]

(३२) आणि सहजगत्या उघडें सांपडलेलें स्वर्गाचें द्वारच असें जें युद्ध तें जे क्षत्रिय भाग्यवान् त्यांसच हे पार्था ! प्राप्त होत असतें. (३३ म्हणून (तुझ्या) धर्माला अनुकूल असें हें युद्ध जर तूं करणार नाहींस, त स्वधर्म आणि कीर्ति गमावून पापाची जोड करशील; (३४) इतकेंच न तर (सर्व) तुझी अक्षय दुष्कीर्ति गात रहातील ! आणि दुष्कीर्ति म्हट म्हणजे संभावित पुरुषाला मरणापेक्षांहि मरण होय.

[हेंच तत्त्व श्रीकृष्णांनीं उद्योगपर्वांत युधिष्ठिरासहि सांगितलें आ (म. भा. उ. ७२. २४). "कुलीनस्य च या निंदा वधो वाऽमित्र षण । महागुणो वधो राजन् न तु निंदा कुजीविका ॥" असा तेथें श्लो आहे. पण त्यापेक्षां गीतेंत हा अर्थ थोडक्यांत सांगितला असल्यामु व गीता ग्रंथहि अधिक प्रचारांत असल्यामुळें, "संभावितस्य० इ० गीतेंतलें वाक्य लोकांच्या तोंडीं बसून म्हणीसारखा त्या ते उपयोग करीत असतात. गीतेंतलें दुसरेहि पुष्कळ श्लो याचप्रमाणें सर्वतोमुखीं झालेले आहेत. असो. प्रकृत स्थलीं दुष्कीर्ती स्वरूप काय तें सांगतात—]

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

(३५) रणांतून तूं भयानें परतलास असें (सर्व) महारथी समजतील, आणि ज्यांना तूं (आज) बहुमान्य झालेला आहेत तेच तुझी किंमत कमी समजूं लागतील. (३६) तसेंच तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करून (तुझ्याबद्दल) बोलूं नयेत अशा अनेक गोष्टी तुझे शत्रु बोलतील. यापेक्षां अधिक दुःख-कारक तें काय? (३७) मेलास तर स्वर्गास जाशील, आणि जिंकलेंस तर पृथ्वी भोगशील! म्हणून हे अर्जुना! युद्धाचा निश्चय करून ऊठ!

[सांख्यज्ञानाप्रमाणें मारल्याचा किंवा मेल्याचा शोक करूं नये, इतकेंच नव्हे, तर स्वधर्माप्रमाणें युद्ध करणें हें कर्तव्य होय असें जरी वरील विवेचनानें सिद्ध झालें, तरी लढाईंत जी हत्या होणार तिचें 'पाप' कर्त्यास लागतें कीं नाहीं, या शंकेचें आतां उत्तर सांगतात. वस्तुतः पहातां या उत्तरांतील युक्तिवाद कर्मयोगमार्गातला असून, त्या मार्गाची येथेंच प्रस्तावना झाली आहे.]

(३८) सुखदुःख, नफानुकसान आणि जयापजय सारखे मानून नंतर लढायला लाग. असें केलें म्हणजे तुला (कोणतेंच) पाप लागणार नाहीं.

[जगांत आयुष्यक्रमणाचे मार्ग दोन; एक सांख्य आणि दुसरा योग. पैकीं ज्या सांख्य किंवा संन्यास मार्गाचा आचार लक्षांत आणून

§§ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यति ॥ ३९ ॥

[अर्जुन लढाई सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाला होता त्या संन्यासमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें आत्म्याचा किंवा देहाचा शोक करणें उचित नाहीं. सुखदुःखें समबुद्धीनें सोसलीं पाहिजेत आणि स्वधर्माकडे लक्ष देऊन क्षत्रियानें युद्ध करणेंच योग्य व हें युद्ध समबुद्धीनें केलें असतां कोणतेंहि पाप लागत नाहीं, असें भगवंतांनीं अर्जुनास सिद्ध करून दाखविलें. तथापि केव्हां ही झालें तरी संसार सोडून संन्यास घेणें हेंच प्रत्येकाचें या जगांत परम कर्तव्य असें या मार्गाचें मत असल्यामुळें, इष्ट वाटल्यास आतांच युद्ध सोडून संन्यास कां घेऊं नये, किंवा स्वधर्म तरी कां पाळवा, इ० शंकांचें सांख्यज्ञानानें निवारण होत नाहीं; व त्यामुळें अर्जुनाचा मूळ आक्षेप कायम रहातो, असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणून भगवान् आतां असें सांगतात कीं—]

(३९) सांख्य म्हणजे संन्यासनिष्ठेप्रमाणें तुला ही बुद्धि म्हणजे ज्ञान किंवा उपपत्ति सांगितली. आतां ज्या बुद्धीनें युक्त झालास म्हणजे (कर्मे न सोडितांहि) हे पार्था ! तूं कर्मबंध सोडशील अशी ही (कर्म-) योगांतील बुद्धि म्हणजे ज्ञान (तुला सांगतों) ऐक.

[भगवद्गीतेचें रहस्य समजण्यास हा श्लोक अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सांख्य शब्दानें कापिल सांख्य किंवा नुस्ता वेदान्त, व योग शब्दानें पातंजल योग, हे अर्थ या ठिकाणीं उद्दिष्ट नसून सांख्य म्ह० संन्यासमार्ग आणि योग म्ह० कर्ममार्ग हेच अर्थ या ठिकाणीं घेतलें पाहिजेत; असें गीता ३.३ या श्लोकावरून उघड होतें. हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र असून त्यांच्या अनुयायांसहि अनुक्रमें 'सांख्य'=संन्यासमार्गी, आणि 'योग'=कर्मयोगमार्गी असें म्हणतात (गी. ५.५) पैकीं सांख्यनिष्ठेंतील लोक केव्हांना केव्हां तरी अखेर कर्मे अजीबात सोडून देणेंच श्रेष्ठ मानीत असल्यामुळें

§§ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥
§§ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

[" युद्ध कां करूं " या अर्जुनाच्या शंकेचें पुरें समाधान या मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें होत नाहीं. म्हणून संन्यास न घेतां ज्ञानप्राप्तीनंतरहि निष्काम बुद्धीनें सदैव कर्म करीत रहाणें हाच प्रत्येकाचा खरा पुरुषार्थ असें ज्या कर्मयोगनिष्ठेचें मत आहे त्या कर्मयोगांतील किंवा संक्षेपानें योगमार्गांतील ज्ञान सांगण्यास आतां सुरुवात करून, गीतेंतील शेवटच्या अध्यायापर्यंत अनेक कारणें दाखवून व अनेक शंकांचें निवारण करून या मार्गाचेंच पुष्टीकरण केलेलें आहे. गीतेंतील विषयनिरूपणाची खुद्द भगवंतांनीं केलेली ही फोड लक्षांत ठेविली म्हणजे गीतेंत कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे याबद्दल शंका रहात नाहीं. कर्मयोगाच्या मुख्य मुख्य सिद्धान्तांचा प्रथम निर्देश करितात–]

(४०) येथें म्ह० या कर्मयोगमार्गांत (एकदां) आरंभिलेल्या कर्माचा नाश होत नाहीं व (पुढें) विघ्नहि येत नाहीं. या धर्माचें थोडेंहि (आचरण मोठ्या भयापासून संरक्षण करितें.

[या सिद्धान्ताचें महत्त्व गीतारहस्याच्या दहाव्या प्रकरणांत (पृ. २८१) दाखविलें असून जास्त खुलासा पुढें गीतेंतहि केलेला आहे (गी. ६.४०–४६). कर्म-योगमार्गांत एका जन्मांत सिद्धि मिळाली नाहीं तरी केलेलें कर्म फुकट न जातां पुढील जन्मांत तें उपयोगी पडतें, आणि जन्मोजन्म अशी भर पडत जाऊन अखेर केव्हांना केव्हां तरी खरी सद्गति मिळत्ये असा याचा अर्थ आहे. कर्मयोगांतील महत्त्वाचा दुसरा सिद्धान्त आतां सांगतात–]

(४१) हे कुरुनंदना ! व्यवसाय म्हणजे कार्याकार्याचा निश्चय कर-

§§ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः

गारी (इंद्रियरूपी) बुद्धि या मार्गांत एक म्ह० एकाग्र असावी लागत्ये. कारण ज्यांच्या बुद्धीचा (अशा प्रकारें एक) निश्चय होत नाहीं त्यांच्या बुद्धि म्ह० वासना अनेक फांटे फुटलेल्या व अनंत (प्रकारच्या) असतात.

[बुद्धि या शब्दाचे संस्कृतांत अनेक अर्थ आहेत. पैकीं 'ज्ञान' या अर्थानें हा शब्द ३९ व्या श्लोकांत आला आहे, व पुढें ४९ व्या श्लोकांत बुद्धि या शब्दाचाच "समजूत, इच्छा, वासना, किंवा हेतु" असा अर्थ आहे. परंतु बुद्धि या शब्दामागें 'व्यवसायात्मिका' हें विशेषण असल्यानें व्यवसाय म्ह० कार्याकार्यांचा निश्चय करणारें बुद्धींद्रिय असा या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत बुद्धि या शब्दाचा अर्थ होतो (गीतार. प्र. ६ पृ. १३१–१३७ पहा). कोणत्याहि गोष्टीचा या बुद्धींद्रियानें प्रथम बरावाईट विचार केल्यावर मग त्याप्रमाणें कर्म करण्याची इच्छा किंवा वासना मनांत होत असत्ये; म्हणून या इच्छेस किंवा वासनेसहि बुद्धि हेंच नांव देतात. पण तेव्हां 'व्यवसायात्मिका' हें विशेषण मागें लावीत नाहींत. भेद दाखविणें जरूरच असेल तर 'वासनात्मक' बुद्धि असें म्हणतात. या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणांत 'बुद्धि' असा नुसताच शब्द आहे. मागें व्यवसायात्मक हें विशेषण नाहीं. म्हणून 'बुद्धयः' या अनेकवचनानें "वासना, कल्पनातरंग" असा अर्थ होऊन "ज्यांची व्यवसायात्मक बुद्धि म्हणजे निश्चय करणारें बुद्धींद्रिय स्थिर नाहीं त्यांच्या मनांत क्षणोक्षणीं नवे तरंग किंवा वासना उत्पन्न होत असतात," असा एकंदर श्लोकाचा अर्थ होतो. बुद्धि या शब्दाचे 'निश्चय करणारें इंद्रिय' व 'वासना' हे दोन्ही अर्थ लक्षांत ठेविल्याखेरीज कर्मयोगांतील बुद्धीच्या विवेचनाचे मर्म नीट समजावयाचें नाहीं. व्यवसायात्मक बुद्धि स्थिर किंवा एकाग्र नसली म्हणजे दररोज निरनिराळ्या वासनांनीं मन व्यग्र होऊन आज पुत्रप्राप्तीसाठीं अमुक कर्म कर, तर उद्यां स्वर्गप्राप्तीसाठीं अमुक कर्म कर, अशा नादांत मनुष्य कसा पडतो याचें आतां वर्णन करितात—]

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

(४२) हे पार्था! (कर्मकांडात्मक) वेदांतील (फलश्रुतीच्या) वाक्यांना भुललेले व त्याखेरीज दुसरें कांहीं नाहीं असें म्हणणारे मूढ (जे) लोक फुलवून असें भाषण करितात कीं– (४३) "अनेक प्रकारच्या (यज्ञयागादि) कर्मांनींच (पुनः) जन्म होणें हें फल मिळून (जन्मोजन्मीं) भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होतें,"–ते स्वर्गाच्या पाठीस लागलेले काम्य बुद्धीचे (लोक), (४४) वरील भाषणाकडेच त्यांचें मन ओढलें जाऊन, भोग व ऐश्वर्य यांत गढून जातात, व त्यामुळें त्यांची व्यवसायात्मक ह्मणजे कार्याकार्याचा निश्चय करणारी बुद्धि (कधींच) समाधिस्थ ह्मणजे एका ठिकाणीं स्थिर होऊं शकत नाहीं.

[वरील तिन्ही श्लोक मिळून एकच वाक्य असून त्यांत श्रौतस्मार्त कर्मकांडाप्रमाणें आज अमुक हेतु सिद्ध होण्यास तर उद्यां दुसऱ्या कोणत्या तरी हेतूनें नेहमीं स्वार्थासाठींच यज्ञयागादि कर्में करण्यांत गुंग झालेल्या ज्ञानविरहित कर्मठ मीमांसामार्गीयांचें वर्णन असून तें उपनिषदाच्या आधारें केलेलें आहे. उदाहरणार्थ, मुंडकोपनिषदांत—

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥

"इष्टापूर्तच काय तें श्रेष्ठ, दुसरें कांहीं श्रेष्ठ नाहीं, असें मानणारे हे मूढ लोक स्वर्गामध्यें पुण्याचा उपभोग घेतल्यावर पुनः खालच्या या मनुष्यलोकीं येतात" (मुंड. १. २. १०)—असें ह्मटलें असून, त्याच मासल्याची ज्ञानविरहित कर्माची निंदा ईशावास्य व कठ या उपनिष-

§§ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

दांतूनहि केलेली आहे (कठ. २. ५; ईश. ९, १२). परमेश्वराचें ज्ञान प्राप्त करून न घेतां केवळ कर्मांत गढून गेलेल्या या लोकांस (गी. ९. २१ पहा) त्यांच्या त्यांच्या कर्मांचीं स्वर्गादि फलें मिळतात खरीं; पण त्यांची वासना आज या तर उद्यां त्या कर्मांत रत होऊन सैरावैरा चोहोंकडे धांवत असल्यामुळें, त्यांना स्वर्गाच्या येराझाऱ्या घडल्या तरी मोक्ष मिळत नाहीं. मोक्ष मिळण्यास बुद्धींद्रिय स्थिर किंवा एकाग्र असलें पाहिजे. ते एकाग्र कसें करावें याचा विचार पुढें सहाव्या अध्यायांत केलेला आहे. सध्यां तें एवढेंच सांगतात कीं]

(४५) हे अर्जुना! (कर्मकांडात्मक) वेद (अशा रीतीनें) त्रैगुण्याच्या गोष्टींनीं भरलेलें असल्यामुळें तूं निस्त्रैगुण्य ह्मणजे त्रिगुणातीत, नित्यसत्त्वस्थ, सुखदुःखादि द्वंद्वांपासून अलिप्त, आणि योगक्षेमादि स्वार्थांत न गढतां आत्मनिष्ठ हो!

[त्रैगुण्य म्हणजे सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या प्रकृतीचा संसार असा अर्थ असून, हा संसार सुखदुःखादि किंवा जन्ममरणादि विनाशी द्वंद्वांनीं भरलेला आहे व खरें ब्रह्म त्यापलीकडे आहे हें गीतारहस्यांत (पृ. २२६ व २५३) स्पष्ट करून दाखविलें आहे. प्रकृतीच्या म्हणजे मायेच्या या संसारांतील सुखें प्राप्त होण्यासाठीं मीमांसकमार्गांतील लोक श्रौत यज्ञयागादि करीत असतात, व त्यांतच ते गढून गेलेले असतात, असें या अध्यायांतच त्रेचाळीसाव्या श्लोकांत सांगितलेलें आहे. कोणी पुत्रप्राप्ती व्हावी म्हणून अमुक याग करितो, तर कोणी पाऊस पडावा म्हणून दुसरी इष्टि करितो. हीं सर्व कर्मे इहलोकीं संसार चालण्यासाठीं म्हणजे योगक्षेम चालण्यासाठीं आहेत. म्हणून ज्याला मोक्ष मिळवावयाचा आहे त्यानें वैदिक कर्मकांडांतील हीं त्रिगुणात्मक व फक्त

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

योगक्षेम संपादन करणारीं कर्मे सोडून देऊन आपलें चित्त यापलीकडल्या परब्रह्माकडे लाविलें पाहिजे हें उघड आहे; आणि याच अर्थी निर्द्वंद्व व निर्योगक्षेम हे शब्द वर आले आहेत. वैदिक कर्मकांडांतील हीं काम्य कर्मे सोडिलीं तर योगक्षेम कसा चालेल अशी या ठिकाणीं शंका येण्यासारखी आहे (गी र. पृ. २९० व ३८२ पहा). पण त्याचें उत्तर येथें न देतां हा विषय पुढें पुनः नवव्या अध्यायांत आला आहे तेथें हा योगक्षेम भगवान् चालवितात असें म्हटलें आहे; व या दोनच ठिकाणीं गीतेंत 'योगक्षेम' हा शब्द आलेला आहे (गी. ९. २२ व त्यावरील आमची टीप पहा). नित्यसत्त्वस्थ या पदाचाच अर्थ त्रिगुणातीत असा होतो. कारण सत्त्वगुणाच्या नित्योत्कर्षानेंच पुढें त्रिगुणातीतावस्था प्राप्त होत असून तीच खरी सिद्धावस्था होय असें पुढें सांगितलें आहे (गी. १४. १४ व २०, गी. र. पृ. १६४ व १६५ पहा). तात्पर्य, मीमांसकांचीं योगक्षेमकारक त्रिगुणात्मक काम्य कर्मे सोडून देऊन व सुखदुःखाच्या द्वंद्वांतून पार पडून ब्रह्मनिष्ठ किंवा आत्मनिष्ठ होण्याबद्दल येथें उपदेश केला आहे. पण आत्मनिष्ठ हो म्हणजे हीं सर्व कर्मे स्वरूपतः अजीबात सोडून दे असाहि अर्थ समजावयाचा नाहीं, हेंहि पुनः लक्षांत ठेविलें पाहिजे. वरील श्लोकांत वैदिक काम्य कर्मांची जी निंदा केली आहे किंवा कमीपणा दाखविला आहे तो कर्मांचा नव्हे तर त्यांतील काम्य बुद्धीचा आहे ही काम्य बुद्धि मनांत नसेल तर नुस्ते यज्ञयाग कोणत्याहि प्रकारें मोक्षास प्रतिबंधक होत नाहींत. (गी. र. पृ. २८९–२९२). म्हणून मीमांसकांचीं हींच यज्ञयागादि कर्मे फलाशा व संग सोडून चित्तशुद्ध्यर्थ व लोकसंग्रहार्थ अवश्य केली पाहिजेत असें भगवंतांनीं आपलें निश्चित व उत्तम मत पुढें अठराव्या अध्यायाच्या आरंभीं सांगितलें आहे (गी. १८. ६). गीतेंतील दोन ठिकाणचीं हीं विधानें

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

एकत्र केलीं म्हणजे या अध्यायांतील श्लोकांत मीमांसकांच्या कर्मकांडाचा जो कमीपणा दाखविला आहे तो त्यांतील काम्य बुद्धीला उद्देशून आहे. नुसत्या क्रियेला नव्हे, हें उघड होतें हाच अभिप्राय मनांत आणून भागवतांतहि—

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥

"वेदोक्त कर्मांची वेदांत जी फलश्रुति सांगितली आहे ती रोचनार्थ म्हणजे सदर कर्मं करण्यांस गोड वाटावीं एवढ्याचकरितां आहे. म्हणून हीं कर्में त्या फळासाठीं करीत न बसतां निःसंग बुद्धीनें म्हणजे फलाशा सोडून ईश्वरार्पण-बुद्धीनें करणाऱ्या पुरुषास नैष्कर्म्यानें मिळणारी सिद्धि प्राप्त होत्ये,"–असें म्हटलें आहे (भाग. ११. ३. ४६). सारांश, वेदांत अमुक अमुक करण्यासाठीं यज्ञ करावे असें जरी सांगितलें तरी त्याला न भुलतां केवळ यष्टव्य म्हणजे यज्ञ आपल्याला कर्तव्य आहे म्हणून हे यज्ञ करावे, काम्य बुद्धी सोडावी, यज्ञ सोडूं नये (गी. १७. ११), व त्याचप्रमाणें इतर कर्मेंहि करावीं, हें गीतेच्या उपदेशाचें सारें आहे; व तोच अर्थ पुढील श्लोकांतून व्यक्त केला आहे.]

(४६) चोहोंकडे पाण्याचा पूरच पूर झाला असतां विहिरीचा जितका अर्थ किंवा प्रयोजन रहातें (अर्थात् कांहींच काम रहात नाहीं), तितकेंच, ज्ञान प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणाला सर्व (कर्मकांडात्मक) वेदाचें प्रयोजन असतें (म्हणजे नुसत्या काम्यकर्मरूपी वैदिक कर्मकांडाची त्याला अपेक्षा रहात नाहीं.)

[या श्लोकाच्या फलितार्थाबद्दल मतभेद नाहीं. पण त्यांतील शब्दांची टीकाकारांनीं फुकट ओढताण केलेली आहे. 'सर्वतःसंप्लुतोदके' हें सप्तम्यन्त सामासिक पद आहे. पण ती नुसती सप्तमी किंवा उदपा-

§§ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

याचें विशेषणहि व समजतां सति सप्तमि मानिली म्हणजे "सर्वतः-संप्लुतोदके सति उदपाने यावानार्थः (न स्वल्पमपि प्रयोजनं विद्यते) तावान् विजानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु अर्थः" असा कोणतेंहि बाहेरचें पद अध्याहृत न घेतां सरळ अन्वय लागून, त्याचा अर्थहि सरळ असा होतो कीं, "चोहोंकडे पाणीच पाणी होऊन (कोठेंही अनायासें पिण्यास मुबलक पाणी मिळूं लागल्यावर) ज्याप्रमाणें विहिरीला कोणीच विचारीत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञान प्राप्त झालेल्या पुरुषास यज्ञयागादि नुसत्या वैदिक कर्मांचा कांहींच उपयोग नसतो" कारण वैदिक कर्म केवळ स्वर्ग-प्राप्तीसाठीं नव्हे, तर अखेर मोक्षसाधक ज्ञानप्राप्ति होण्यासाठीं करावयाचें असतें; आणि ही ज्ञानप्राप्ति या पुरुषास आधींच झाली असल्यामुळें त्याला वैदिक कर्म करून नवें कांहीं मिळवावयाचें शिल्लक राहिलेलें नसतें. याच हेतूनें "जो ज्ञानी झाला त्याला या जगांत कर्तव्य उरलेलें नसतें;" असें पुढें तिसऱ्या अध्यायांत (३. १७) म्हटलें आहे. मोठ्या तलावावर किंवा नदीवर अनायासें हवें तेवढें निर्मल उदक पिण्याची सोय असतां विहिरीकडे कोण ढुंकून पहाणार ? अशा प्रसंगीं कोणीहि विहिरीची अपेक्षा ठेवीत नाहीं. सनत्सुजातीयांतील अखेरच्या अध्यायांत (म. भा. उद्यो. ४.५. २६) हाच श्लोक थोड्या शब्दभेदानें आला असून त्यावरील माधवाचार्यांच्या टीकेंत त्याचा अर्थ आम्हीं वर दिल्याप्रमाणेंच केला आहे; आणि शुकानुप्रश्नांत ज्ञान व कर्म यांचें तारतम्यविवेचन चालू असतां "न ते (ज्ञानिनः) कर्म प्रशंसंति कूपं नद्यां पिबन्निव"—नदीवर ज्यास पाणी मिळतें तो विहिरीची ज्याप्रमाणें प्रतिष्ठा ठेवीत नाहीं, त्याप्रमाणें 'ते' म्हणजे ज्ञानी पुरुष कर्माची मातब्बरी ठेवीत नाहींत=असें साफ म्हटलें आहे (म. भा. शां. २४०.१०). तसेंच पांडवगीतेंतील सतराव्या श्लोकांत वासुदेवाला सोडून जो दुसऱ्या देवाची उपासना करितो तो—"तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं वांच्छति दुर्मतिः"—

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

भागीरथीच्या तीरीं पाणी पिण्यास मिळत असतां विहिरीची इच्छा करणाऱ्या तान्हेल्या पुरुषाप्रमाणें मूर्ख होय.–असा विहिरीचा दृष्टान्त आहे. केवळ वैदिक संस्कृत ग्रंथांतच हा दृष्टान्त येतो असें नाहीं; पाली बौद्ध ग्रंथांतहि तो घेतलेला आहे. ज्या पुरुषानें आपली तृष्णा समूळ नाहींशीं केली त्यास पुढें कांहीं मिळावयाचें रहात नाहीं हा सिद्धान्त बौद्ध धर्मासहि मान्य आहे, व तो सांगतांना त्याला दृष्टान्त म्हणून उदान नांवाच्या पाली ग्रंथांत (७.९.) "किं कयिरा उदपादेन आपा चे सब्बदा सियुम्"–पाणी सर्वदा मिळेसें झाल्यावर विहिरीला घेऊन काय करावयाचें–असा श्लोक आला आहे. घरांत पाण्याची नळी घेतली म्हणजे विहिरीची कोणी परवा ठेवीत नाहीं असें मोठमोठ्या शहरांतून सध्यांहि अनुभवास येतें. यावरून व विशेषतः शुकानुप्रश्नांतील विवेचनावरून गीतेंतील दृष्टान्ताचें स्वारस्य कळून येऊन, आम्हीं या श्लोकाचा जो अर्थ वर केला आहे तोच सरळ वं ठीक आहे असें दिसून येईल. परंतु या अर्थानें वेदांना किंचित् गौणत्व येतें म्हणून म्हणा, किंवा ज्ञानांतच सर्व कर्माचा समावेश होत असल्यामुळें ज्ञान्यानें कर्में करण्याची जरूरी नाहीं या सांप्रदायिक सिद्धान्ताकडे दृष्टि देऊन म्हणा, गीतेवरील टीकाकार या श्लोकांतील पदांचा अन्वय थोड्या निराळ्या तऱ्हेनें लावीत असतात; व श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत 'तावान्' व दुसऱ्या चरणांत 'यावान्' हें पद अध्याहृत घेऊन "उदपानें 'यावान्' हें पद अध्याहृत घेऊन "उदपाने यावानार्थः तावानेव सर्वतः संप्लुतोदके यथा संपद्यते तथा यावान्सर्वेषु वेदेषु अर्थः तावान् विजानतः ब्राह्मणस्य संपद्यते"–म्हणजे विहीरीचा स्नानपानादि कर्मासाठीं जितका उपयोग होतो तितकाच मोठ्या तळ्यांत (सर्वतःसंप्लुतोदके) देखील होऊं

(४७) कर्म करण्यापुरताच तुझा अधिकार आहेः फल (मिळणें किंवा न मिळणें हें) केव्हांही तुझ्या अधिकारांतलें म्ह० ताब्यांतलें नाहीं;

§§ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय।

शकतो. तद्वत् वेदांचा जितका म्हणून उपयोग आहे तितका सर्व ज्ञानी पुरुषास त्याच्या ज्ञानानें होऊं शकतो—असा अर्थ घेतात. पण या अन्वयांत पहिल्या श्लोकपंक्तीत 'तावान्' व दुसऱ्या पंक्तींत 'यावान्' अशीं दोन पदें अध्याहृत घ्यावीं लागत असल्यामुळें आम्हीं हा अन्वय व अर्थ स्वीकारिला नाहीं. आमचा अन्वय व अर्थ कोणतेंहि पद अध्याहृत घेतल्यावांचून लागत असून त्यांत प्रतिपाद्य असलेलें वेदांच्या नुसत्या (म्हणजे ज्ञानव्यतिरिक्त) कर्मकांडाचें गौणत्वच या ठिकाणीं विवक्षित आहे, असें पूर्वींच्या श्लोकांवरून सिद्ध होतें. परंतु ज्ञानी पुरुषास यज्ञयागादि कर्मांची अपेक्षा नसल्ये, असें म्हटल्यानें ज्ञानी पुरुषानें ही कर्में करूं नयेत, अजीबात सोडून द्यावीं असें यावरून कित्येक लोक जें अनुमान काढीत असतात तें मात्र गीतेस संमत नाहीं. कारण, या कर्मांचें फल जरी ज्ञानी पुरुषास नको असलें तरी फलासाठीं म्हणून नव्हे, तर यज्ञयागादिक कर्में हें आपलें शास्त्रविहित कर्तव्य आहे या दृष्टीनें, कर्म त्याला कधीच सोडितां येत नाहीं. फलाशा नसली तरी इतर निष्काम कर्मांप्रमाणें यज्ञयागादि कर्में सुद्धां निःसंगबुद्धीनें ज्ञान्यानें केलीच पाहिजेत असें अठराव्या अध्यायांत भगवंतांनीं आपलें निश्चित मत स्पष्ट सांगितलें आहे (मागील श्लोकावरील व गी. ६.१९ वरील आमची टीका पहा); आणि हाच निष्कामपर अर्थ आतां पुढील श्लोकांत व्यक्त करून दाखवितात—]

(म्हणून माझ्या कर्मांचें) अमुक फल मिळावें असा (हावरेपणाचा हेतु (मनांत) ठेवून काम करणारा होऊं नको; आणि कर्में न करण्याचाहि तूं आग्रह धरूं नको.

[या श्लोकाचे चार चरण एकमेकांच्या अर्थाचे पूरक असुन त्यामुळें अतिव्याप्ति न होता कर्मयोगाचें सर्व रहस्य थोडक्यात सुंदर रीतीनें देतां आलें आहे. किंबहुना हे चार चरण म्हणजे कर्मयोगाची

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

[चतुःसूत्रीच होय असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. " कर्मे करण्याचाच तुझा फक्त अधिकार आहे " असें प्रथम सांगितलें. पण कर्माचें फल कर्माला लागूनच असल्यामुळें 'ज्याचें झाड त्याचें फल या न्यायानें जो कर्म करण्यास अधिकारी तोच फलाचाहि अधिकारी झाला अशी शंका येत्ये. ह्मणून ती दूर करण्यासाठीं " फलाचे ठायीं तुझा अधिकार नाहीं " असें दुसऱ्या चरणांत स्पष्ट विधान करून, नंतर " फलाशा मनांत ठेवून कर्म करणारा होऊं नको " असा त्यावरून निष्पन्न होणारा तिसरा सिद्धान्त सांगितला आहे. (कर्मफलहेतुः कर्मफले हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः, असा बहुव्रीहि समास होतो), पण कर्म व त्याचें फल हीं संलग्न असल्यामुळें फलाशेबरोबरच फलहि सोडिलेंच पाहिजे असा सिद्धान्त कोणी प्रतिपादन करूं लागेल, तर तोहि खरा नाहीं हें सांगण्यासाठीं फलाशा सोड पण त्याबरोबर " कर्मे न करण्याचा ह्मणजे सोडण्याचा आग्रह धरूं नको " असा शेवटीं स्पष्ट उपदेश केला आहे. सारांश, कर्म कर असें ह्मटल्यानें फलाशा धर असे होत नाहीं. व फलाशा सोड ह्मटल्यानें कर्मे सोड असें होत नाहीं. ह्मणून फलाशा सोडून कर्तव्यकर्म जरूर केलें पाहिजे, कर्माची आसक्ति धरूं नये व कर्महि सोडूं नये—त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः (योग. ५. ५. ५४)—असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. आणि हाच अर्थ, फल मिळणें ही गोष्ट आपल्या ताब्यांत नसून दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींची त्यास अनुकूलता लागते असें दाखवून अठराव्या अध्यायांत पुनः दृढ केला आहे (गी. १८. १४–१६ व रहस्य प्र. ५ पृ. ११४ व प्र १२ पहा). आतां यासच योग किंवा कर्मयोग ह्मणतात असें कर्मयोगाचें स्पष्ट लक्षण सांगतात–]

(४८) हे धनंजया ! आसक्ति सोडून व कर्म सिद्ध होवो किंवा निष्फळ होवो दोन्हीं सारखींच मानून, 'योगस्थ' होत्साता कर्मे कर; (कर्म सिद्ध होणें किंवा निष्फळ होणें यांचे ठिकाण असलेल्या) सारखेपणाच्या

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः॥ ४९॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥५०॥

(मनो-)वृत्तीसच (कर्म-)योग म्हणतात. (४९) कारण बुद्धीच्या (सारखेपणाच्या) योगापेक्षां हे धनंजया! (बाह्य) कर्म फारच कनिष्ठ होय. (म्हणून या साम्य) बुद्धीला शरण जा. फलहेतुक म्हणजे फलाकडे नजर देउन काम करणारे लोक कृपण ह्मणजे दीन किंवा खालच्या पायरीचे होत. (५०) (साम्य) बुद्धीनें जो युक्त झाला तो पाप आणि पुण्य या दोहोंपासून या लोकीं अलिप्त रहातो, म्हणून योगाचा आश्रय कर. (पापपुण्य न लागतां) कर्में करण्याची जी चतुराई (कौशल किंवा युक्ति) तिलाच (कर्म-)योग असें ह्मणतात.

[या श्लोकांतून कर्मयोगाचें जें लक्षण दिलें आहे तें महत्त्वाचें असून त्याबद्दल गीतारहस्याच्या तिसऱ्या प्रकरणांत (पृ. ५६–६४) जें विवेचन केलें आहे तें पहा. पण त्यांतले त्यांतहि ‘कर्मापेक्षां बुद्धि श्रेष्ठ’ असें ४९ व्या श्लोकांत कर्मयोगाचें जें तत्त्व सांगितलें आहे तें अत्यंत महत्त्वाचें होय ‘बुद्धि’ या शब्दामागें ‘व्यवसायात्मिक’ हें विशेषण नसल्यामुळें त्याचा अर्थ या श्लोकांत ‘वासना’ किंवा ‘समजूत’ असा घेतला पाहिजे बुद्धि ह्मणजे ज्ञान असा अर्थ करून ज्ञानापेक्षां कर्म हलक्या प्रतीचें असा या श्लोकाचा अर्थ कित्येक करूं पहातात; पण हा अर्थ खरा नव्हे. कारण, मागील ह्मणजे ४८ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या समत्वाचेंच वर्णन ४९ व्या व पुढील श्लोकांतूनहि चालू असल्यामुळें बुद्धि ह्मणजे समत्वबुद्धि असाच या ठिकाणीं अर्थ केला पाहिजे. कोणत्याहि कर्माचा बरेवाईटपणा कर्मावर अवलंबून नसून कर्म एकच असलें तरी कर्त्याच्या बऱ्यावाईट बुद्धीप्रमाणें तें शुभ अगर अशुभ होत असतें;

§§ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणीः ॥

ह्मणून कर्मापेक्षां बुद्धिच श्रेष्ठ होय; इत्यादि नीतितत्त्वांचा गीतारहस्याच्या चवथ्या, बाराव्या व पधराव्या प्रकरणांत (पृ. ८८, ३७९, व ४७१–४७६ पहा) विचार केला असल्यामुळें, येथें अधिक चर्चा करीत नाहीं. वासनात्मक बुद्धि सम व शुद्ध रहाण्यास कार्याकार्याचा निर्णय करणारी व्यवसायात्मक बुद्धि प्रथम स्थिर झाली पाहिजे, हें वर ४१ व्या श्लोकांत सांगितलेंच आहे. ह्मणून 'साम्यबुद्धि' या शब्दानेंच स्थिर व्यवसायात्मक बुद्धि आणि शुद्ध वासना (वासनात्मक) या दोहोंचाहि बोध होतो; ही साम्य बुद्धिच शुद्ध आचरणाचें किंवा कर्मयोगाचें मूळ असल्यामुळें, ३९ व्या श्लोकांत कर्में करूनहि कर्माचा बाधा न लागणारी युक्ति किंवा योग तुला सांगतों असें जें भगवंतांनीं म्हटलें आहे, त्याला अनुसरून या श्लोकांत "कर्में करितांना बुद्धि स्थिर, पवित्र, सम व शुद्ध ठेवणें" हीच ती 'युक्ति' किंवा 'कौशल' असून यासच 'योग' म्हणतात अशी योग शब्दाची द्विवार व्याख्या केली आहे. ५० व्या श्लोकांतील "योगः कर्मसु कौशलम्" या पदाचा याप्रमाणें सरळ अर्थ लागत असतां कित्येकांनीं "कर्मसु योगः कौशलम्"–कर्माचे ठायीं जो योग त्याला कौशल म्हणतात–असा ओढाताणीनें अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण 'कौशल' शब्दाची व्याख्या देण्याचें येथें कांहीं कारण नसून 'योग' शब्दाचें लक्षण सांगणेंच प्रस्तुत असल्यामुळें हा अर्थ खरा मानितां येत नाहीं. शिवाय 'कर्मसु कौशलम्' असा सरळ अन्वय लागत असतां "कर्मसु योगः" अशी उलटापालट करणेंहि योग्य नव्हे. अशा रीतीनें साम्यबुद्धीनें सर्व कामें केली म्हणजे व्यवहाराचा लोप न होतां पूर्ण सिद्धि किंवा मोक्ष प्राप्त झाल्याखेरीज रहात नाहीं असें आतां सांगतात—]

जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

(५१) (समत्व) बुद्धीनें ज्ञानी पुरुष युक्त झाले म्हणजे कर्मफलाचा त्याग केल्यानें (ते) जन्माच्या बंधनापासून मुक्त होत्साते (परमेश्वराच्या) दुःखविरहित पदाला जाऊन पोंचतात. (५२) जेव्हां तुझी बुद्धि मोहाच्या गढुळ आवरणांतून पार पडेल तेव्हां जें ऐकिलें असेल तें, आणि जें काय ऐकावयाचें असेल तें, या दोहोंचाहि तुला कंटाळा येईल.

[म्हणजे जास्त कांहीं ऐकावयास नको असें वाटेल. कारण या गोष्टी ऐकण्यापासून जें काय फल मिळावयाचें तें, तुला आधींच प्राप्त झालेलें असेल. 'निर्वेद' हा शब्द प्रायः संसाराबद्दलच्या कंटाळयास किंवा वैराग्यास लावितात. या श्लोकांत त्याचा अर्थ सामान्यतः "कंटाळा" किंवा "नकोसें होणें" एवढाच विवक्षित आहे. हा कंटाळा विशेषेंकरून मागें सांगितलेल्या त्रैगुण्यविषयक श्रौतकर्माबद्दलचा आहे, असें पुढील श्लोकावरून दिसून येईल.]

(५३) (नाना प्रकारच्या) वेदवाक्यांनीं गांगरून गेलेली तुझी बुद्धि जेव्हां समाधि वृत्तींत स्थिर व निश्चल होईल, तेव्हां (हा साम्यबुद्धिरूप) योग तुला प्राप्त होईल.

[सारांश, पूर्वीं २. ४४ यांत सांगितल्याप्रमाणें वेदवाक्यांतील फलश्रुतीला भुलून जाऊन अमक्यासाठीं म्हणून अमुक कर्म कर अशा प्रकारच्या खटाटोपांत पडल्यानें बुद्धि स्थिर न होतां ती अधिक गांगरून जात्ये. म्हणून अनेक उपदेश ऐकण्याचें हें काम सोडून चित्ताची निश्चल

अर्जुन उवाच ।

§§ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

समाधि कर; म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग तुला प्राप्त होऊन जास्त उपदेशाचीहि जरूर न पडतां कर्मे करूनहि त्यांचें पाप लागणार नाहीं अशा रीतीनें ज्या कर्मयोग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात व त्याचें वर्तन कसें असतें असा आतां अर्जुनाचा प्रश्न आहे.]

अर्जुन म्हणाला—(५४) हे केशवा ! समाधिस्त स्थितप्रज्ञ कोणाला म्हणावें ? त्या स्थितप्रज्ञाचें बोलणें, बसणें व चालणें कसें असतें ? (तें मला सांगा).

[या श्लोकांत 'भाषा' हा शब्द 'लक्षण' या अर्थी योजिलेला आहे व त्यांतील भाष धातूला अनुसरून " कोणाला म्हणावें " असें त्याचें आम्हीं भाषांतर केलें आहे. स्थितप्रज्ञाचें वर्तन म्हणजे कर्मयोगशास्त्राचा पाया होय हें गीतारहस्याच्या बाराव्या प्रकरणांत (पृ. ३६४–३७६) स्पष्ट करून दाखविलें आहे, व त्यावरून पुढील वर्णनाचें महत्त्व कळून येईल.]

श्रीभगवान् म्हणाले—(५५) हे पार्थ ! मनांतील सर्व काम म्हणजे वासना जेव्हां सोडितो व आपण आपल्या ठायींच संतुष्ट होऊन रहातो, त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात. (५६) दुःखात ज्याच्या मनाला खेद होत नाहीं,

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽगानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

सुखाचे ठायीं ज्याची आसक्ति नाहीं, आणि प्रीति, भय व क्रोध हीं ज्याचीं सुटलीं, त्याला स्थितप्रज्ञ मुनि ह्मणतात. (५७) सर्व गोष्टींत ज्याचें मन निःसंग झालें, आणि यथाप्राप्त शुभाशुभाचा ज्याला आनंद किंवा विषादहि नाहीं, त्याची बुद्धि स्थिर झाली (ह्मणावयाची). (५८) कांसव आपले (हस्तपादादि) अवयव ज्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं आंखडून घेतो त्याप्रमाणें जेव्हां एखादा पुरुष इंद्रियांच्या (शब्दस्पर्शादि) विषयांपासून (आपलीं) इंद्रियें आंवरून धरतो तेव्हां त्याची बुद्धि स्थिर झाली (ह्मणावयाची). (५९) निराहारी पुरुषाचे विषय सुटले, तरी (त्यांतील) रस ह्मणजे गोडी सुटत नाहीं. पण परब्रह्माचा अनुभव आल्यावर (सर्व विषय त्यांतील) गोडी सुद्धां ह्मणजे विषय व त्यांतील गोडी हीं दोन्ही सुटतात.

[इंद्रियांचें पोषण अन्नानें होतें. म्हणून निराहार किंवा उपोषणें केल्यानें इंद्रियें अशक्त होऊन आपआपल्या विषयांचें सेवन करण्यास असमर्थ होतात. पण विषयोपभोग अशा रीतीनें सुटणें ही केवळ जबरीच्या अशक्ततेची बाह्य क्रिया झाली. विषयवासना (रस) त्यामुळें कमी होत नाहीं, म्हणून ती वासना ज्यानें नाहींशी होईल तें ब्रह्मज्ञान संपादन करावें, आणि ब्रह्माचा याप्रमाणें अनुभव घडल्यावर मन आणि त्याबरोबरच इंन्द्रियेंहि आपोआप ताब्यांत रहातात, इंन्द्रियें ताब्यांत रहाण्याकरितां निराहारादि उपाय नकोत, असा एकंदर या श्लोकाचा भावार्थ आहे. आणि हाच अर्थ पुढें योग्याचा आहार माफक असावा, आहारविहारादि त्यानें

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अगदींच सोडून देऊं नयेत, या सहाव्या अध्यायांतील श्लोकांत स्पष्टपणें वर्णिला आहे (गी. ६. १६, १७ आणि ३. ६, ७ पहा). सारांश, शरीर कृश करणारीं निराहारादि साधनें एकांगी अतएव त्याज्य ठरवून माफक आहारविहार आणि ब्रह्मज्ञान हेंच इंन्द्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन होय असा गीतेचा सिद्धान्त आहे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या श्लोकांत रस या शब्दाचा जिव्हेनें अनुभवास येणारा गोड, कडू इ० रस असा अर्थ करून, उपोषणांनीं बाकीच्या इंन्द्रियांचे विषय सुटले तरी जिव्हेचा रस म्हणजे खाण्यापिण्याची इच्छा कमी न होतां पुष्कळ दिवसांच्या निराहारानें ती अधिक तीव्र होत्ये. असा अर्थ कित्येक करितात; आणि भागवतांत अशा अर्थाचा एक श्लोकहि आहे (भाग. ११. ८. २०). पण आमच्या मतें गीतेंतील या श्लोकाचा असा अर्थ करणें बरोबर नाहीं. कारण दुसऱ्या चरणाशीं तो जुळत नाहीं. शिवाय भागवतांत 'रस' शब्द नसून 'रसनं' हा शब्द आहे आणि गीतेंतील श्लोकाचा दुसरा चरणहि तेथें नाहीं. म्हणून भागवतांतील व गीतेंतील श्लोक एकार्थक मानणें युक्त नाहीं. ब्रह्मसाक्षात्काराखेरीज पुरा इंन्द्रियनिग्रह होणें शक्य नाहीं, हाच अर्थ पुढील दोन श्लोकांत आतां अधिक स्पष्ट करून सांगतात—]

(६०) कारण, केवळ (इंन्द्रियदमनार्थ) प्रयत्न करणाऱ्या विद्वानाचें देखील मन, हे कुंतीपुत्रा ! हीं दांडगीं इंद्रियें बलात्कारानें भलतीकडे ओढून नेतात. (६१) (म्हणून) या सर्व इंद्रियांचें संयमन करून युक्त म्हणजे योगयुक्त व मत्परायण होऊन रहावें. आपलीं इंद्रियें याप्रमाणें ज्याच्या स्वाधीन झालीं त्याची बुद्धि स्थिर झाली (म्हणावयाची).

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

[या श्लोकांत माफक आहारानें इंद्रियनिग्रह करून त्याबरोबर ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठीं मत्परायन म्हणजे ईश्वराच्या ठिकाणीं चित्त ठेवून रहावें असें म्हटलें आहे व त्यांतील हेतु ५९ व्या श्लोकाचा आम्हीं जो अर्थ केला आहे त्यावरून उघड होईल. मनूनें देखील "बलवानिंद्रियग्रमो विद्वांसमपि कर्षति" (मनु. २. २–१५) याप्रमाणें नुसत्या इंद्रियनिग्रह करणाऱ्या पुरुषास इशारत दिली आहे व व त्याचाच अनुवाद वर ६० व्या श्लोकांत केला आहे. सारांश, ज्याला स्थिरतप्रज्ञ व्हावयाचें त्यांनें आहारविहार माफक ठेवून ब्रह्मज्ञानच संपादन केलें पाहिजे, आणि हें ब्रह्मज्ञान होईल तेव्हांच मन निर्विषय होतें, शरीरक्लेशाचें उपाय वरपांगी आहेत, खरें नव्हेत, असा या तीन श्लोकांचा भावार्थ आहे; व 'मत्परायण' या पदानें भक्तिमार्गाचेंहि यांत 'सूतउवाच' झालें आहे (गी. ९. ३४ पहा). 'युक्त' असा जो शब्द वरील श्लोकांत आला आहे त्याचा अर्थ 'योगानें तयार झालेला किंवा बनलेला' असा आहे. गीता ६. १७ यांत 'युक्त' शब्दाचा अर्थ 'माफक' असा आहे. पण या शब्दाचा गीतेंतील नेहमींचा अर्थ "साम्यबुद्धीचा जो योग गीतेंत सांगितला आहे त्याचा उपयोग करून त्याप्रमाणें सर्व सुखदुःखें शान्तपणें सोसून वागण्यास तरबेज झालेला गृहस्थ" असा आहे (गी. ५. २३ पहा). अशा रीतीनें तरबेज झालेल्या गृहस्थासच 'स्थितप्रज्ञ' हें नांव असून त्याची जी अवस्था तीच सिद्धावस्था होय व तिचेंच या अध्यायाच्या व पुनः पांचव्या व बाराव्या अध्यायाच्या अखेर वर्णन आहे. विषयांतील गोडी सुटून स्थितप्रज्ञ होण्यास काय लागतें तें सांगितलें. आतां विषयांच्या ठायीं गोडी कशी उत्पन्न होते हें सांगून व या गोडीनें पुढें कामक्रोधादि विकार उत्पन्न होऊन अखेर त्यामुळें मनुष्याचा घात कसा होतो हें दाखवून त्यापासून सुटका कशी करून घ्यावी याचें पुढील श्लोकांत वर्णन करितात—]

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

(६२) विषयांचें चिंतन करणाऱ्या पुरुषाचा सदर विषयांचे ठिकाणीं संग म्हणजे सलगी वाढत जात्ये. या संगापासून पुढें काम म्हणजे सदर विषय आपल्याला पाहिजेत ही वासना उत्पन्न होत्ये; आणि (हा काम तृप्त होण्यास अडथळा झाला म्हणजे) त्या कामापासूनच क्रोधाचा उद्भव होतो; (६३) क्रोधापासून संमोह म्ह० अविवेक होतो, संमोहापासून स्मृतिभ्रम, स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धिनाश, आणि बुद्धिनाशापासून (पुरुषाचा) सर्वस्वीं घात होतो. (६४) पण आपला आत्मा म्हणजे अंतःकरण ज्याच्या ताब्यांत आहे तो (पुरुष) प्रीति व द्वेश यांपासून सुटलेल्या व आपल्या स्वाधीन असलेल्या इंद्रियांनीं विषययांमध्यें वागूनहि (चित्तानें) प्रसन्न असतो. (६५) चित्त प्रसन्न असलें ह्मणजे त्याच्या सर्व दुःखांचा नाश होतो. कारण ज्याचें चित्त प्रसन्न त्याची बुद्धीहि तत्काल स्थिर होत्ये.

[या दोन श्लोकांत विषय अगर कर्में न सोडितां फक्त त्यांमधला संग सोडून स्थितप्रज्ञ विषयांतच निःसंगबुद्धीनें वागत असतो व त्याला जी शान्ति मिळत्ये ती कर्मत्यागामुळें नसून फलाशेच्या त्यागानें प्राप्त होत्ये असें स्पष्ट वर्णन आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारण, याखेरीज इतर बाबतींत हा स्थितप्रज्ञ आणि संन्यासमार्गांतील स्थितप्रज्ञ यांत कांहीं भेद नाहीं. इंद्रियसंयमन, निरिच्छपणा व शांति हे गुण दोघां-

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥
इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

सहि पाहिजेत; पण गीतेंतील स्थितप्रज्ञ कर्मांचा संन्यास न करितां लोकसंग्रहार्थ सर्व कर्में निष्काम बुद्धीनें करीत असतो, आणि दुसरा करीत नाहीं हा या दोहोंत महत्त्वाचा भेद आहे (गी. ३. २५ पहा). पण हा भेद गौण समजून गीतेवरील संन्यासमार्गीचे टीकाकार स्थितप्रज्ञाचें वरील वर्णन संन्यासमार्गीचेंच आहे असें संप्रदायाच्या आग्रहानें प्रतिपादन करीत असतात. असो; ज्यांचें चित्त याप्रमाणें प्रसन्न नाहीं त्याचें वर्णन करून स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप आतां अधिक व्यक्त करितात–]

(६६) जो पुरुष युक्त म्हणजे वरील प्रकारें योगयुक्त झालेला नाहीं त्याला (स्थिर) बुद्धि आणि भावना म्हणजे दृढबुद्धिरूप निष्ठाहि नसते. ज्याला भावना नाहीं त्याला शान्ति नाहीं, आणि ज्याला शान्ति नाहीं त्याला सुख तरी कोठून मिळणार ? (६७) (विषयांत) संचरणाऱ्या ह्मणजे वागणाऱ्या इंद्रियांच्या मागोमाग मन जें जाऊं लागतें तेंच–पाण्यांत नौकेस जसा वारा त्याप्रमाणें–पुरुषाची बुद्धि हरण करीत असतें. (६८) ह्मणून हे महाबाहो अर्जुना ! इंद्रियांच्या विषयांपासून ज्याचीं इंद्रियें सर्व बाजूंनीं आंवरून धरिलेलीं (असतात) त्याचीच बुद्धि स्थिर झाली (ह्मणावयाची).

[सारांश, मनोनिग्रहद्वारा इंद्रियनिग्रह हा सर्व साधनाचें मूळ होय. इंद्रियें विषयांत व्यग्र होऊन सैरावैरा धांवत असलीं ह्मणजे आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याची (वासनात्मक) बुद्धिच होऊं शकत नाहीं. बुद्धि

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥
अपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

नाहीं ह्मणजे त्याबद्दल दृढ उद्योगहि होत नाहीं, आणि मग शांति व सुखहि नाहीं असा अर्थ आहे तथापि इंद्रियनिग्रह ह्मणजे इंद्रियें अजी-बात मारून सर्व कर्मे अजीबात सोडणें असा अर्थ नसून, ६४ व्या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें निष्काम बुद्धिनें कर्मे करावीं असा गीतेचा अभिप्राय आहे, हें गीतारहस्याच्या चवथ्या प्रकरणांत दाखविलें आहे.]

(६९) सर्व लोकांना जी रात्र तेथें स्थितप्रज्ञ जागृत असतो आणि सर्व प्राणिमात्र जेथें जागृत असतात तेथें या ज्ञानवान् पुरुषास रात्र वाटत असते.

[हें विरोधाभासात्मक वर्णन अलंकारिक आहे. अज्ञान ह्मणजे अंध-कार आणि ज्ञान ह्मणजे प्रकाश होय (गी. १४. ११). अज्ञानी लोकांना जें नकोसें वाटतें ह्मणजे त्यांना जो अंधकार, तें ज्ञान्याला हवें असतें; आणि अज्ञानी लोक ज्यांत गुंतलेले असतात,–त्यांना जेथें उजेड–तेथें ज्ञान्याला अंधकार ह्म० तें ज्ञान्याला नको असतें, असा अर्थ आहे. उदाहरणार्थ ज्ञानी पुरुष काम्य कर्मे तुच्छ मानितो तर त्यांतच सामान्य लोक राबत असतात; आणि ज्ञानी पुरुषाला जें निष्काम कर्म पाहिजे तें इतरांस नको असतें.]

(७०) चोहोंकडून (पाण्यानें) भरत जात असतांहि ज्याची मर्यादा चळत नाहीं, अशा समुद्रांत सर्व पाणी ज्याप्रमाणें शिरत असतें तद्वत् ज्या पुरुषांत सर्व विषय (त्याची शान्ति न मोडितां) प्रवेश करितात, त्यालाच (खरी) शान्ति मिळते. विषयाची इच्छा धरणाऱ्याला (ही शान्ति मिळणें शक्य) नाहीं.

§§ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

[शान्ति मिळविण्यासाठीं कर्मे करूं नयेत असा या श्लोकाचा अर्थ नसून सामान्य लोकांचें मन फलाशेनें किंवा काम्य वासनेनें गांगरून जाऊन त्यांच्या कर्मांनीं त्यांच्या मनाची शान्ति बिघडते; पण जो सिद्धावस्थेस पोंचला त्याचें मन फलाशेनें क्षुब्ध न होतां, कितीहि कर्मे करावयाचीं असलीं तरी त्याच्या मनाची शान्ति न ढळतां समुद्रासारखा शान्त राहून तो तीं करीत असतो; व त्यामुळें त्याला सुखदुःखाची व्यथा लागत नाहीं असा भावार्थ आहे (वरील श्लोक ६४ व गी. ४. १९ पहा). आतां या विषयाचा समारोप करून स्थितप्रज्ञाच्या या स्थितीस काय नांव आहे तें सांगतात—]

(७१) सर्व काम ह्मणजे आसक्ति सोडून जो पुरुष निःस्पृह होऊन व्यवहारांत) वागतो, व ज्याला ममत्व व अहंकार नाहीं त्यालाच ान्ति मिळते ?

[‘ चरति ’ (वागतो) या पदाचा संन्यासमार्गांतील टीकाकार “ भिक्षा मागत हिंडतो ” असा अर्थ करितात. पण तो बरोबर नाहीं. मागें ६४ व ६७ व्या श्लोकांत ‘ चरन् ’ व ‘ चरतां ’ याचा जो अर्थ आहे तोच येथेंहि घेतला पाहिजे. स्थितप्रज्ञानें भिक्षा मागावी असा गीतेंत कोठेंहि उपदेश नाहीं. उलट ६४ व्या श्लोकांत त्यानें इंद्रियें ताब्यांत ठेवून “ विषयामध्यें वागावें ” असें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणून ‘ चरति ’ म्हणजे ‘ वागतो, ’ ‘ जगाचे व्यवहार करितो, ’ असाच अर्थ केला पाहिजे. ‘ निःस्पृह ’ शहाणा पुरुष (स्थितप्रज्ञ) व्यवहारांत कसा वागत असतो याचें श्रीसमर्थांनीं दासबोधाच्या उत्तरार्धांत उत्तम वर्णन केलें असून, गीतारहस्याच्या चवदाव्या प्रकरणाचा विषयहि तोच आहे.]

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(७२) हे पार्था! ब्राह्मी स्थिति (म्हणतात ती) हीच. ही प्राप्त झाल्यावर कोणीहि मोहांत पडत नाहीं; आणि अंतकाळीं म्हणजे मरणाच्या वेळीं सुद्धां या स्थितीमध्यें राहून त्याला ब्रह्मनिर्वाण म्हणजे ब्रह्मांत मिळून जाण्याच्या स्वरूपाचा मोक्ष मिळतो.

[ब्राह्मी स्थिति ही कर्मयोगांतील शेवटची व अत्युत्तम स्थिति होय (गी. र. प्र. ९ पृ. २३० व २४७ पहा.); व ती प्राप्त झाली म्हणजे पुनः मोह होत नाहीं हा त्यांतील विशेष आहे. हा विशेष येथें सांगण्याचें कारण असें कीं, एखाद्या मनुष्याला एखादे दिवशीं घटकाभर ब्राह्मी स्थितीचा कदाचित् अनुभव येऊं शकला तरी त्यापासून कांहीं कायमचा फायदा होत नाहीं. कारण कोणत्याहि मनुष्याची मरतेवेळीं जर ही स्थिति नसेल, तर मरणसमयीं मनांत असलेल्या वासनेप्रमाणें पुढें पुनर्जन्म होणें टळत नाहीं (गीतारहस्य पृ. २८५ पहा). म्हणून ब्राह्मी अवस्थेचें वर्णन करितांना या श्लोकांत 'अन्तकालेऽपि'=अंतकालीं सुद्धां, स्थितप्रज्ञाची ही अवस्था कायम रहात्ये असें मुद्दाम म्हटलेलें आहे. अंतकालीं मन शुद्ध असण्याची विशेष अवश्यकता उपनिषदांतून (छां. ३. १४.१; प्रश्न. ३. १०) आणि गीतेंतहि पुढें (गी. ८. ५–१०) वर्णिली आहे. वासनात्मक कर्म हें पुढें अनेक जन्म मिळण्याचें कारण असल्यामुळें निदान मरणसमयीं तरी वासना शून्य झाली पाहिजे हें उघड आहे. आणि ती मरणसमयीं शून्य होण्यास पूर्वी तसा अभ्यास पाहिजे हेंहि मग अर्थतःच प्राप्त होतें. कारण, वासना शून्य

तृतीयोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

करण्याचें कर्म अत्यंत दुर्घट असून तें विशेष ईश्वरी अनुग्रहाखेरीज एकाएकीं कोणासहि साध्य होणें केवळ दुर्घट नव्हे तर अशक्य आहे. मरणसमयीं वासना शुद्ध असणें हें तत्त्व केवळ वैदिक धर्मांतच नव्हे, तर इतर धर्मांतहि स्वीकारलें आहे. गीतारहस्य पृ. ४३६ पहा.]

याप्रमाणें श्रीभगवंतांनीं गाइलेल्या म्हणजे सांगितलेल्या उपनिषदांत ब्रह्मविद्यान्तर्गत योग–म्हणजे कर्मयोग–शास्त्रावरील श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील सांख्ययोग नांवाचा दुसरा अध्याय समाप्त झाला.

[या अध्यायांत आरंभीं सांख्य किंवा संन्यास मार्गाचें विवेचन असल्यामुळें याला सांख्ययोग हें नांव दिलें आहे· परंतु तेवढ्यावरून सबंध अध्यायांत तोच विषय आहे असें समजूं नये. एकाच अध्यायांत प्रायः अनेक विषय असतात. त्यांतील आरंभींचा किंवा प्रमुख घेऊन विषय त्याप्रमाणें त्या अध्यायाला नांव दिलें जातें. गीतारहस्य प्रकरण १४ पृ. ४४३ पहा.]

अध्याय तिसरा.

[भीष्मद्रोणादिकांना मी मारणार अशी जी अर्जुनास भीति पडली होती तो वेडेपणाची होय असें सांख्यमार्गाप्रमाणें आत्म्याच्या नित्यत्वावरून व अशोच्यत्वावरून सिद्ध करून, स्वधर्माचें थोडें विवेचन झाल्यावर गीतेंतील मुख्य विषय जो कर्मयोग त्यास दुसऱ्याच अध्यायांत सुरुवात झाली; व कर्मे करूनहि त्यांच्या पापपुण्याची बाधा न होण्यास तीं साम्यबुद्धिनें

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

§§ लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम् ॥ ३ ॥

कारणें ही एकच युक्ति किंवा योग होय असें सांगून, अशा रीतीनें ज्याची बुद्धि सम झाली त्या कर्मयोगी स्थितप्रज्ञाचें अखेर वर्णनहि करण्यांत आलें. तथापि एवढ्यानें कर्मयोगाचें विवेचन पुरे होत नाहीं. कोणतेहि कर्म समबुद्धीनें केलें म्हणजे त्याचें पाप लागत नाहीं हें खरें. पण कर्मापेक्षां समबुद्धिच श्रेष्ठ हें जर निर्विवाद आहे (गी. २.४९), तर स्थितप्रज्ञाप्रमाणें बुद्धि सम केली म्हणजे झालें, कर्में केलींच पाहिजेत, असें त्यामुळें सिद्ध होत नाहीं. म्हणून प्रश्नरूपानें अर्जुनाकडून हीच शंका उपस्थित झाल्यावर "कर्में केलींच पाहिजेत" असें भगवान् या व पुढील अध्यायांत प्रतिपादन करितात.]

अर्जुन म्हणाला—(१) हे जनार्दन! कर्मापेक्षां (साम्य-) बुद्धिच श्रेष्ठ असें जर तुमचें मत आहे, तर हे केशवा ! मला (युद्धाच्या) घोर कर्मांत कां घालितां ? (२) दिसण्यांत व्यामिश्र म्हणजे दुटप्पी अशा भाषणानें माझ्या बुद्धीला मोह पाडल्यासारखें तुह्मी करीत आहां. तरी ज्यानें मी श्रय म्हणजे कल्याण पावेन, तेवढें एकच निश्चित मला सांगा.

श्रीभगवान् ह्मणाले—(३) हे निष्पाप अर्जुना ! पूर्वी (ह्मणजे अध्यायांत) ज्ञानयोगानें सांख्यांची आणि कर्मयोगानें योग्यांची अशी या लोकीं दोन प्रकारची निष्ठा आहे असें मीं सांगितलें.

['पुरा'=पूर्वी ह्मणजे दुसऱ्या अध्यायांत असा अर्थ आह्मीं केला असून तो सरळ आहे. कारण दुसऱ्या अध्यायांत प्रथम सांख्यनिष्ठेप्रमाणें ज्ञान

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

सांगून नंतर कर्मनिष्ठेस सुरुवात केलेली आहे. पण 'पुरा' म्ह० सृष्टीच्या मूळारंभीं असाहि अर्थ होऊं शकेल. कारण महाभारतांत नारायणीय किंवा भागवत धर्माचें निरूपण आहे तेथें सांख्य व योग (निवृत्ति व प्रवृत्ति) या दोन निष्ठा स्वतंत्रपणें भगवंतांनीं जगाच्या आरंभी उत्पन्न केल्या आहेत असें वर्णन आहे (शां. ३४० व ३४७ पहा). 'निष्ठा' शब्दामागें 'मोक्ष' हा शब्द अध्याहृत असून ज्या मार्गानें गेलें असतां अखेर मोक्ष मिळतो तो मार्ग असा त्याचा अर्थ असून गीतेप्रमाणें अशा निष्ठा दोनच होत, व त्या दोन्हीहि स्वतंत्र आहेत, एक दुसऱ्यांचें अंग नव्हे, इत्यादि गोष्टींचें विस्तृत विवेचन गीतारहस्याच्या अकराव्या प्रकरणांत (पृ. ३०१-३१३) केलें असल्यामुळें त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं. या दोन निष्ठांमध्यें भेद काय तोहि कोष्टकरूपानें गीतारहस्याच्या ११ व्या प्रकरणाचे (पृ. ३५१) अखेर दिला आहे. मोक्षाच्या दोन निष्ठा कोणत्या तें सांगितलें: आतां तदंगभूत जी अवश्य नैष्कर्म्य-सिद्धि तिचें स्वरूप स्पष्ट करून दाखवितात—]

(४) (पण) कर्मांना प्रारंभ केला नाहीं म्हणजे पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होतें असें नाहीं; आणि कर्मांचा संन्यास (त्याग) केला म्हणजे तेवढ्यानेंच सिद्धि मिळते असें नाहीं. (५) कारण कोणी झाला तरी (कांहींना कांहीं) कर्म केल्यावांचून क्षणभर देखील केव्हांहि रहात नाहीं. प्रकृतीचे गुण परतंत्र झालेल्या प्रत्येक इसमास (नेहमीं कांहींना कांहीं तरी) कर्म करण्यास लावीत असतात.

[चवथ्या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत 'नैष्कर्म्य' म्हणजे 'ज्ञान' असें मानून 'कर्मांना आरंभ न केल्यानें ज्ञान होत नाहीं, म्हणजे कर्मांनींच

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

ज्ञान होतें, कारण कर्म हें ज्ञानाचें साधन आहे," असा संन्यासमार्गीय टीकाकारांनीं या श्लोकाचा अर्थ आपल्या संप्रदायास अनुकूल करून घेतला आहे. पण हा अर्थ सरळ किंवा बरोबरहि नाहीं. नैष्कर्म्य हा शब्द वदान्त व मीमांस या दोन्ही शास्त्रांत पुष्कळदां येत असून सुरेश्वराचार्यांच्या 'नैष्कर्म्यसिद्धी' या नांवाचा याच विषयावर एक ग्रंथहि आहे. तथापि नैष्कर्म्याचीं हीं तत्त्वें नवीन नसून सुरेश्वराचार्यांच्याच काय, पण मीमांसा व वेदान्त यांवरील सूत्रें होण्याच्याहि पूर्वीपासून चालत आलेलीं आहेत कर्म म्हटलें म्हणजे ते बंधन असावयाचें हें सांगावयास नको. म्हणून पाऱ्याचा उपयोग करण्यापूर्वी तो मारून ज्याप्रमाणें वैद्य शुद्ध करून घेतात तद्वत् कर्में करण्यापूर्वी त्याचें बंधकत्व किंवा दोष जेणेकरून नाहींसा होईल असा उपाय करावा लागतो, व अशा युक्तीनें कर्में करण्याची जी स्थिति तिला 'नैष्कर्म्य' असें म्हणतात. याप्रमाणें नांगी मोडलेलें कर्म मोक्षाला प्रतिबंधक होत नसल्यामुळें ही स्थिति कशी संपादन करावी हा मोक्षशास्त्रांतील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे, मीमांसकांचें याला असें उत्तर आहे कीं, नित्य व निमित्त घडल्यास नैमित्तिक, हीं कर्में करावीं, आणि काम्य व निषिद्ध करूं नयेत, म्हणजे कर्मांचें बंधकत्व न रहातां नैष्कर्म्यावस्था सुलभरीत्या प्राप्त होते. पण मीमांसकांची ही युक्ति चुकीची आहे असा वेदान्तशास्त्राचा सिद्धान्त असून त्याचें गीतारहस्याच्या दहाव्या प्रकरणांत (पृ. २७१) विवेचन केलें आहे. कर्मच केलें म्हणजे नाहीं त्याची बाधा तरी कशी लागणार? म्हणून नैष्कर्म्यावस्था प्राप्त होण्यास सर्व कर्मच सोडून द्यावें, असें दुसरे कित्येक प्रतिपादन करीत असतात. यांच्या मतें 'नैष्कर्म्य' म्हणजे कर्मशून्यता होय. पण हें मत बरोबर नसून त्यानें सिद्धि म्ह० मोक्षहि मिळत नाहीं असें चवथ्या श्लोकांत सांगितलें असून, पांचव्या श्लोकांत त्याचें कारण दिलें आहे. कर्म सोडण्याचें मनांत आणिलें तरीहि देह आहे तोपर्यंत निजणें, बसणें इ० कर्में कधींच बंद होत नसल्यामुळें

इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

(गी. ५. ९ व १८. ११), कोणीहि मनुष्य कधींच कर्मशून्य होऊं शकत नाहीं. म्हणून कर्मशून्यरूपी नैष्कर्म्यहि अशक्य होय सारांश, कर्माचा विंचू कधींच ठार मरत नाहीं. यासाठीं तो जेणेंकरून निर्विष होईल अशीच कांहीं तरी युक्ति काढिली पाहिजे. कर्माच्या ठिकाणीं असलेली आपली आसक्ति सोडणें हीच ती युक्ति होय असा गीतेचा सिद्धान्त असून, तो पुढें अनेक ठिकाणीं विस्तारानें वर्णिला आहे. पण यावरहि कोणी असा प्रश्न करील कीं, सर्व कर्में सोडणें हें जरी नैष्कर्म्य नव्हे, तरी संन्यासमार्गी लोक सर्व कर्माचा संन्यास ह्मणजे त्याग करून ज्या अर्थीं मोक्ष मिळवितात त्या अर्थीं मोक्षप्राप्ति सिद्ध होण्यास कर्म सोडणें जरूर आहे. पण या कोटिक्रमास गीतेचें असें उत्तर आहे कीं, संन्यासमार्गीयांस मोक्ष मिळतो खरा, पण तो त्यांनीं कर्में सोडिल्यामुळें मिळत नसून, मोक्षसिद्धी हें त्यांच्या ज्ञानाचें फल होय; कर्में सोडून देण्यानेंच जर सिद्धि मिळेल तर दगडालाहि मुक्ति मिळाली पाहिजे म्हणून (१) नैष्कर्म्य म्हणजे कर्मशून्यता नव्हे, (२) कर्म सोडूं ह्मटलें तरीहि कोणाला तें सुटत नाहीं, आणि (३) कर्म सोडून देणें हा सिद्धि मिळविण्याचा उपाय नव्हे, अशा तीन गोष्टी सिद्ध होतात; आणि त्याच वरील श्लोकांत सांगितल्या आहेत. या तीन गोष्टी सिद्ध झाल्यावर आठव्या अध्यायांत ह्मटल्याप्रमाणें 'नैष्कर्म्यसिद्धि' (गी. १८. ४८ व ४९ पहा.) प्राप्त होण्यास कर्में न सोडितां ज्ञानानें आसक्तीचा क्षय करून कर्में सदैव करीत रहाणें हाच काय तो एक मार्ग शिल्लक राहतो. कारण ज्ञान हेंच जरी मोक्षाचें साधन नसलें, तरी कर्मशून्य रहाणें कधींच शक्य नसल्यामुळें त्यांचें बंधकत्व नाहींसें होण्यास आसक्ति सोडून तीं करणें जरूर पडतें. यासच कर्मयोग ह्मणतात, व हाच ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक मार्ग विशेष योग्यतेचा ह्मणजे श्रेष्ठ असें आतां सांगतात—]

(६) (हस्तपादादि) कर्में आंवरून मनानें जो मूढ इंद्रियांच्या विषयांचें चिंतन करीत राहतो, त्याला मिथ्याचार ह्मणजे दांभिक म्हणतात.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं ज्यायो ह्यकर्मणाः ।

(७) पण मनानें इंद्रियांचें आकलन करून, (केवळ) कर्मेंद्रियांनीं अनासक्त बुद्धीनें जो 'कर्मयोगाचा' आरंभ करितो त्याची योग्यता हे अर्जुना ! विशेष आहे.

[कर्मयोगांत कर्मापेक्षां बुद्धि श्रेष्ठ (गी. २. ४९) असें जें मागच्या अध्यायांत सांगितलें त्याचेंच या दोन श्लोकांत स्पष्टीकरण केलेलें आहे. मन शुद्ध नसतां केवळ लोकांच्या भीतीनें किंवा लोकांनीं बरें ह्मणावें ह्मणून फक्त बाह्येंद्रियांच्या व्यापारास आळा घालणारा पुरुष खरा सदाचरणी नव्हे, ढोंगी होय, असें या श्लोकांत स्पष्ट म्हटले आहे. "कालौ कर्ता च लिप्यते"—कलियुगांत दोष बुद्धींत नसून कर्मांत असतो—या वचनाचा आधार दाखवून बुद्धि कशीहि असो, कर्म वाईट असूं नये म्हणजे झालें, असें प्रतिपादन करितात त्यांनीं वरील श्लोकांत वर्णिलेलें गीतेंतील तत्त्व विशेषतः लक्षांत ठेविलें पाहिजे. निष्काम बुद्धीनें कर्में करण्याच्या योगासच 'कर्मयोग' हें नांव गीतेंत दिलें आहे हें सातव्या श्लोकांवरून उघड होतें. हा कर्मयोग सहाव्या श्लोकांत वर्णिलेल्या दांभिक मार्गापेक्षां श्रेष्ठ असला तरी संन्यासमार्गापेक्षां श्रेष्ठ नाहीं असा या श्लोकाचा कित्येक संन्यासमार्गीय अर्थ करितात. पण ही कोटि सांप्रदायिक आग्रहाची आहे. कारण संन्यासमार्गापेक्षां कर्मयोग अधिक योग्यतेचा किंवा श्रेष्ठ आहे असें या श्लोकांतच नव्हे, तर पुनः पांचव्या अध्यायाच्या आरंभीं व इतरत्रहि स्पष्ट सांगितलें आहे (गीतार. पृ. ३०४ व ३०५ पहा). कर्मयोग याप्रमाणें श्रेष्ठ असल्यामुळें आतां अर्जुनास याचेंच आचरण करण्याचा उपदेश करितात—]

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

(८) (तुझ्या धर्माप्रमाणें) नियत ह्मणजे नेमलेलें कर्म तूं कर. कारण कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें हें अधिक चांगलें होय. खेरीज (असें पहा कीं) कर्म न केलेंस तर (खायाला न मिळतां) तुझा शरीरनिर्वाह सुद्धां चालावयाचा नाहीं.

['खेरीज' व 'सुद्धां' (अपि च) या पदांनीं शरीरयात्रा हा किमान-पक्षींचा हेतु सांगितला. आतां 'नियत' ह्मणजे 'नेमलेलें कर्म' कोणतें व तें दुसऱ्या कोणत्या महत्त्वाच्या कारणास्तव अवश्य केलें पाहिजे, हें दाखविण्यासाठीं यज्ञप्रकरणास सुरुवात करितात. यज्ञयागादि श्रौत धर्म सध्यां लुप्तप्राय झाला असल्यामुळें या विषयाचें हल्लींच्या वाचकांस विशेष महत्त्व वाटत नाहीं. पण गीतेच्या वेळीं हे यज्ञयाग पूर्ण प्रचारांत असल्यामुळें 'कर्म' शब्दानें यांचाच मुख्यत्वेंकरून बोध होत असे, व त्यामुळें हीं धर्मकृत्यें करावीं का न करावीं व करावीं ह्मटल्यास कशीं करावीं, याबद्दलचें विवेचन गीताधर्मांत करणें अवश्य होतें. शिवाय दुसरें असें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, यज्ञ ह्मणजे केवळ ज्योतिष्टोमादि श्रौतयज्ञ, किंवा अग्नींत कोणत्याहि द्रव्याचें हवन करणें, एवढाच अर्थ होत नाहीं (गी. ४. ३२ पहा). सृष्टि निर्माण करून तिचा क्रम सुरळीत चालण्यासाठीं, म्हणजे लोकसंग्रहार्थ, सर्व प्रजेस ब्रह्मदेवानें चातुर्वर्ण्य-विहित जीं जीं कर्मे लावून दिलीं आहेत, त्या सर्वांचा 'यज्ञ' या शब्दांत समावेश होतो (म. भा. अनु. ४८. ३; व गी. र. पृ. २८६–२९२ पहा); आणि हींच कर्मे धर्मशास्त्रांत सांगितलीं असून तींच नियत म्हणजे नेमलेलें कर्म या शब्दांनीं येथें विवक्षित आहेत. ह्मणून श्रौत यज्ञयाग सध्यां लुप्तप्राय झाले असले, तरी यज्ञचक्रांचें हें विवेचन सध्याहि निरर्थक नाहीं, असें ह्मटलें पाहिजे. असो; शास्त्राप्रमाणे पाहिलें तर हीं सर्व कर्मे काम्य, ह्मणजे मनुष्याचें या जगांत

§§ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचार ॥ ९ ॥

कल्याण होऊन त्याला सुख व्हावें या हेतूनें सांगितलेलीं आहेत. पण मागें दुसऱ्या अध्यायांत (गी. २. ४१–४४) मीमांसकांचीं हीं सहेतुक किंवा काम्य कर्में मोक्षाला प्रतिबंधक, अतएव हलक्या प्रतीचीं असा सिद्धान्त केला आहे. आणि आतां तर तींच कर्में करावीं असें प्राप्त झालें ह्मणून या कर्मांचा शुभाशुभ लेप किंवा बंधकत्व, नाहींशीं होऊन, तीं करीत असतांहि नैष्कर्म्यावस्था कशी प्राप्त होते याचें पुढील श्लोकांतून विस्तृत विवेचन केलें आहे, व तें सर्व भारतांत वर्णिलेल्या नारायणीय किंवा भागवत धर्मास अनुसरून आहे (म. भा. शां. ३४० पहा).

(९) यज्ञासाठीं जें कर्म करितात त्याखेरीज इतर कर्मांनें हा लोक बांधिलेला आहे. तदर्थं म्ह० यज्ञार्थ (करावयाचें) कर्म (देखील) तूं आसक्ति किंवा फलाशा सोडून करीत जा.

[या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत मीमांसकांचा व दुसऱ्यांत गीतेचा सिद्धान्त सांगितला आहे. मीमांसकांचें असें म्हणणें आहे कीं, यज्ञयागादि कर्में ज्या अर्थीं वेदानेंच प्रत्येकाच्या मागें लावून दिलीं असून ईश्वरनिर्मित सृष्टीचे व्यवहार चालण्यास हें यज्ञचक्र अवश्य आहे, त्या अर्थीं हीं कर्में कोणासहि सोडितां येत नाहींत; सोडील तर श्रौत धर्मास मुकला म्हणून समजावें. पण प्रत्येक कर्माचें फल मनुष्यास भोगणें जरूर आहे असा कर्मविपाकप्रक्रियेचा सिद्धान्त आहे; व त्याप्रमाणें यज्ञासाठीं जें जें कर्म करील त्याचेंहि बरेवाईट फल मनुष्यास भोगणें जरूर आहे असें प्राप्त होतें. मीमांसकांचें याला असें उत्तर आहे कीं, ‘ यज्ञ ’ करावे अशी वेदाचीच आज्ञा असल्यामुळें यज्ञार्थ जें जें कर्म करावें लागेल तें ईश्वरासच संमत असल्यामुळें तें कर्म कर्त्यास बंधक

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

होऊं शकत नाहीं. पण यज्ञाखेरीज इतर कामासाठीं, उदाहरणार्थ केवळ स्वतःच्या पोटासाठीं मनुष्य जें कांहीं करील तें कर्म यज्ञार्थ होत नसून केवळ स्वतः पुरुषाच्याच फायद्याचें होतें. म्हणून मीमांसक त्यास 'पुरुषार्थ' कर्म असें म्हणतात, व अशा म्ह० यज्ञार्थाखेरीज दुसऱ्या, अर्थात् पुरुषार्थ कर्माचें जें जें कांही बरेंवाईट फल असेल तें पुरुषाला भोगिलें पाहिजे, असें मीमांसकांनीं ठरविलें आहे; व हाच सिद्धान्त वरील श्लोकाच्या पहिल्या ओळींत दिला आहे (गीतारहस्य प्र. ३ पृ. ५३–५६ पहा). यज्ञ म्हणजे विष्णु असा गौण अर्थ करून यज्ञार्थ म्हणजे विष्णुप्रीत्यर्थ किंवा परमेश्वरार्पणपूर्वक असा जो अर्थ टीकाकार करितात तो आमच्या मतें ओढाताणीचा व क्लिष्ट आहे. परंतु यज्ञासाठीं जीं कर्में करावी लागतात त्यांखेरीज दुसरें कांहीं एक न केलें तर मनुष्य कर्मबंधांतून सुटला काय? असा या ठिकाणीं प्रश्न उद्भवतो, कारण यज्ञ हें तरी कर्मच आहे व त्याचें स्वर्गप्राप्तिरूप जें शास्त्रोक्त फल आहे तें मिळाल्याखेरीज रहात नाही. पण स्वर्गप्राप्तिरूप हें फल मोक्षप्राप्तीला विरुद्ध आहे, असें गीतेच्या दुसऱ्याच अध्यायांत स्पष्ट सांगितलें आहे (गी. २.४०–४४; व ९.२०,२१ पहा). म्हणून यज्ञार्थ सुद्धां गृहस्थानें जें नियत कर्म करावयाचें तेंहि फलाशा सोडून म्हणजे केवळ कर्तव्य म्हणून करावें असें वरील श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणांत पुनः विधान केलें आहे; व तोच अर्थ पुढें सात्त्विक यज्ञाची व्याख्या देतांना प्रतिपादिला आहे (गी. १७.११ व १८.६ पहा). अशा प्रकारें सर्व कर्में यज्ञार्थ, आणि तींहि फलाशा सोडून केलीं म्हणजे, (१) तीं यज्ञार्थ केलीं असल्यामुळें मीमांसकांच्या न्यायानेंच इतर कोणत्याहि प्रकारें बंधक होत नाहींत; आणि (२) फलाशा सोडून केलेलीं असल्यामुळें त्यांचें स्वर्गप्राप्तिरूप शास्त्रोक्त पण अनित्य फलहि न मिळतां मोक्षप्राप्ति होते. असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे; व तोच अर्थ पुढें १९ व्या श्लोकांत आणि ४ थ्या

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अध्यायांतील २३ व्या श्लोकांत पुनः प्रतिपादन केला आहे. तात्पर्य "यज्ञार्थ कर्मे करावीं, कारण तीं बंधक होत नाहींत," या मीमांसकांच्या सिद्धान्तांताचा "यज्ञार्थ जीं कर्मे करावयाचीं तींहि फलाशा सोडून करावीं," अशी भगवद्गीतेनें जास्त भर घालून दुरुस्ती केली आहे. पण यावरहि अशी शंका येतें कीं, मीमांसकांच्या सिद्धान्तांत याप्रमाणें दुरुस्ती करण्याचा खटाटोप करून यज्ञयागादि गार्हस्थ्यवृत्ति चालू ठेवण्यापेक्षां कर्मांच्या दगदगींतून सुटून मोक्षप्राप्ति होण्यास सर्व कर्मे सोडून संन्यास घेणें बरें नव्हे काय ? नाहीं; असें भगवद्गीतेचें या प्रश्नास साफ उत्तर आहे. कारण यज्ञचक्राशिवाय जगाचे व्यवहार चालावयाचे नाहींत. किंबहुना जगाच्या धारणपोषणार्थ हें चक्र ब्रह्मदेवानें प्रथम उत्पन्न केलें आहे; आणि जगाची सुस्थिति किंवा संग्रहच ज्या अर्थी भगवंतास इष्ट आहे, त्या अर्थी हें यज्ञचक्र कोणासहि सोडितां येत नाहीं आणि आतां हाच अर्थ पुढील श्लोकांतून वर्णिला आहे. 'यज्ञ' शब्द केवळ श्रौत यज्ञापुरताच या ठिकाणीं वापरला नसून त्यांत स्मार्त यज्ञांचा आणि चातुर्वर्ण्यादि यथाधिकार सर्व व्यावहारिक कर्मांचा समावेश होतो, हें या प्रकरणीं वाचकानें नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे.]

(१०) पूर्वी यज्ञासह प्रजा उत्पन्न करून ब्रह्मदेव (त्यांस) म्हणाला कीं, "या (यज्ञाच्या) योगानें तुम्ही वृद्धि पावा. हा तुमची कामधेनु म्ह० इच्छित मनोरथ पूर्ण करणारा होवो. (११) या यज्ञानें देवांची तुम्ही संभावना म्हणजे समृद्धि करीत जा; (व) ते देव (उलट) तुमची संभावना म्हणजे समृद्धि करोत. (याप्रमाणें) परस्परांची संभावना करीत होत्साते

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

(दोघेहि) परम श्रेय ह्मणजे कल्याण प्राप्त करून घ्या." (१२) कारण, यज्ञानें संतुष्ट झालेले देव इच्छिलेले (सर्व) भोग तुम्हांला देतील. त्यांनीं दिलेलें त्यांना (परत) न देतां जो (केवळ स्वतःच) उपभोगितो तो खरो-खरच चोर होय.

[ब्रह्मदेवानें ही सृष्टि म्हणजे देवादि सर्व लोक निर्माण केल्यावर या लोकांचें पुढें धारणपोषण कसें होईल अशी त्यास चिंता पडली. तेव्हां हजार वर्षें तप करून त्यानें भगवानास संतुष्ट केल्यावर भगवं-तांनीं या लोकांच्या धारणासाठीं प्रवृत्तिपर यज्ञचक्र निर्माण केलें आणि देव व मनुष्यें या दोघांस त्याप्रमाणें वर्तन करून एकमेकांचे रक्षण करण्यास सांगितलें, असें महाभारतांतील नारायणीय धर्मांत वर्णन असून त्याचाच वरील श्लोकांत थोड्या फरकानें व शब्दभेदानें अनुवाद केलेला आहे (म. भा. शां. ३४०.३८ ते ६२ पहा). यावरून प्रवृत्तिपर भागवतधर्माचें तत्त्वच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, हा सिद्धान्त अधिक दृढ होतो. पण भागवतधर्मांत यज्ञातील हिंसा गर्ह्य मानिली असल्यामुळें (म. भा. शां. ३३६ व ३३७ पहा), पशुयज्ञाऐवजीं प्रथम द्रव्यमय यज्ञ सुरू होऊन, अखेर जपमय किंवा ज्ञानमय यज्ञच सर्वांत श्रेष्ठ, हें मत पुढें प्रचारांत आलेलें आहे (गी. ४. २३–३३). यज्ञ ह्म. चातुर्वर्ण्याची सर्व कर्में होत, आणि सामाजाचें योग्य धारणपोषण होण्यास हीं यज्ञकर्में किंवा यज्ञचक्र नेहमीं सुरळीत चालू पाहिजे हें उघड आहे (मनु. १.८७ पहा). किंबहुना पुढें विसाव्या श्लोकांत वर्णिलेल्या लोकसंग्रहाचें यज्ञचक्र हें एक स्वरूप आहे. (गीतार. प्र. ११ पहा). म्हणून देवलोक व मनुष्यलोक या दोहोंच्याहि संग्रहार्थ भगवंतांनींच प्रथम निर्माण केलेलें

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

हें लोकसंग्रहकारक कर्म मनुष्यांनीं पुढें चालू ठेवणें जरूर आहे असें स्मृतींतूनहि वर्णन असतें; आणि तोच अर्थ आतां पुढील श्लोकांत स्पष्ट करून दाखविला आहे—]

(१३) यज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेल्या भागाचें ग्रहण करणारे सद्‌गृहस्थ सर्व पापांपासून मुक्त होतात. परंतु (यज्ञ न करितां केवळ) आपल्यासाठींच जे (अन्न) शिजविजात ते पापी लोक पाप भक्षण करीतात.

[ऋग्वेद १०. ११७.६ या मंत्रांत हाच अर्थ असून "नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादि"–जो अर्यमा किंवा सखा याचें पोषण करीत नाहीं, एकटाच भोजन करितो, तो केवळ पापी समजावा, असें त्यांत सांगितलें आहे. तसेंच मनुस्मृतींतहि " अघं स केवलं भुंक्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥" (३. ११८)–जो आपल्याकरितांच (अन्न) शिजवितो तो केवळ पाप भक्षण करितो, यज्ञ करून जें शेष राहील त्यास 'अमृत' आणि इतर सर्व जेवून जें शेष राहील (भुक्तशेष) त्यास 'विघस' (मनु. ३. २८५) हें नांव असून, तेंच अन्न शिष्ट लोकांस विहित होय, असे श्लोक आहेत (गीं. ४. ३१ पहा). असो; यज्ञादि कर्में केवळ तीळ तांदूळ अग्नींत जाळण्यासाठीं किंवा नुसत्या स्वर्गप्राप्तीसाठींहि नसून जगाचें धारणपोषण होण्यास त्यांची अवश्यकता कशी लागते, किंवा यज्ञावर सर्व जग कसें अवलंबून आहे, याचा आतां याहिपेक्षां अधिक खुलासा करितात—]

(१४) प्राणिमात्र अन्नापासून होतात; अन्न पर्जन्यापासून उद्भवतें; पर्जन्य यज्ञापासून होतो; व यज्ञाचा उद्भव कर्मापासून होतो.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

[मनुस्मृतींतहि याचप्रमाणें मनुष्याची व त्याच्या धारणास अवश्य लागणाऱ्या अन्नाची उत्पत्ति वर्णिली आहे. "यज्ञामधील अग्नींत दिलेली आहुति सूर्यास पोंचते व मग सूर्यापासून (ह्मणजे परंपरेनें यज्ञापासून पर्जन्य व पर्जन्यापासून अन्न व अन्नापासून प्रजा उत्पन्न होते," असा मनूचा श्लोक आहे (मनु. ३.७६); व तोच महाभारतांतहि आलेला आहे (म. भा. शां. २६२. ११ पहा). तैत्तिरीय उपनिषदांत (२.१) ही पूर्वपरंपरा याच्याहि मागें नेऊन " परमात्म्यापासून प्रथम आकाश व पुढें क्रमानें वायु, अग्नि, पाणी व पृथ्वी उत्पन्न होऊन पृथ्वीपासून ओषधि, ओषधींपासून अन्न व अन्नापासून पुरुष झाला," असा क्रम दिला आहे. यासाठीं त्याला अनुसरून प्राणीमात्राची कर्मापर्यंत सांगितलेली पूर्वपरंपरा त्याच्या प्रकृति व प्रकृतीच्या मागें अखेर थेट अक्षर ब्रह्मापर्यंत नेऊन आतां पुरी करितात—]

(१५) कर्माची उत्पत्ति ब्रह्मापासून म्हणजे प्रकृतीपासून (आहे असें) जाण, आणि हें ब्रह्म अक्षरापासून म्हणजे परमेश्वरापासून निघालें आहे. म्हणून सर्वगत ब्रह्मच नेहमीं यज्ञांत अधिष्ठित असतें (असें समज).

[या श्लोकांत ब्रह्म या शब्दाचा अर्थ 'प्रकृति' असा न करितां कोणी 'वेद' असा करितात. "ब्रह्म म्हणजे वेद परमेश्वरापासून निघाले या अर्थानें हें वाक्य जरी खरें आहे, तरी " सर्वगत ब्रह्म यज्ञांत आहे " याचा अर्थ त्यानें नीट लागत नाहीं. म्हणून " मम योनिर्महत् ब्रह्म " (गी. १४. ३) या श्लोकांत ' ब्रह्म पदाचा ' प्रकृति ' असा जो अर्थ आहे त्याला अनुसरून, ' ब्रह्म ' शब्दानें येथेंहि जगाची मूलभूत जी प्रकृति तीच विवक्षित आहे, हा रामानुजभाष्यांतील अर्थ आह्मांस बरा वाटतो. शिवाय महाभारताच्या शांतिपर्वांत हेंच यज्ञाचें प्रकरण चालू

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

असतां " अनुयज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानुजगत्सदा " (शां. २६७.३४)–यज्ञामागून जग व जगामागोमाग यज्ञ–असें जें वर्णन आहे, त्याचीहि ब्रह्म म्हणजे प्रकृति असा अर्थ केल्यानें प्रस्तुत श्लोकाशीं एकवाक्यता होतें. कारण जग म्हणजेच प्रकृति होय. परमेश्वरापासून प्रकृति आणि त्रिगुणात्मक प्रकृतीपासून जगांतील सर्व कर्मे कसें निष्पन्न होतें, हें रहस्याच्या सातव्या व आठव्या प्रकरणांत सविस्तर सांगितलें आहे. तसेंच देवांनीं प्रथम यज्ञ करूनच सृष्टि निर्माण केली असें पुरुषसूक्तांतहि वर्णन आहे.]

(१६) याप्रमाणें (जगाच्या धारणार्थ) सुरू केलेलें चक्र, (म्हणजे कर्मांचें अगर यज्ञाचें रहाटगाडगें) या जगांत जो पुढें पुढें चालवीत नाहीं, त्याचें आयुष्य पापरूप असून या इंद्रियलंपटाचें (म्हणजे देवांना न देतां स्वतःच चैन करणाराचें) जिणें हे पार्था ! व्यर्थ होय.

[ब्रह्मदेवानेंच—मनुष्यानें नव्हे–लोकांच्या धारणपोषणार्थ यज्ञमय कर्म किंवा चातुर्वर्ण्याची वृत्ति उत्पन्न केली असून, सृष्टिक्रम चालण्यास (श्लोक १४) व त्याबरोबरच स्वतःचा निर्वाह होण्यास (श्लोक ८) मिळून दोन्ही कारणासाठीं त्या वृत्तीची जरूर असल्यामुळें हें यज्ञचक्र अनासक्त बुद्धीनें या जगांत सतत चालू ठेविलें पाहिजे, असें यावरून सिद्ध झालें म्हणजे मीमांसकांचें किंवा त्रयीधर्मांतलें कर्मकांड (यज्ञचक्र) गीताधर्मांत अनासक्त बुद्धीच्या युक्तीनें कसें कायम ठेविलें आहे तें सांगितलें (गीतार. प्र. ११ पृ. ३४२–३४४ पहा). परंतु आत्मज्ञानी पुरुषास येथेंच मोक्ष प्राप्त होत असून जें काय मिळवावयाचें तें सर्व त्याला मिळालें असल्यामुळें त्याला या जगांत कोणतेंच कर्म करण्याची जरूर रहात नाहीं, व त्यानें करूंहि नये, अशी कित्येक संन्यासमार्गीय

§§ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

वेदान्ती यावर शंका काढीत असतात. यासाठीं तीवर गीतेचें उत्तर काय तें आतां पुढील तीन श्लोकांत सांगतात—]

(१७) परंतु जो मनुष्य केवळ आत्म्यांतच रत, आत्म्यांतच तृप्त, आणि आत्म्याचे ठायींच संतुष्ट झाला त्याला (स्वतःचें म्हणून) कांहीं (शिल्लक) रहात नसतें; (१८) तसेंच येथें म्हणजे या जगांत (एखादी गोष्ट केल्यानें त्याचा कांहीं नफा नसतो आणि न केल्यानेंहि नसतो, आणि सर्व भूतांचे ठायीं त्याचा (स्वतःचा म्हणून) कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो (१९) तस्मात् म्हणजे ज्ञानी पुरुष याप्रमाणें कसलीच अपेक्षा ठेवीत नसल्या मुळें तूंहि (फलाचे ठायीं) आसक्ति न ठेवितां (आपलें) कर्तव्यकर्म नेहमी करीत जा. कारण आसक्ति सोडून कर्म करीत असणाऱ्या पुरुषाला परमगति मिळते.

[१७ ते १९ या तीन श्लोकांचा टीकाकारांनीं फारच विपर्यास केला असल्यामुळें त्यांचा सरळ भावार्थ काय तो प्रथम सांगतों. तिन्ही श्लोक मिळून हेत्वनुमानयुक्त एक वाक्य आहे. पैकीं १७ व १८ व्या श्लोकांत ज्ञानी पुरुषानें कर्म न करण्याचीं जीं कारणें सामान्यतः दाखविण्यांत येतात त्यांचा प्रथम अनुवाद करून त्यावरून गीता जें अनुमान काढिते तें 'तस्मात्' हा कारणबोधक शब्द प्रथम घालून १९ व्या श्लोकांत दिलें आहे. निजणें, बसणें, उठणें, किंबहुना जिवंत रहाणें इ० कर्में या जगांत सोडूं म्हटल्यानें सुटत नाहींत. म्हणून कर्में सोडिल्यानें नैष्कर्म्य होत नसून सिद्धि मिळविण्याचाहि तो उपाय नव्हे. असें या अध्यायाच्या आरंभी चवथ्या व पांचव्या श्लोकांत स्पष्ट म्हटलें आहे.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचार।

परंतु यावर संन्यासमार्गीयांचा पुढें अशी कोटि आहे कीं, आह्मी सिद्धि मिळविण्यासाठीं कर्मे सोडितों असें नाहीं. कोणीहि झाला तरी या जगांत जें कांहीं करितो तें आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या फायद्यासाठीं करितो. पण मनुष्याचें स्वतःचें परमसाध्य जी सिद्धावस्था किंवा मोक्ष तो ज्ञानी पुरुषास त्याच्या ज्ञानानें प्राप्त झालेला असतो; व त्यामुळें त्याला तदुत्तर दुसरें कांहीं मिळवावयाचें रहात नसून (श्लोक १७), कोणतीहि गोष्ट केली काय आणि न केली काय दोन्ही त्याला सारखींच असतात. बरें, लोकोपयोगार्थ त्यानें कर्मे केली पाहिजेत असें म्हणावें तर लोकांच्या ठायींहि त्याचें कांहीं अडलें नसतें (श्लो. १८). मग त्यानें कर्म करावें कशाला? गीतेचें याला असें उत्तर आहे कीं, कर्म केलें वा न केलें हीं दोन्ही जर तुला सारखींच तर कर्म न करण्याचा तरी तुझा आग्रह कशाला? जें जें शास्त्रतः प्राप्त होईल तें आग्रहशून्य बुद्धीनें करून मोकळा हो म्हणजे झालें. या जगांत कर्म कोणालाच सुटलें नाहीं; मग तो ज्ञानी असो वा अज्ञानी असो. कर्म तर चुकत नाहीं आणि ज्ञात्याला तें स्वतःसाठीं नको! दिसण्यांत ही एक मोठीच अडचण वाटतें. पण गीतेला हें कोडें कठिण वाटत नसून गीता असें सांगतें कीं, कर्म ज्या अर्थी चुकत नाहीं त्या अर्थी तें केलेंच पाहिजे. पण स्वार्थबुद्धि उरली नाहीं म्हणूनच आतां तें निःस्वार्थ म्हणजे निष्काम बुद्धीनें कर म्हणजे झालें. आणि हाच उपदेश 'तस्मात्' हें पद घालून १९ व्या श्लोकांत अर्जुनास केला असून त्याच्या दृढीकरणार्थ सर्वांत श्रेष्ठ ज्ञानी जे भगवान् त्यांस कांहीं कर्तव्य राहिलें नसतांहि ते कर्मच करितात, हा दृष्टान्त पुढें २२ व्या श्लोकांत दिला आहे. सारांश, ज्ञानी पुरुषाची जी स्थिति संन्यासमार्गीय लोक वर्णितात तीच खरी धरून, तीवरून कर्मसंन्यासपक्ष सिद्ध न होतां उलट सदैव निष्काम कर्मे करण्याच्या पक्षासच जास्त बळकटी येते, असें गीतेचें म्हणणे आहे.

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

परंतु कर्मयोगांतील हा युक्तिवाद व सिद्धान्त संन्यासमार्गीय टीकाकारांस मान्य नसल्यामुळें वरील कार्यकारणभावास, किंवा एकंदर अर्थप्रवाहास अगर पुढें सांगितलेल्या भगवंताच्या दृष्टान्तासहि (श्लोक ७. ८,९,२२, २५ व ३० पहा) न जुमानतां, त्यानीं हे तीन श्लोक फोडून स्वतंत्र मानिले आहेत; आणि त्यापैकीं पहिल्या दोन श्लोकांत "ज्ञानी पुरुषाला स्वतःचें कांहीं कर्तव्य रहात नाहीं" इ० जो निर्देश आहे तोच गीतेचा अखेरचा सिद्धान्त कल्पून त्यावरून भगवान् ज्ञानी पुरुषास कर्में सोडण्यास सांगतात, असें प्रतिपादन केलें आहे ! पण मग तिसऱ्या म्हणजे एकोणिसाव्या श्लोकांत "आसक्ति सोडून कर्म कर" असा जो अर्जुनास लागलीच उपदेश केला आहे तो विलग पडून त्याची उपपत्ति लागत नाहीं. ही अडचण दूर होण्यासाठीं अर्जुनाला कर्म कर म्हणून जो उपदेश केला तो अर्जुन अज्ञानी म्हणून केला असें या टीकाकारांनीं आपलें समाधान करून घेतलें आहे ! पण इतकें झालें तरी १९ व्या श्लोकांतील 'तस्मात्' हें पद निरर्थक पडून याच अध्यायांतील पूर्वापर संदर्भास, आणि गीतेंत अनेक ठिकाणीं ज्ञानी पुरुषानेंहि आसक्ति सोडून कर्म करावें असे उल्लेख आहेत त्यांस, अगर भगवानांनीं पुढें दिलेल्या स्वतःच्या दृष्टान्तासहि हा अर्थ विरुद्ध पडतो तो पडतोच (गी. २,४७; ३.७,२५; ४. २३;६.१;१८.६–९; आणि गी. र. प्र. ११ पृ. ३१९–३२२ पहा). शिवाय कर्में करूनहि ज्यामुळें तीं बंधक होत नाहींत (गी. २. ३९) त्या कर्मयोगाचेंच विवेचन या अध्यायांत चालू असतां त्यात मध्येंच उपटसुळासारखें "कर्में सोडणें उत्तम" असें कोणीहि समंजस मनुष्य सांगणार नाहीं. मग भगवानाची गोष्ट कशाला ? म्हणून निव्वळ सांप्रदायिक आग्रहाचें व ओढाताणीचे हे अर्थ ग्राह्य धरितां येत नाहींत जीवन्मुक्त ज्ञानी पुरुषानेंहि कर्में करावीं हा अर्थ योगवासिष्ठांत वर्णिला

§ § कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।]

असून मुक्तानें तसें कां करावें याचें कारण मला सांगा या रामाच्या प्रश्नास वसिष्ठांनीं—

ज्ञस्य नार्थः कर्मत्यागैः नार्थः कर्मसमाश्रयैः ।
तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ॥

" ज्ञ म्हणजे ज्ञानी पुरुषाला कर्म सोडण्यापासून किंवा करण्यापासूनहि कांहीं फायदा मिळावयाचा नसतो, म्हणून (तेन) तो जें जसें प्राप्त होईल तसें करीत असतो, " (योग. ६. उ. १९९. ४) असें उत्तर दिलें असून, पुनः या ग्रंथाच्या शेवटच्या उपसंहारांत—

मम नास्ति कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
यथाप्राप्तेन तिष्ठामि ह्यकर्मणि क आग्रहः ॥

"मला कोणतीहि गोष्ट केली काय आणि न केली काय सारखीच" असें गीतेच्याच शब्दांनीं प्रथम कारण दाखवून दोन्ही गोष्टी जर सारख्याच तर "कर्म न करण्याचा तरी आग्रह कशाला ? जें जें शास्त्रतः प्राप्त होईल. तें तें मी करीत आहें," असें दुसऱ्याच ओळींत ह्मटलें आहे (यो. ६ उ.२१६.१४). तसेंच याच्या पूर्वी "नैव तस्य कृतेनार्थो०" इ. गीतेंतील श्लोकच योगवासिष्ठांत शब्दशः घेतलेला असून पुढील श्लोकांत " यद्यथा नाम संपन्नं तत्तथाऽस्त्वितरेण किम्"–म्हणून जें प्राप्त होईल तेंच (जीवन्मुक्त) करीत असतो, दुसरें पहात बसत नाहीं— असें ह्मटलें आहे. (यो. ६ उ. १२५.४९.५०). योगवासिष्ठांतच नव्हे, तर गणेश गीतेंतहि हाच अर्थ प्रतिपाद्य असतां—

किंचिदस्य न साध्यं स्यात् सर्वजंतुषु सर्वदा ।
अतोऽसक्ततया भूप कर्तव्यं कर्म जंतुभिः ॥

"त्याचें इतर प्राणिमात्रांत कांहीं साध्य राहिलेलें नसतें; या कारणास्तव (अत;) हे राजा ! लोकांनीं आपापलें कर्तव्य असक्त बुद्धीनें केलें पाहिजे"–

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

असा श्लोक आहे (गणेशगीता २. १८) यावरून प्रकृतस्थलीं गीतेंतील तीन श्लोकांतला जो कार्यकारणसंबंध आम्हीं वर दाखविला आहे तोच बरोबर आहे असें दिसून येईल. गीतेंतील तीन श्लोकांऐवजीं योगवासिष्ठांत सर्व अर्थ एकाच श्लोकांत वर्णिला असल्यामुळें त्यांतील कार्यकारणभावाबद्दल शंका घेण्यास कांहींच जागा रहात नाहीं. गीतेंतील हाच युक्तिवाद महायान पंथांतील बौद्ध ग्रंथकारांनींहि मागाहून उचललेला आहे (गी. र. पृ. ५६३ व ५७७ पहा) असो. ज्ञानी पुरुषास स्वार्थ राहिला नसतो याचमुळें त्यानें आपलें कर्तव्य निष्काम बुद्धीनें केलें पाहिजे, अशा प्रकारचें निष्काम कर्म मोक्षाच्या आड न येतां त्यानेंच सिद्धि मिळते, असें जें वर सांगितलें त्याच्या पुष्टीकरणार्थ आतां दाखला सांगतात—]

(२०) जनकादिकांनींहि याप्रमाणें कर्मानेंच सिद्धि मिळविली. तसेंच लोकसंग्रहाकडे दृष्टि देऊनहि तुला कर्म करणेंच उचित होय.

[निष्काम कर्मानीं सिद्धि मिळते त्याचा दाखला या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत सांगितला असून दुसऱ्या चरणापासून निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनास सुरवात झाली आहे. ज्ञानी पुरुषाचें लोकांचे ठायीं कांहीं अडलें नसलें तरीहि, ज्ञानी पुरुषास कर्म चुकत नाहीं म्हणून त्यानें निष्काम कर्म करावें असें सिद्ध केलें. पण कर्म करणें चुकत नाहीं म्हणून तें केलें पाहिजे, हा युक्तिवाद कायदेशीर असला तरी सामान्य मनुष्याची तेवढ्यानेंच व्हावी तितकी पूर्ण खात्री होत नाहीं. एकूण अपरिहार्य म्हणूनच कर्म करावयाचें, त्यांत दुसरें कांहीं साध्य नाहीं, अशी शंका मनांत येते. म्हणून आपल्या कर्मानें लोकसंग्रह करणें हें ज्ञानी पुरुषाचे एक अत्यंत महत्त्वाचें असें या जगांतील प्रत्यक्ष साध्य आहे, असें दाखविण्यास या श्लोकांच्या

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

[दुसऱ्या चरणापासून सुरुवात झाली आहे. " लोकसंग्रहमेवापि " यांतील 'एवापि' या पदांचें तात्पर्य हेंच असून यावरून निराळया प्रकारच्या प्रतिपादनास आतां सुरुवात झाली आहे असें स्पष्ट होतें. 'लोकसंग्रह' या शब्दांत 'लोक' याचा अर्थ व्यापक असून केवळ मनुष्यज्ञातीसच नव्हे, तर सर्व जगाला सन्मार्गा लावून, त्याचा नाश न होऊं देतां, संग्रह म्हणजे चांगल्या रीतीनें धारण, पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, या सर्व गोष्टींचा लोकसंग्रह शब्दांत समावेश होतो, इत्यादि गोष्टींचा गीतारहस्याच्या अकराव्या प्रकरणांत (पृ. ३२६–३३४) आम्हीं सविस्तर विचार केला असल्यामुळें त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं. लोकसंग्रह करण्याचें हें कर्तव्य किंवा अधिकार ज्ञानी पुरुषाकडे कां येतो तें प्रथम सांगतात—]

(२१) श्रेष्ठ (म्हणजे आत्मज्ञानी कर्मयोगी) पुरुष जें जें करितो तें तेंच इतर म्हणजे सामान्य लोक करीत असतात. तो जी गोष्ट प्रमाण म्हणून अंगीकारितो तिलाच लोक अनुसरतात.

[तैत्तिरीयोपनिषदांतहि प्रथम 'सत्यं वद,' 'धर्मं चर' इ० उपदेश केल्यावर अखेर–" संसारांत एखाद्या प्रसंगीं कसें वागावें याचा तुला संशय पडल्यास ज्ञानी, युक्त व धर्मिष्ठ ब्राह्मण त्या बाबतींत जसे वागत असतील त्याप्रमाणें वागत जा" असें सांगितलें आहे (तै. १. ११. ४); आणि याच अर्थाचा एक श्लोक नारायणीय धर्मांतहि आलेला आहे (म. भा. शां. ३४१. २५). मराठींत "जसा वर्तंतो लोककल्याणकारी । जगीं वर्तती सर्वही त्या प्रकारीं ।।" असा जो समर्थांचा श्लोक आहे तो याच श्लोकाचें भाषान्तर आहे. समर्थांचा हा लोककल्याणकारी पुरुष म्हणजेच गीतेंतील 'श्रेष्ठ' कर्मयोगी होय. श्रेष्ठ या शब्दाचा

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

'आत्मज्ञानी संन्यासी' असा अर्थ नाहीं (गी. ५. २ पहा). आत्मज्ञानी पुरुषाची स्वार्थबुद्धि सुटली तरी लोककल्याणाचीं कर्मे त्यास सुटत नाहींत हाच अर्थ स्वतःचें उदाहरण सांगून भगवान् आतां अधिक दृढ करितात—]

(२२) हे पार्था! (असें पहा कीं,) माझें (म्हणून) त्रिभुवनांत (मला) कांहीहि कर्तव्य (उरलेलें) नाहीं; किंवा अप्राप्त अशी एखादी वस्तु मिळवावयाची (राहिलेली) नाहीं: तथापि मी कर्मेच करीत आहे (२३) कारण, मी जर कदाचित् कर्मांच्या ठायीं आळस सोडून वर्तणार नाहीं तर सर्व मनुष्यें हे पार्था ! सर्व प्रकारें माझ्याच मार्गाचें अनुकरण करतील. (२४) मीं कर्म न केलें तर हे लोक उत्सन्न म्हणजे नष्ट होतील, मी संकर करणारा होईन व या प्रजाजनांचा माझ्या हातून घात होईल.

[लोकसंग्रह म्हणजे उगाच कांहीं तरी थोतांड नव्हे, हें भगवंतांनीं स्वतःच्या उदाहरणानें या श्लोकांत फार चांगल्या रीतीनें स्पष्ट करून दाखविलें आहे. तसेंच ज्ञान प्राप्त झाल्यावर ज्ञात्याचें जरी कांहीं कर्तव्य उरलें नसलें तरीहि सर्व कर्म निष्काम बुद्धीनें त्यानें अवश्य केलें पाहिजे, असा जो आम्हीं १७ ते १९ श्लोकांचा वर अर्थ केला आहे तोहि भगवंताच्या स्वतःच्या या दृष्टान्तावरून पूर्णपणें सिद्ध होतो. किंबहुना एरवीं हा दृष्टान्तच विलग व निरर्थक होईल (गी. र. पृ. ३२० पहा). यज्ञचक्र बुडून जगाचें कांहीं होवो

§§ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

त्याची परवा न करितां सांख्यमार्गांतील ज्ञानी पुरुष सर्व कर्में सोडू देतात; आणि कर्ममार्गांतील ज्ञानी पुरुष स्वतःसाठीं जरूर नसल तरी लोकसंग्रह हें महत्त्वाचें व अवश्यक साध्य समजून त्यासाठ स्वधर्माप्रमाणें आपलीं सर्व कामें चालू ठेवीत असतात, हा या दो मार्गांत मोठा भेद आहे (गीतारहस्य प्रकरण ११. पृ. ३५१ पहा) भगवान् स्वतः काय करितात तें सांगितलें. आतां यापुढें ज्ञानी अज्ञानी यांच्या कर्मांतील भेद दाखवून अज्ञान्यास सुधारण्यासाठ ज्ञात्यानें काय करणें अवश्य आहे तें सांगतात—]

(२५) हे अर्जुना ! (म्हणून) लोकसंग्रह करूं इच्छिणाऱ्या ज्ञान पुरुषानें (व्यावहारिक) कर्मांत आसक्त झालेले अज्ञानी लोक ज्याप्रमाण वागतात त्याप्रमाणें पण आसक्ति सोडून वागलें पाहिजे. (२६) कर्मा ठायीं आसक्त झालेल्या अज्ञानी लोकांच्या बुद्धीचा ज्ञानी पुरुषानें भेद कर नये; (आपण स्वतः) युक्त म्हणजे योगयुक्त व सर्व कर्में करणारा होऊ लोकांना तीं खुषीनें करावयास लावावें.

[अज्ञानी लोकांच्या बुद्धीचा भेद करूं नये असा या श्लोकाचा अ असून तोच अर्थ पुढें २९ व्या श्लोकांतहि पुनः सांगितला आहे. परं याचा अर्थ लोकांना अज्ञानांत ठेवावें असा नाहीं. २५ व्या श्लोकां ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रह केला पाहिजे असें सांगितलें आणि लोकसंग्र म्हणजेच लोकांना शहाणे करून सोडणें असा अर्थ आहे. पण याव कोणी अशी शंका घेईल कीं, लोकसंग्रह जरी कर्तव्य असला तरी त्यासाठ ज्ञानी पुरुषानें स्वतः कर्में करण्याची जरूर नाहीं. लोकांना ज्ञान सांगि

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।

तलें म्हणजे भागण्यासारखें आहे. याला उत्तर म्हणून भगवान् असें सांगतात कीं, सदाचरणाची ज्या लोकांना दृढ संवय लागलेली नसते (आणि सामान्य लोक याच वर्गांतले असतात) त्यांना तोंडानें नुस्तें ज्ञानच सांगितलें तर हे लोक आपल्या गैर वर्तनाच्या समर्थनार्थच सदर ब्रह्मज्ञानाचा दुरुपयोग करितात, व उलट "अमुक ज्ञानी पुरुष असें म्हणतो" अशा नुस्त्या चावटपणाच्या गोष्टी सांगूं लागतात, असें नेहमीं दृष्टीस पडतें. तसेंच ज्ञानी पुरुषानें कर्मे अजीबात सोडिलीं म्हणजे अज्ञानी लोकांना निरुद्योगी होण्यास तो एक दाखलाच होतो. लोक अशा रीतीनें तर्कटी, चावट किंवा निरुद्योगी होणें यालाच बुद्धिभेद असें ह्मटलें आहे; आणि लोकांच्या बुद्धीचा अशा प्रकारें भेद करणें ज्ञात्या पुरुषास योग्य नाहीं. म्हणून जो पुरुष ज्ञानी झाला त्यानें लोकसंग्रहार्थ म्हणजे लोकांना शहाणे व सदाचरणी करण्यासाठीं आपण स्वतः संसारांत राहून लोकांस निष्काम कर्माचा म्हणजे सदाचरणाचा प्रत्यक्ष धडा घालून देणें व त्यांच्याकडून त्याप्रमाणें आचरण करविणें हें त्याचें या जगांतील महत्त्वाचें काम आहे असा गीतेंत सिद्धान्त केलेला आहे (गीतार. पृ. ४० पहा). परंतु गीतेचा हा अभिप्राय मनांत न घेतां "अडाणी लोकांनीं अडाणी राहूनच आपलीं कर्मे करावीं म्हणून ज्ञानी पुरुषानें त्यांच्याप्रमाणें कर्मे करण्याचें सोंग आणावें," असा कित्येक टीकाकार या श्लोकाचा विपरीत अर्थ करीत असतात! जणूं काय गीता दंभाचरण शिकविण्यासाठीं किंवा लोकांना अडाणी ठेवून जनावराप्रमाणें त्यांच्याकडून कर्मे करून घेण्यासाठींच प्रवृत्त झाली आहे! ज्ञानी पुरुषानें कर्मे करूं नयेत असा ज्यांच्या बुद्धीचा दृढनिश्चय आहे, त्यांना लोकसंग्रह, हें एक सोंग वाटणें स्वाभाविक आहे; पण गीतेचा खरा अभिप्राय तसा नाहीं. लोकसंग्रह हें ज्ञानी पुरुषाच्या कामांपैकीं एक महत्त्वाचें काम असून, लोकांना अडाणी

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

ठेवण्याकरितां नव्हे तर उत्तम कित्ता घालून देऊन त्यांस सुधारण्यासाठ ज्ञानी पुरुषानेंहि कर्मेंच केली पाहिजेत असें भगवान् सांगत आहेत (गीतारहस्य प्र. ११. १२ पहा) असो. लोकसंग्रहार्थ आत्मज्ञानी पुरुष याप्रमाणें सांसारिक कर्में करूं लागला तर तोहि अज्ञानीच बनला अशी शंका येण्याचा संभव आहे; म्हणून ज्ञानी व अज्ञानी दोघेहि संसारी बनले तरी त्यांच्या वर्तनांत फरक कोणता व अडाण्यानें त्यापासून काय शिकावयाचें तें आतां स्पष्ट करून सांगतात—]

(२७) प्रकृतीच्या (सत्त्व, रज व तम या) गुणांनीं सर्व प्रकारें कर्में होत असतां, अहंकारानें वेडावलेला (अज्ञानी पुरुष) मी कर्ता असें मानितो (२८) परंतु हे महाबाहो अर्जुना! गुण आणि कर्में हीं दोन्ही आपल्याहून भिन्न आहेत हें तत्त्व जाणणारा (ज्ञानी पुरुष), गुणांचा हा आपआपसांत खेळ चालला आहे असें समजून, त्यांत आसक्त होत नाहीं. (२९) प्रकृतीच्या गुणांनीं वेडे झालेले लोक गुण व कर्में यांतच आसक्त होत असतात; अशा असर्वज्ञ व मंद लोकांस सर्वज्ञ पुरुषानें (आपल्या कर्मत्यागानें भलत्या मार्गास लावून) बिघडवूं नये.

[श्लोक २६ यांतील अर्थाचाच अनुवाद येथें केला आहे. प्रकृति निराळी आणि आत्मा निराळा, प्रकृति किंवा माया सर्व कांहीं करिते, आत्मा कांहीं करीत नाहीं, आणि हें ज्यानें ओळखिलें तोच बुद्ध किंवा ज्ञानी झाला, त्याला कर्मांचा बंध घडत नाहीं, इ० वरील श्लोकांत दिलेले सिद्धान्त मूळ कापिलसांख्यशास्त्रांतले असून त्यांचें पूर्ण विवेचन

§§ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥
§§ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

गीतारहस्याच्या ७ व्या प्रकरणांत (पृ. १६२–१६४) केलें आहे तें पहा. २८ व्या श्लोकांत गुण म्हणजे इंद्रियें गुणांत म्ह० विषयांत वर्ततात असा अर्थ कित्येक घेतात. हा अर्थ कांहीं चुकीचा नाहीं; कारण, अकरा इंद्रियें व शब्दस्पर्शादि पांच विषय हे सांख्यशास्त्राप्रमाणें मूळ प्रकृतीच्या २३ गुणांपैकींच गुण होत. पण यापेक्षां प्रकृतीच्या एकंदर सर्व म्ह० चोवीस गुणांना उद्देशूनच " गुणा गुणेषु वर्तन्ते " हा सिद्धान्त केलेला आहे (गी. १३. १९–२२; व १४.२३ पहा). आम्हीं त्यांचें शब्दशः व व्यापकरीत्या भाषांतर दिलें आहे. ज्ञानी आणि अज्ञानी यांनीं एकच कर्म केलें तरी त्यांत याप्रमाणें बुद्धिदृष्ट्या मोठा भेद असतो (गीतार. पृ. ३०८ व ३२६) असें सांगून, भगवान् या सर्व विवेचनाचें सार म्हणून आतां असा उपदेश करितात कीं—]

(३०) (यासाठीं हे अर्जुना !) माझ्या ठायीं अध्यात्मबुद्धीनें सर्व कर्मांचा संन्यास म्हणजे अर्पण करून आणि (फलाची) आशा व ममत्व सोडून तूं बिनदिक्कत युद्ध कर !

[या उपदेशाप्रमाणें वागलें तर फळ काय आणि न वागलें असतां काय गति होते तें आतां सांगतात—]

(३१) दोष काढीत न बसतां जे श्रद्धावान् (पुरुष) माझ्या या मताप्रमाणें नित्य वर्तन करितात, तेहि कर्मांपासून म्हणजे कर्मबंधापासून मुक्त होतात. (३२) परंतु दोषदृष्टीनें विकल्प काढून या माझ्या मताप्रमाणें

§§ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥
इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

जे वर्तन करीत नाहींत, ते सर्वज्ञानविमूढ म्हणजे पक्के मूर्ख अविवेकी बुडाले म्हणून समज.

[निष्काम बुद्धीनें सर्व कर्में करण्यास सांगणारा कर्मयोगच श्रेयस्कर याबद्दल वर अन्वयव्यतिरेकानें जी फलश्रुति सांगितली आहे, तीवरून गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय काय तें पुरें व्यक्त होतें. याच कर्मयोगनिरूपणाच्या परिपूर्त्यर्थ भगवान् प्रकृतीच्या प्राबल्याचें व तन्निरोधार्थ इंद्रियनिग्रहाचें वर्णन करितात—

(३३) ज्ञानवान पुरुष सुद्धां आपल्या प्रकृतिस्वभावानुरूप वागतो. सर्व भूतें (आपआपल्या) प्रकृतीच्या वळणावर जातात; (तेथें) निग्रह म्हणजे जबरी काय करणार? (३४) इंद्रिय आणि (शब्दस्पर्शादि) विषय यांच्यामधील प्रीति व द्वेष (हीं दोन्हीं) व्यवस्थित म्हणजे मूळचींच ठरलेलीं आहेत. या प्रीतिद्वेषांच्या ताब्यांत आपण जाऊं नये; (कारण) ते मनुष्याचे (वाटमारे) शत्रु होत.

[तेतिसाव्या श्लोकांत ‘ निग्रह ’ शब्दाचा ‘ नुस्तें संयमन ’ असा अर्थ नसून ‘ जबरी ’ किंवा ‘ हट्ट ’ असा अर्थ आहे. इंद्रियांचें योग्य संयमन गीतेस इष्ट आहे; पण हट्टानें किंवा जबरीनें इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तिहि अजीबात मारून टाकणें शक्य नाहीं असें येथें सांगणें आहे. उदाहरणार्थ, देह आहे तोंपर्यंत भूक तहान इ० धर्म प्रकृतिसिद्ध असल्यानें मनुष्य कितीहि ज्ञानी असला तरी भूक लागली म्हणजे भिक्षा मागावयास तरी तो बाहेर पडतो; म्हणून इंद्रियें

§§ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

जबरीनें अजीबात मारण्याचा वृथा हट्ट न धरितां योग्य संयमानें तीं आपल्या ताब्यांत ठेवून त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहार्थ उपयोग करून घेणें, हेंच शहाण्या पुरुषाचें कर्तव्य होय असा श्लोकाचा भावार्थ आहे. तसेंच सुख व दुःख हे दोन्ही विकार स्वतंत्र आहेत, एक दुसऱ्याचा अभाव नाहीं, हेंहि ३४ व्या श्लोकांतील 'व्यवस्थित' या पदावरून उघड होतें (गीतार. प्र. ४, पृ. १०० व १३३ पहा). प्रकृतीच्या म्हणजे सृष्टीच्या अखंड खटाटोपांत आपल्याला नकोत अशा गोष्टीहि कित्येकदां आपणांस करणें भाग पडतें (गी. १८.५९ पहा); नाहीं म्हणून चालत नाहीं. अशा वेळीं ज्ञानी पुरुष हीं कर्में निरिच्छ बुद्धीनें केवळ कर्तव्य म्हणून करून त्यांच्या पापपुण्यापासून अलिप्त रहातो, आणि अडाणी यांतच आसक्ति ठेवून दुःख पावतो हा दोहोंमधला भासकवीनें वर्णिल्याप्रमाणें बुद्धिदृष्ट्या मोठा भेद आहे. परंतु आतां अशी शंका येते कीं इंद्रियें, जबरीनें मारून कर्मत्याग न करितां निःसंग बुद्धीनें सर्व कर्में करावीं असें जरी सिद्ध झालें, तरी ज्ञानी पुरुषानें युद्धासारखें हिंसात्मक घोर कर्म करण्यापेक्षां शेती, व्यापार किंवा भिक्षा इत्यादि निरुपद्रवी व सौम्य कर्म करणें अधिक प्रशस्त नव्हे काय? भगवान् याचें हें उत्तर देतात कीं—]

(३५) परक्याचा धर्म सुखानें आचरितां आला तरी त्यापेक्षां आपला धर्म म्हणजे चातुर्वर्ण्यविहित कर्म विगुण म्हणजे सदोष असलें तरी तेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. स्वधर्माप्रमाणें (वागत असतां) मरण आलें तरी त्यांत कल्याण आहे; (परंतु) परक्याचा धर्म भयंकर होय!

[स्वधर्म म्हणजे स्मृतिकारांच्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेनें प्रत्येकाला शास्त्रानें लावून दिलेला धंदा असा अर्थ आहे; मोक्षधर्म असा अर्थ नव्हे. गुण-

अर्जुन उवाच ।

§§ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

कर्मविभागानें चातुर्वर्ण्यव्यवस्था सर्वांच्या कल्याणाकरितांच (गी. १८.४१) शास्त्रकारांनीं प्रवृत्त केली असल्यामुळें ब्राह्मणक्षत्रियादि ज्ञानी झाले तरी त्यांनीं आपआपले धंदे करणें यांतच त्यांचें व समाजाचें कल्याण असून दरएक वेळीं या व्यवस्थेंत ढवळाढवळ करणें योग्य नव्हे असें भगवंताचें सांगणें आहे (गीतार. पृ. ३३२ व ४९२ पहा). "जेनुं काम तेना थी थाय । बीजो करे तो गोतां खाय" अशी जी एक गुजराती म्हण प्रचारांत आहे तिचा भावार्थहि हाच आहे. चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था जेथें अमलांत नाहीं तेथेंहि, सर्व जन्म लष्करांत घातलेल्या मनुष्यानें वेळ येईल तेव्हां शिंप्याचा धंदा करण्यापेक्षां लष्करी शिपायाचा धंदा करणेंच सर्वांस श्रेयस्कर आहे, हें कोणीही कबूल करील; व तोच न्याय चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेसहि लागू पडतो. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था चांगली की वाईट, हा प्रश्न भिन्न असून तो येथें उपस्थितहि होत नाहीं. समाजाचें योग्य धारणपोषण होण्यास शेतीसारख्या निरुपद्रव व सौम्य धंद्याप्रमाणेंच इतर कर्मेंहि अवश्य आहेत, एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे. म्हणून कोणताहि धंदा एकदां स्वीकारिला,—मग तो चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमुळें स्वीकारा किंवा खुषीनें स्वीकारा—म्हणजे तो धर्म झाला. मग प्रसंगविशेषीं पुढें त्यांत खोडया काढून आपलें कर्तव्यकर्म सोडून देणें चांगलें नाहीं, जरूर पडल्यास त्या धंद्यांतच मेलें पाहिजे, असा या श्लोकांचा भावार्थ आहे. कोणताहि धंदा घेतला तरी त्यांत कांहींना कांहीं तरी दोष सहज काढतां येण्यासारखा असतो (गी. १८.४८ पहा). परंतु तेवढ्यामुळें आपलें नियत कर्तव्य सोडणें हा धर्म नव्हे. महाभारतांत ब्राह्मणव्याधसंवाद व तुलाधारजाजलिसंवाद या दोन्ही प्रकरणांत हेंच तत्व सांगितलें असून, ३५ व्या श्लोकाचें पूर्वार्ध मनुस्मृतींत (मनु.

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

१०.९७) व गीतेंतहि पुढें (१८.४७) आलेलें आहे. "इंद्रियें मारण्याचा हट्टहि चालत नाहीं" असें जें ३३ व्या श्लोकांत सांगितलें, त्यावर असें कां व्हावें व मनुष्य आपली खुषी नसतांहि वाईट कृत्याकडे कां ओढिला जातो असा अर्जुनाचा आतां प्रश्न आहे.]

अर्जुन म्हणाला—(३६) हे वार्ष्णेया म्हणजे श्रीकृष्णा ! आतां (असें सांगा कीं) स्वतःची इच्छा नसतांहि बलात्कार केल्याप्रमाणें मनुष्य पाप करितो तें कोणाच्या प्रेरणेनें ? श्रीभगवान् म्हणाले–(३७) या बाबतींत रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला मोठा अधाशी व मोठा पापी असा हा काम व हा क्रोध हाच शत्रु असें समज. (३८) धुरानें अग्नि किंवा धुळीनें आरसा ज्याप्रमाणें आच्छादिला असतो, अगर वारेनें गर्भ जसा वेष्टिला असतो, त्याप्रमाणें त्यानें हें सर्व गुरफटून टाकिलें आहे. (३९) कधींहि तृप्ति न पावणारा अग्निच असून ज्ञात्याचा जो हा कामरूपी नित्य वैरी त्यानें हे कौंतेया ! ज्ञान झांकून टाकिलें आहे.

[" न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते " (मनु. २.९४,–काम कामांच्या उपभोगानें कधींहि तृप्त होत नाहीं; इंधन घातलेल्या अग्नीप्रमाणें तो अधिकाधिकच

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥
§§ इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोग नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाढत जातो—असें जें मनूनें म्हटलें आहे; त्याचाच हा अनुवाद आहे (गीतार. प्रकरण ५ पृ. १०५ पहा).]

(४०) इंद्रियें, मन आणि बुद्धि, हीं याचें अधिष्ठान म्हणजे घर किंवा किल्ला म्हटलें आहे. यांच्या आश्रयानें ज्ञानाला गुंडाळून ठेवून मनुष्याला हा भुरळ पाडीत असतो (४१) म्हणून, इंद्रियांचें प्रथम संयमन करून हे भरतश्रेष्ठा! ज्ञान (अध्यात्म) आणि विज्ञान (विशिष्ट ज्ञान) यांचा नाश करणाऱ्या याच पाप्याला तूं ठार मारून टाक.

(४२) असें म्हणतात कीं, (स्थूल बाह्य पदार्थांच्या मानानें ते पदार्थ जाणणारीं) इंद्रियें पर म्हणजे पलीकडचीं, इंद्रियांच्या पलीकडचें मन, मनाच्याहि पलीकडे (व्यवसायात्मक) बुद्धि, आणि जो बुद्धीच्याही पलीकडे तो (आत्मा) आहे. (४३) याप्रमाणें बुद्धीच्या पलीकडच्याला ओळखून व आपणच आपल्याला आंवरून धरून, हे महाबाहो अर्जुना! दुरासाध्य कामरूपी शत्रूला तूं मारून टाक.

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

[कामरूपी आसक्ति सोडून लोकसंग्रहार्थ सर्व कर्मं स्वधर्माप्रमाणें करण्याला इंद्रियें ताब्यांत पाहिजेत, व तेवढाच इंद्रियनिग्रह येथें विवक्षित आहे. इंद्रियेंच जबरीनें अजीबात मारून सर्व कर्मं सोड असा अर्थ नाहीं (गीतार. प्र. ५ पृ. ११३ पहा). "इंद्रियाणि पराण्याहुः०" इत्यादि ४२ वा श्लोक कठोपनिषदांतला असून त्याच उपनिषदांतून दुसरेहि चारपांच श्लोक गीतेंत घेतलेले आहेत हें गीतारहस्यांत (परि. पृ. ५२२) दाखविलें आहे. इंद्रियांचें काम बाह्य पदार्थांचें संस्कार ग्रहण करण्याचें असून मनानें त्याची व्यवस्था लाविल्यावर बुद्धि त्याची निवडानिवड करिते आणि आत्मा यापलीकडचा व या सर्वांहून भिन्न आहे, हें क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचाराचें तात्पर्य असून. याबद्दल सविस्तर विचार गीतारहस्याच्या सहाव्या प्रकरणाचे अखेर (पृ. १३१-१४६) केला आहे तो पहा. मनुष्याची इच्छा नसतांहि कामक्रोधादि प्रवृत्तिधर्मांमुळें तो एखादें कर्म करण्यास कसा प्रवृत्त होतो, आणि आत्मस्वातंत्र्यामुळें इंद्रियनिग्रहरूप साधनानें यांतूनहि सुटका होण्याचा मार्ग कसा सांपडतो, इत्यादि कर्मविपाकांतील गूढ प्रश्नांचा विचार गीतारहस्याच्या दहाव्या प्रकरणांत (पृ. २७४-२८२) केला असल्यामुळें, येथें त्याची द्विरुक्ति करून जागा अडवीत नाहीं. इंद्रियनिग्रह कसा करावा याचा विचार पुढें गीतेच्या सहाव्या अध्यायांत केलेला आहे.]

याप्रमाणें श्रीभगवंतांनीं गाईलेल्या म्हणजे सांगितलेल्या उपनिषदांत ब्रह्मविद्यान्तर्गत योग-म्हणजे कर्मयोग-शास्त्रावरील श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील कर्मयोग नांवाचा तिसरा अध्याय समाप्त झाला.

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ।
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

अध्याय चवथा.

[कर्म कोणाला चुकत नाहीं म्हणून बुद्धि निष्काम झाली तरी कर्म केलेंच पाहिजे; कर्म म्हणजेच यज्ञयागादि कर्म; पण मीमांसकांचीं हीं कर्में स्वर्गप्रद अतएव एक प्रकारें बंधक असल्यामुळें तीं आसक्ति सोडून केलीं पाहिजेत; ज्ञानानें स्वार्थबुद्धि सुटली तरी कर्म सुटत नाहीं म्हणून ज्ञात्यानेंहि निष्कामकर्म केलेंच पाहिजे; लोकसंग्रहार्थ तें अवश्य आहे;–इत्यादि प्रकारें कर्मयोगाचें आतांपर्यंत जें विवेचन केलें तेंच या अध्यायांत दृढ केलें आहे आयुष्यक्रमणाचा हा मार्ग म्हणजे निष्ठा अर्जुनाला युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं नवी सांगितली अशी शंका येऊं नये, म्हणून या मार्गाची प्राचीन गुरुपरंपरा प्रथम सांगतात–]

श्रीभगवान् म्हणाले–(१) अव्यय म्हणजे कधींहि क्षीण न होणारा किंवा त्रिकालाबाधित व नित्य असा हा (कर्म-)योग (मार्ग) मीं विवस्वानाला म्ह० सूर्याला सांगितला, विवस्वानानें (आपला पुत्र) मनु यास सांगितला, आणि मनूनें (आपला पुत्र इक्ष्वाकु यास सांगितला. (२) अशा परंपरेनें प्राप्त झालेला हा (योग) राजर्षींना माहीत झाला. पण दीर्घकालानें तोच योग हे शत्रुतापना (अर्जुना) या लोकीं नष्ट झाला. (३) तोच हा पुरातन योग (कर्मयोगमार्ग), हें (सर्व रहस्यांतील) उत्तम रहस्य म्हणून 'मीं आज तुला' तूं माझा भक्त आणि सखा आहेस यासाठीं, सांगितला.

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

[या तिन्ही श्लोकांत 'योग' या एकेरी शब्दानें सांख्य आणि योग या दोन आयुष्यक्रमणाच्या मार्गांपैकीं योग म्हणजे कर्मयोग, अर्थात् साम्यबुद्धीनें कर्मे करण्याचा मार्ग, हाच अर्थ अभिप्रेत आहे, असें गीतारहस्याच्या तिसऱ्या प्रकरणांत (पृ. ५६-६५) आम्हीं सिद्ध केलें आहे. गीतेंतील या मार्गांची जी परंपरा वरील श्लोकांत सांगितली आहे ती या मार्गांचें मूळ समजण्यास अत्यंत महत्त्वाची असतांहि टीकाकारांनीं त्याची विशेष चर्चा केलेली दिसत नाहीं. महाभारतान्तर्गत नारायणी-योपाख्यानांत भागवतधर्माचें जें निरूपण आहे त्यांत हा धर्म प्रथम श्वेतद्वीपांत भगवानापासूनच—

नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात् साक्षान्नारायणान्नृप ॥
एवमेष महान्धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥

" नारदास प्राप्त झाला असून, तोच महान् धर्म हे राजा ! तुला पूर्वी हरिगीतेंत म्हणजे भगवद्गीतेंत समासविधिसहित सांगितला आहे, "—असें वैशंपायन जनमेजयास सांगत असून (म. भा. शां. ३४६.९,१०) पुढें " युद्धांत विमनस्क झालेल्या अर्जुनास हा धर्म सांगितलेला आहे " असें पुनः म्हटलें आहे (म. भा. शां ३४८.८). यावरून गीतेंतला योग म्हणजे कर्मयोग भागवतधर्मांतला आहे हें उघड होतें (गीतार. पृ. ९-११). विस्तारभयास्तव गीतेंत त्याची संप्रदाय परंपरा सृष्टीच्या मूळारंभापासून दिली नाहीं; विवस्वान्, मनु, इक्ष्वाकु या तिघांचाच उल्लेख केलेला आहे. पण याचा खरा अर्थ काय हें नारायणीय धर्माची सर्व परंपरा पाहिली म्हणजे स्पष्ट दिसून येतें. ब्रह्मदेवाचे एकंदर जन्म सात. त्यांपैकीं पहिल्या सहा जन्मांतील नारायणीय धर्माच्या परंपरेचे

अर्जुन उवाच ।

§§ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

वर्णन संपल्यावर, ब्रह्मदेवाच्या सातव्या म्हणजे प्रस्तुतच्या जन्मांतलें कृतयुग समाप्त होऊन—

त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान् मनवे ददौ ।
मनुश्च लोकभृत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥
इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
गमिष्यति क्षयांते च पुनर्नारायणं नृप ॥
यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥

"त्रेतायुगारंभीं विवस्वानानें मनूस (हा धर्म) दिला, मनूनें लोकधारणार्थ तो आपल्या पुत्रास म्हणजे इक्ष्वाकूस दिला; आणि इक्ष्वाकूपासून पुढें सर्व लोकांत प्रसृत झाला. हे राजा! सृष्टीचा क्षय झाला म्हणजे (हा धर्म) पुनः नारायणाकडे जाईल. हा धर्म आणि 'यतीनां चापि' म्हणजे त्याबरोबरच संन्यासधर्महि तुला पूर्वीं भगवद्गीतेंत वर्णिला आहे,"—असें नारायणीय धर्मांतच पुनः वैशंपायनानें जनमेजयास सांगितलें आहे (म. भा. शां. ३४८. ५१–५३). यावरून ज्या द्वापर युगाचे अखेरीस भारती युद्ध झालें त्याच्या पूर्वींच्या त्रेतायुगापुरतीच भागवत धर्माची परंपरा वर्णिली आहे, विस्तारभयास्तव जास्त वर्णन केलेलें नाहीं; असें दिसून येतें. हा भागवतधर्म म्हणजेच योग किंवा कर्मयोग होय, आणि मनूला कर्मयोगाचा उपदेश केल्याची ही कथा गीतेंतच आली आहे असें नाहीं, तर भागवतपुराणांत (भाग.८. २४.५५) या कथेचा उल्लेख असून मत्स्यपुराणाच्या ५२ व्या अध्यायांत मनूस उपदेशिलेल्या कर्मयोगाचें महत्त्वही वर्णिलें आहे. पण यांपैकीं कोणतीच माहिती नारायणीयोपाख्यानांतील माहिती इतकी पूर्ण नाहीं.

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

[विवस्वान-मनु-इक्ष्वाकु ही परंपरा सांख्यमार्गास बिलकूल लागू होत नाहीं; आणि सांख्य व योग या दोहोंखेरीज तिसरी निष्ठा गीतेंत वर्णिलेली नाहीं, हें लक्षांत आणिलें म्हणजे कर्मयोगाचीच ही परंपरा आहे, असें दुसऱ्या रीतीनेंहि सिद्ध होतें (गी. २.३९). परंतु सांख्य व योग या दोन निष्ठांची परंपरा जरी एक नसली तरी कर्मयोगाच्या म्हणजे भागवतधर्माच्या निरूपणांतच सांख्य किंवा संन्यास निष्ठेच्या निरूपणाचा पर्यायानें समावेश होत असल्यामुळें (गीतार. प्र. १४ पृ. ४६५ पहा) भगवद्गीतेंत यतिधर्म म्हणजे संन्यासधर्महि वर्णिला आहे असें वैशंपायनानें म्हटलें आहे. मनुस्मृतींत चार आश्रमधर्मांचे जें वर्णन आहे त्यांत अखेर ६ व्या अध्यायांत प्रथम यतींचा म्हणजे संन्यासाश्रमाचा धर्म सांगितल्यावरून त्याचा विकल्प या नात्यानें "वेदसंन्यासिकांचा कर्मयोग" या नांवानें गीतेंतील किंवा भागवतधर्मांतील कर्मयोगाचें वर्णन असून "निःस्पृहपणानें स्वकार्य करीत रहाण्यानेंच शेवटीं परम सिद्धि मिळतें," असें स्पष्ट म्हटलें आहे (मनु. ६.९६); व त्यावरून कर्मयोग मनूसहि ग्राह्य होता असें उघड दिसून येतें. त्याचप्रमाणें इतर स्मृतिकारांसहि हा मान्य होता याबद्दलचीं प्रमाणें गीतारहस्याच्या ११ व्या प्रकरणाच्या अखेर (पृ. ३६०-३६३) दिलीं आहेत. अर्जुनाची या परंपरेवर आतां शंका आहे कीं—]

अर्जुन म्हणाला—(४) तुमचा जन्म अलीकडचा व विवस्वानाचा पलीकडचा म्हणजे तत्पूर्वीचा; (असें असतां) तुम्हीं (हा योग) आदौ सांगितलात हें मीं कसें ओळखावें ?

[अर्जुनाच्या या प्रश्नास उत्तर देतांना, भगवान् आपलीं अवतारकृत्यें वर्णन करून "मीहि याप्रमाणें कर्में करीत आलों आहे" असें आसक्तिविरहित कर्मयोगाचे किंवा भागवतधर्माचेंच आतां पुनः समर्थन करितात—]

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले–(५) हे अर्जुना ! माझे आणि तुझे पुष्कळ जन्म होऊन गेलेले आहेत. ते सर्व मी जाणितों; (आणि) हे परंतपा ! तूं जाणीत नाहींस (हा भेद आहे). (६) मी (सर्व) भूतांचा धनी व जन्म-विरहित असून, माझें आत्मस्वरूप जरी कधींहि व्यय म्ह० विकार पावत नाहीं, तरी माझ्याच प्रकृतीच्या ठायीं अधिष्ठित होऊन, मी आपल्या मायेनें जन्म घेत असतों.

[या श्लोकांतील अध्यात्मज्ञानांत कापिलसांख्य व वेदान्त या दोन मतांचीच जोड घातलेली आहे. प्रकृति आपण होऊनच सृष्टि निर्माण करिते असें सांख्यांचें मत आहे, पण वेदान्ती प्रकृति हें एक परमेश्वराचें स्वरूप समजून प्रकृतींत परमेश्वर अधिष्ठित झाला म्हणजे प्रकृतीपासून व्यक्त सृष्टि निर्माण होते असें मानितात. सर्व जग आपल्या अव्यक्त स्वरूपापासून निर्माण करण्याची परमेश्वराची जी ही अचिंत्य शक्ति तिलाच 'माया' हें नांव गीतेंत दिलें आहे; व त्याप्रमाणें श्वेताश्वतरोप-निषदांतहि "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" म्हणजे "प्र-कृति हीच माया आणि परमेश्वर हा त्या मायेचा मालक" (श्वे.४.१०), आणि 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्'–यापासून मायेचा मालक सृष्टि उत्पन्न करितो (श्वे.४.९) असें वर्णन आहे. प्रकृतीला माया कां म्हण-तात, या मायेचें स्वरूप काय, आणि मायेनें सृष्टि उत्पन्न होते या म्हणण्याचा अर्थ काय, इत्यादि प्रश्नांचा जास्त खुलासा गीतारहस्याच्या ९ व्या प्रकरणांत केला आहे तो पहा. अव्यक्त परमेश्वर व्यक्त कसा

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

बनतो म्हणजे कर्म कसें उत्पन्न झालेले दिसते तें सांगून, आतां तो असें केव्हां व कशासाठीं करितो, याचा खुलासा करितात—]

(७) हे भारता! जेव्हां जेव्हां धर्माची ग्लानि होऊन अधर्माचें प्राबल्य माजतें तेव्हां (तेव्हां) मी आपण स्वतःच जन्म (अवतार) घेत असतों. (८) साधूंच्या संरक्षणार्थ आणि दुष्टांचा नाश करण्यास युगीं युगीं धर्मसंस्थापनेसाठीं मी जन्म घेत असतों.

[या दोन्ही श्लोकांत 'धर्म' शब्दाचा अर्थ केवळ पारलौकिक वैदिक धर्म असा नाहीं. चातुर्वर्ण्याचे धर्म; न्याय, नीति, वगैरे गोष्टींचाच त्यांत मुख्यत्वेंकरून समावेश होतो. जगांत अन्याय, अनीति, दुष्टपणा व बेबंदशाही माजून साधूंचा छल व दुष्टांचें वर्चस्व झालें म्हणजे, आपण निर्माण केलेल्या जगाची सुस्थिति कायम राहून त्याचें कल्याण व्हावें म्हणून, तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें (गी. १०.४१) अवतार घेऊन भगवान् समाजाची विस्खलित झालेली घडी पुनः नीट बसवून देत असतात, असें या श्लोकाचें तात्पर्य आहे. अशा रीतीनें अवतार घेऊन भगवान् जें काम करितात त्याचेंच 'लोकसंग्रह' हें दुसरें नांव आहे; व हेंच काम आत्मज्ञानी पुरुषांनींहि यथाशक्ति व यथाधिकार केलें पाहिजे; असें पूर्वींच्या अध्यायांत सांगितलें आहे (गी. ३. २०). परमेश्वर केव्हां व कशासाठीं अवतार घेतो तें सांगितलें. आतां हें तत्व ओळखून त्याप्रमाणे जे पुरुष वर्तन करितात त्यांस कोणती गति मिळते तें सांगतात—]

§§ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

(९) माझें या प्रकारें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म यांतील तत्त्व जो जाणितो, तो देहत्यागानंतर पुनः जन्मास न येतां, हे अर्जुना ! मला येऊन मिळतो. (१०) प्रीति, भय व क्रोध सुटलेले, मत्परायण झालेले व माझ्या आश्रयास आलेले अनेक लोक (याप्रमाणें) ज्ञानरूप तपानें शुद्ध होत्साते मत्स्वरूपाला येऊन मिळालेले आहेत.

[भगवंताचें दिव्य जन्म समजण्यास अव्यक्त परमेश्वर मायेनें सगुण कसा होतो हें कळावें लागतें, व हें कळलें म्हणजे अध्यात्मज्ञान होतें; आणि दिव्य कर्म कळलें म्हणजे कर्म करूनहि अलिप्त रहाण्याचें म्हणजे निष्काम कर्माच्या तत्त्वाचें ज्ञान होतें. सारांश, परमेश्वराचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म पुरें कळलें म्हणजे अध्यात्मज्ञान आणि कर्मयोग या दोहोंचीहि पूर्ण ओळख होत्ये; व मोक्षप्राप्ती होण्यास हेंच लागत असल्यामुळें अशा मनुष्यास अखेर भगवत्प्राप्ती झाल्याखेरीज रहात नाहीं. अर्थात्, भगवंताचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म कळलें म्हणजे त्यांत सर्व कांहीं आलें; अध्यात्मज्ञान किंवा निष्काम कर्मयोग या दोहोंचेहि निराळें अध्ययन करावयास नको. म्हणून भगवंताच्या जन्माचा व कृत्याचा विचार करा, व त्यांतील तत्त्व ओळखून वागा म्हणजे भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें कांहीं साधन नको, असें सांगणें आहे. भगवंताची खरी उपासना हीच होय. आतां यापेक्षां खालच्या उपासनांचें फल व उपयोग सांगतात—]

§§ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥
कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

(११ जे मला ज्या प्रकारें भजतात त्यांना मी त्याप्रमाणेंच फल देतों. हे पार्था ! कोणीकडून झालें तरी मनुष्यें माझ्याच मार्गाला येऊन मिळत असतात.

['मम वर्त्मानुवर्तन्ते इ०' हें उत्तरार्ध पूर्वी (३.२३) थोड्या निराळ्या अर्थानें आलें आहे; व त्यावरून गीतेंत पूर्वापर संदर्भाप्रमाणें अर्थ कसा बदलतो हें लक्षांत येईल. असो; कोणत्याहि वाटेनें गेलें तरी परमेश्वराकडेच जातो हें जर खरें तर अनेक लोक अनेक मार्गांनीं कां जातात याचें कारण सांगतात—]

(१२) (कर्मबंधनाशाची नव्हे, तर केवळ) कर्मफलाची इच्छा करणारे लोक (सदर) कर्मफल (या) मनुष्यलोकीं लवकर प्राप्त होतें, म्हणून इहलोकीं देवतांची पूजा करीत असतात.

[हेच विचार पुढें सातव्या अध्यायांत पुनः आले आहेत (गी. ७. २१.२२ पहा). परमेश्वराराधनाचें खरें फल मोक्ष असून तें कालान्तरानें व दीर्घ आणि एकान्त उपासनेनें जेव्हां कर्मबंधनाचा पूर्ण नाश होतो तेव्हांच प्राप्त होत असतें; पण इतके दूरदर्शी व दीर्घोद्योगी लोक फारच थोडे असतात. बहुतेकांस आपल्या उद्योगानें म्हणजे कर्मानें या लोकींच कांहींना कांहीं तरी मिळावयास पाहिजे असतें, व असले लोक देवतांच्या नादीं लागतात, असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे (गीतार. प्र. १३ पृ. ४२० पहा). पण हें तरी पर्यायानें परमेश्वराचेंच पूजन होतें, व हा योग वाढत वाढत त्याचें पर्यवसान निष्काम भक्तींत होऊन अखेर मोक्ष प्राप्त होतो असेंहि पुढें गीतेचें सांगणें आहे (गी. ७.१९). धर्मसंस्थापना करण्यास परमेश्वर अवतार घेतो असें पूर्वी सांगितलें;

§§ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥
न मां कर्माणि लिंपन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ १४ ॥

आतां धर्मसंस्थापना करण्याला काय करावें लागतें तें थोडक्यांत सांगतात—]

(१३) (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या प्रकारें) चार वर्णांची व्यवस्था गुण व कर्म यांच्या भेदाप्रमाणें मींच निर्माण केली आहे. मी तिचा कर्ताहि आहें, आणि अकर्ता म्हणजे ती न करणारा अव्यय (मीच) आहें, हें तूं लक्षांत ठेव.

[परमेश्वर कर्ता असला तरी पुढील श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें तो नेहमींच निःसंग असल्यामुळें अकर्ताच होय असा अर्थ आहे (गीता. ५.१४ पहा). 'सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं' अशीं दुसरींहि परमेश्वरस्वरूपाचीं पुढें (गी. १३.१४) विरोधाभासात्मक वर्णनें आहेत. चातुर्वर्ण्याच्या गुणभेदाचें निरूपण पुढें अठराव्या अध्यायांत (१८.४१–४९) केलें आहे तें पहा. आतां "करून न करणारा" असें जें भगवंतांनीं आपलें वर्णन केलें त्यांतील मर्म सांगतात—]

(१४) मला कर्मांचा लेप म्हणजे बाधा लागत नाहीं. (कारण) माझी कर्माच्या फलाचे ठायीं इच्छा नाहीं. अशा प्रकारें जो मला जाणितो त्याला कर्मांची बाधा होत नाहीं.

[माझें जन्म व कर्म जाणितो तो मुक्त होतो असें जें वर नवव्या श्लोकांत सांगितलें त्यापैकींच 'कर्मा'च्या तत्त्वाचें या श्लोकांत स्पष्टीकरण केलें आहे. 'जाणितो' या शब्दानें "जाणून त्याप्रमाणें वागूं लागतो" एवढा अर्थ या ठिकाणीं विवक्षित आहे. भगवंतांना त्यांच्या

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥
§§ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

कर्माची बाधा लागत नाहीं, याचें कारण ते फलाशा ठेवून कर्म करीत नाहींत हें होय; आणि हें जाणून त्याप्रमाणें जो वागतो त्यास कर्माचा बंध लागूं शकत नाहीं असा एकंदर भावार्थ आहे. या श्लोकांतील सिद्धान्तच प्रत्यक्ष उदाहरणानें आतां दृढ करितात—]

(१५) हें जाणून पूर्वींच्या देखील मुमुक्षु लोकांनीं कर्म केलें; तस्मात् पूर्वींच्यांनीं पूर्वपूर्व केलेलें कर्मच तूं कर।

[मोक्ष आणि कर्म यांचा याप्रमाणें विरोध नाहीं म्हणून तूं कर्म कर असा अर्जुनाला निश्चित उपदेश केला. परंतु मग "कर्में सोडिल्यानें म्हणजे अकर्मानेंच मोक्ष मिळतो" असें जें संन्यासमार्गीयांचें मत यांतील बीज काय ही शंका येत्ये; म्हणून कर्म कोणतें याच्या विवेचनास आतां सुरुवात करून अकर्म म्हणजे कर्मत्याग नव्हे, निष्काम कर्मालाच अकर्म म्हणावयाचें, असा अखेर तेविसाव्या श्लोकांत सिद्धान्त करितात.]

(१६) कर्म कोणतें व अकर्म कोणतें, या बाबतींत शहाण्या पुरुषांना देखील भ्रम पडत असतो; (म्हणून) जें जाणिल्यानें पापापासून मुक्त होशील अशा रीतीचें कर्म कोणतें तें तुला सांगतों.

['अकर्म' हा नञ् समास आहे व त्यांतील अ=नञ् या शब्दाचा व्याकरणरीत्या 'अभाव' किंवा 'अप्राशस्त्य' असे दोन्ही अर्थ होऊं शकतात,

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोधव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

व ते दोन्हीहि या ठिकाणीं विवक्षित नसतील असें म्हणतां येत नाहीं. तथापि पुढील श्लोकांत ' विकर्म ' म्हणून कर्माचा तिसरा एक भेद केला असल्यामुळें, या श्लोकांत अकर्म शब्दानें संन्यासमार्गीय लोक ज्याला ' कर्माचा स्वरूपतः त्याग ' असें म्हणतात तो कर्मत्याग विशेषेंकरून उद्दिष्ट आहे. किंबहुना संन्यासमार्गीय लोक म्हणतात त्याप्रमाणें कर्माचा सर्वस्वीं त्याग करण्याची जरूर नाहीं, अशा प्रकारचा कर्मत्याग खरें ' अकर्म ' नसून त्यांतील बीज निराळेंच आहे, हें दाखविण्यासाठीं प्रस्तुत विवेचन केलें आहे, असें पुढल्या म्हणजे १८ व्या श्लोकावरील टीपेवरून दिसून येईल.]

(१७) कर्माची गति गहन आहे; (म्हणून) कर्म म्हणजे काय हेंहि जाणिलें पाहिजे, व विकर्म (विपरीत कर्म) म्हणजे काय हें समजलें पाहिजे आणि अकर्म (कर्म न करणें) म्हणजे काय हेंहि कळावयास पाहिजे. (१८) कर्माचे ठायीं अकर्म आणि अकर्माचे ठायीं कर्म ज्याचे नजरेस येतें तो पुरुष सर्व मनुष्यांत ज्ञानी, आणि तोच युक्त ह्मणजे योगयुक्त व सर्व कर्में करणारा होय.

[या व पुढील पांच श्लोकांत कर्म, अकर्म व विकर्म यांचा खुलासा केलेला असून यांत जें कांहीं उणें आहे तें पुढें अठराव्या अध्यायांत कर्मत्याग, कर्म आणि कर्ता यांच्या त्रिविध भेदांचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत भरून काढिलें आहे. (गी. १८. ४–७; २३–२५; १८.२६–२८). दोन्ही ठिकाणच्या या कर्मकर्मविवेचनावरून कर्माविकर्मासंबंधानें गीतेचे काय सिद्धान्त आहेत ते येथें थोडक्यांत स्पष्टपणें सांगणें जरूर आहे. कारण टीकाकारांनीं याबद्दल फारच घोटाळा केलेला आहे. संन्यासमार्गीयांस सर्व कर्मांचा स्वरूपतः त्याग इष्ट, म्हणून ते गीतेंतील

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

'अकर्म' पदाचा अर्थ ओढाताणीनें आपल्या मार्गाकडे आणण्यास पहातात; आणि मीमांसकांस यज्ञयागादि काम्य कर्म इष्ट असून त्याखेरीज इतर सर्व 'विकर्म' वाटत असतें. शिवाय मीमांसकांचे नित्यनैमित्तिकादि कर्मभेदहि त्यांतच येतात, व धर्मशास्त्री पुनः त्यांतच आपलें घोडें ढकलूं पहात असतात. सारांश, चोहोंकडून अशी ओढाताण झाल्यामुळें गीता 'अकर्म' कशाला ह्मणत्ये आणि 'विकर्म' कशाला ह्मणत्ये हें अखेर कळेनासें होतें. ह्मणून पाहिल्यानें ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं गीतेंत ज्या तात्विक दृष्टीनें या प्रश्नाचा विचार केला आहे ती दृष्टि निष्काम कर्में करणाऱ्या कर्मयोग्याची आहे, काम्य कर्में करणाऱ्या मीमांसकांची नव्हे किंवा कर्में सोडणाऱ्या संन्यासमार्गीयांचीहि नव्हे. गीतेची ही दृष्टि स्वीकारिली ह्मणजे 'कर्मशून्यता' या अर्थी 'अकर्म' या जगांत कोठेंच असणें शक्य नाहीं, किंवा कोणीहि मनुष्य कधींही कर्मशून्य असूं शकत नाहीं, असें प्रथमतः प्राप्त होतें. (गी. ३.५; १८.११). कारण निजणें, बसणें, निद्रानपक्षीं जिवंत रहाणें तरी कोणालाच सुटत नाहीं. आणि कर्मशून्य होणें तर शक्य नाहीं, तर अकर्म कशाला ह्मणावयाचें हें ठरवावें लागतें. गीतेचें याला असें उत्तर आहे कीं, कर्म म्हणजे नुस्ती क्रिया असें न समजतां त्यापासून पुढें शुभाशुभादि जे परिणाम उत्पन्न होतात त्यांचा विचार करून कर्माचें कर्मत्व वा अकर्मत्व ठरवा. सृष्टी म्हणजेच जर कर्म, तर मनुष्य जोंपर्यंत सृष्टींत आहे तोंपर्यंत त्याला कर्म चुकत नाहीं म्हणून कर्माकर्माचा जो विचार करावयाचा तो मनुष्याला तें कर्म कितपत बाधेल एवढ्याच दृष्टीनें केला पाहिजे. जें कर्म करूनही आपल्याला बाधत नाहीं त्याचें कर्मत्व म्हणजे बंधकत्व गेलें असेंच म्हटलें पाहिजे; आणि कोणत्याहि कर्माचें बंधकत्व अर्थात कर्मत्व जर याप्रमाणें नाहींसें झालें तर तें कर्म

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

अकर्मच झालें. अकर्म म्हणजे कर्मशून्यता असा लौकिकांत अर्थ आहे खरा; पण शास्त्रीयदृष्ट्या विचार करतां तो येथें जुळत नाहीं. कारण स्वस्थ बसणें म्हणजे कर्म न करणेंहि कित्येकदां कर्मच होतें, असें आपल्या नजरेस येतें. उदाहरणार्थ, आपल्या आईबापांस कोणी मारहाण करीत असतां त्यांचें निवारण न करितां स्वस्थ बसणें, हें तत्काली लौकिकदृष्ट्या अकर्म म्हणजे कर्मशून्यत्व असलें तरी तें कर्मच,–किंबहुना विकर्म,–असून कर्मविपाकदृष्ट्या त्याचे अशुभ परिणाम आपल्याला भोगावे लागल्याखेरीज रहात नाहींत. म्हणून गीता या श्लोकांत विरोधभासरीत्या मोठ्या खुबीनें असें सांगत आहे कीं, अकर्माच्या ठिकाणीं सुद्धां (कधीं कधीं भयंकरहि) कर्म होतें, आणि कर्म करूनहि तें कर्मविपाकदृष्ट्या मेल्यासारखें म्हणजे अकर्म होतें, हें ज्यानें ओळखिलें तो ज्ञानी होय; व हाच अर्थ पुढील श्लोकांत निरानिराळ्या प्रकारें वर्णिला आहे. कर्माच्या फलाचें बंधन न लागण्यास तें कर्म निःसंगबुद्धीनें म्हणजे फलाशा सोडून निष्काम बुद्धीनें करणें एवढें एकच गीताशास्त्राप्रमाणें खरें साधन आहे. (गीतारहस्य प्र. ५ पृ. १०९-११४; प्र. १० पृ. २८२ पहा). म्हणून या साधनाचा उपयोग करून म्हणजे निःसंगबुद्धीनें जें कर्म केलें तेंच गीतेप्रमाणें प्रशस्त म्हणजे सात्त्विक कर्म असून (गी. १८.९), गीतेप्रमाणें तेंच खरें 'अकर्म' होय. कारण त्याचें कर्मत्व म्हणजे कर्मविपाकप्रक्रियेप्रमाणें बंधकत्व गेलेलें असतें. मनुष्यें जें कांहीं करितात (आणि 'करितात' या पदांत स्वस्थ बसण्याचाहि समावेश करावयाचा) त्यांतून वरील प्रकारचा म्हणजे 'सात्त्विक कर्में,' किंवा गीतेप्रमाणें 'अकर्में' वजा केलीं म्हणजे बाकीं जीं कर्में शिल्लक राहतात त्यांचे दोन वर्ग होऊं शकतात; एक राजस व दुसरा तामस. पैकीं तामस कर्में मोहानें व अज्ञानानें होत असतात; म्हणून तीं विकर्में या सदरांतच यावयाचीं. मग मोहानें कर्म सोडिलें

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

तरी तें विकर्मच, अकर्म नव्हे (गी. १८. ७). रहातां रहातां राजस कर्में शिल्लक राहिलीं. हीं कर्में पाहिल्या प्रतीचीं म्हणजे सात्त्विक नव्हेत किंवा गीता ज्याला खरोखरी 'अकर्म' म्हणत्ये तेंही नव्हे. गीता याला 'राजस' कर्म म्हणत्ये; पण कोणास पाहिजे असल्यास अशा राजस कर्मांना 'कर्म' हा एकेरी शब्द लावण्यास कांहीं हरकत नाहीं. तात्पर्य, कर्म कीं अकर्म हें सदर कर्माच्या बंधकत्वावरून ठरवावयाचें आहे; क्रियात्मक स्वरूपावरून नव्हे, किंवा कोरड्या धर्मशास्त्रावरूनहि नव्हे. अष्टावक्रगीता सन्यासमार्गीय आहे; तथापि तींतहि—

निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते ।
प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥

म्हणजे मूर्ख लोकांची जी निवृत्ति अथवा हट्टानें किंवा मोहानें कर्मापासून पराङ्मुखता तीच वस्तुतः प्रवृत्ति म्हणजे कर्म होते; आणि शहाण्या लोकांची जी प्रवृत्ति म्हणजे निष्काम कर्म त्यानेंच निवृत्तिचें म्हणजे कर्मत्यागाचें फल मिळतें असें म्हटलें आहे. (अष्टा. १८.६१) गीतेंतील वरील श्लोकांत हाच अर्थ विरोधाभासरूपी अलंकाररीत्या मजेनें वर्णिला असून, अकर्माचें हें गीतेंतलें लक्षण नीट लक्षांत ठेविल्याखेरीज गीतेंतील कर्माकर्मविवेचनाचें मम कधींहि लक्षांत यावयाचें नाहीं. हाच अर्थ आतां पुढील श्लोकांतून अधिक व्यक्त करून सांगतात—]

(१९) ज्याचे सर्व समारंभ म्हणजे उद्योग फलेच्छाविरहित असतात, त्यालाच ज्ञानाग्नीनें कर्में दग्ध झालेला पंडित, असें ज्ञाते पुरुष म्हणत असतात.

[ज्ञानानें कर्में भस्म होतात याचा अर्थ कर्में सोडणें असा नसून फलेच्छा सोडून कर्में करणें असा समजावयाचा हें यावरून उघड

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

होतें (गीतारहस्य प्र. १०. पृ. २८२–२८६ पहा). तसेंच पुढें 'सर्वारंभपरित्यागी '–सर्व आरंभ किंवा उद्योग सोडणारा–असें जें भगवद्भक्ताचें वर्णन आलें आहे (गी. १२.१६;१४.२५) त्याचाहि अर्थ काय याचा यानें निर्णय होतो. आतां हाच अर्थ अधिक व्यक्त करितात—]

(२०) कर्मफलाची आसक्ति सोडून सदा तृप्त व निराश्रय म्हणजे अमक्यातमक्यासाठीं अमुक करितों अशी कर्मफलाच्या साधनाला आश्रयीभूत झालेली बुद्धि न ठेवणारा (पुरुष), कर्मे करण्यांत गढलेला असला तरी तो कांहींच करीत नाहीं (असें म्हणावयाचें). (२१) आशीः म्हणजे फलवासना सोडणारा, चित्ताचें नियमन करणारा, व सर्वसंगमुक्त झालेला पुरुष केवळ शारीर म्हणजे शरीरानें किंवा कर्मेंद्रियांनींच कर्म करीत असतां त्याला पाप लागत नाहीं.

[विसाव्या श्लोकांतील निराश्रय शब्दाचा अर्थ घरदार न करणारा (संन्यासी) असा कित्येक करीत असतात; पण तो बरोबर नाहीं. आश्रय म्हणजे घर किंवा बिऱ्हाड म्हणतां येईल; पण प्रकृत स्थलीं कर्त्याचें स्वतः रहावयाचें बिऱ्हाड विवक्षित नसून तो जें कर्म करितो त्याचें हेतुरूप बिऱ्हाड कोठें दिसूं नये असा अर्थ आहे; व तोच अर्थ गीता ६. १ या श्लोकांत 'अनाश्रितः कर्मफलं' या शब्दांनीं स्पष्ट व्यक्त केलेला असून, वामन पंडितांनीं आपल्या गीतेवरील यथार्थदीपिका नांवाच्या मराठी टीकेंत स्वीकारला आहे. तसेंच २१ व्या श्लोकांत 'शारीर ' म्हणजे शरीरपोषणापुरतें भिक्षाटनादिक कर्म असाहि अर्थ नाहीं. "योगी म्हणजे कर्मयोगी आसक्ति किंवा काम्य बुद्धि मनांत न

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते ॥ २२ ॥
गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

ठेवितां केवळ इंद्रियांनीं कर्मैं करीत असतात" असें जें पुढें ५ व्या अध्यायांत (५.११) वर्णन आहे त्याशीं समानार्थकच "केवलं शारीरं कर्म" या पदांचा खरा अर्थ आहे. इंद्रियें कर्मैं करितात खरीं, पण बुद्धि सम असल्यानें त्या कर्मांचें पाप अगर पुण्य कर्त्यास लागत नाहीं.]

(२२) यदृच्छेनें जें प्राप्त होईल त्यांत संतुष्ट, (हर्षशोकादि) द्वंद्वांपासून मुक्त, निर्मत्सर, आणि (कर्माची) सिद्धि होवो वा न होवो सारखेंच मानणारा, पुरुष (कर्मैं) करूनहि (त्यांच्या पापपुण्यानें) बांधला जात नाहीं. (२३) आसंगरहित, (रागद्वेषांपासून) मुक्त, (साम्यबुद्धिरूप) ज्ञानाचे ठिकाणीं स्थिरचित्त झालेला आणि (केवळ) यज्ञासाठीं म्हणून (जो) करणारा त्या पुरुषाचें कर्म समग्र लयास जातें !

[मागें तिसऱ्या अध्यायांत (३.९) यज्ञार्थ केलेलें कर्म मीमांसकमतें बंधक होत नाहीं, व तेंच आसक्ति सोडून केलें म्हणजे स्वर्गप्रद न होतां मोक्षप्रद होतें, असा जो अर्थ वर्णिला आहे तोच या श्लोकांत सांगितला आहे. "समग्र लयाला जातें" यांत 'समग्र' पद महत्वाचें आहे. मीमांसक स्वर्गसुख हेंच परमसाध्य मानितात, व त्यांच्या दृष्टीनें स्वर्गसुख प्राप्त करून देणारें कर्म बंधक होत नाहीं. पण गीतेची दृष्टि स्वर्गापलीकडे म्हणजे मोक्षावर आहे; व या दृष्टीनें स्वर्गप्रद कर्मेंहि बंधकच होत म्हणून यज्ञार्थ कर्मेंहि अनासक्त बुद्धीनें केल्यास 'समग्र' लय पावतें म्ह० स्वर्गप्रदहि न होतां मोक्षप्रद होतें असें म्हटलें आहे. तथापि या अध्यायांतील यज्ञप्रकरणाच्या प्रतिपादनांत एक मोठाच भेद आहे. तिसऱ्या अध्यायांत श्रौतस्मार्त अनादि यज्ञचक्र

§§ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

म्हणजे साक्षात् तेच यज्ञ कायम ठेविले पाहिजेत असें म्हटलें आहे. पण भगवान आतां असें सांगतात कीं. यज्ञ म्हणजे केवळ देवतोद्देशानें अग्नींत तीळतांदूळ किंवा पशु यांचें हवन करणें, अगर चातुर्वर्ण्याचीं कर्में स्वधर्माप्रमाणें पण काम्य बुद्धीनें करणें, एवढाच संकुचित अर्थ समजूं नका. अग्नींत आहुति टाकितांना अखेरीस 'इदं न मम'—हें माझें नव्हे—असे जे शब्द उच्चारितात त्यांतील स्वार्थ-त्यागरूप निर्ममत्वाचें जें तत्त्व तोच यज्ञांतील प्रधान भाग होय; आणि अशा रीतीनें "न मम" म्हणजे ममत्वबुद्धि सोडून ब्रह्मार्पणपूर्वक आयुष्यांतील सर्व व्यवहार करणें हाहि एक मोठा यज्ञ किंवा होमच होत असून, या यज्ञानें सर्व देवतांची देवता जो परमेश्वर किंवा ब्रह्म त्याचें यजन घडत असतें. अर्थात् मीमांसकांचे द्रव्ययज्ञाबद्दल जे सिद्धान्त आहेत ते या बड्या यज्ञासहि लागू पडून, आसक्तिविरहित जगांतील कर्में लोकसंग्रहार्थ करणारा पुरुष कर्मांच्या 'समग्र' फलापासून मुक्त होत्साता अखेर मोक्ष पावतो. (गीतार. प्र. ११ पृ. ३४२–३४५ पहा). हा ब्रह्मार्पणरूपी बडा यज्ञच पुढील श्लोकांत प्रथम वर्णिला आहे; आणि नंतर त्यापेक्षां कमी योग्यतेच्या अनेक लाक्षणिक यज्ञांचें स्वरूप सांगून, पुनः अशा प्रकारचा 'ज्ञानयज्ञच सर्वांत श्रेष्ठ', असा एकंदर प्रकरणाचा ३३ व्या श्लोकांत उपसंहार केला आहे.]

(२४) अर्पण म्हणजे हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, हवि म्हणजे अर्पण करावयाचें द्रव्य ब्रह्म, ब्रह्माग्नींत ब्रह्मानें हवन केलें; (सर्वच) कर्म (याप्रमाणें) ब्रह्म अशी ज्याची बुद्धि झाली त्याला ब्रह्मच मिळावयाचें.

['अर्पण' या शब्दाचा अर्थ "अर्पण करण्याचें साधन म्हणजे पळी इत्यादि" असा शांकर भाष्यांत केला आहे. पण तो जरा क्लिष्ट आहे.

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

यापेक्षा अर्पण म्हणजें अर्पण किंवा हवन करण्याची क्रिया असा अर्थ करणें अधिक सरळ होय. ब्रह्मार्पण म्हणजे निष्काम बुद्धीनें यज्ञ करणारांचें हें वर्णन झालें. आतां देवतोद्देशानें अर्थात् काम्य बुद्धीनें केलेल्या यज्ञाचें स्वरूप सांगतात—]

(२५) कित्येक (कर्म-) योगी (ब्रह्मबुद्धीच्या ऐवजीं) देवादिकांच्या उद्देशानें यजन करितात; आणि कित्येक ब्रह्माग्नींत यज्ञानेंच यज्ञाचें यजन करितात.

[पुरुषसूक्तांत विराटरूपी यज्ञपुरुषाचें देवांनीं यजन केलें—"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः"—इत्यादि जें वर्णन आहे (ऋ. १०.९०.१६), त्याला अनुलक्षून या श्लोकाचा उत्तरार्ध असून 'यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति' हीं पदें ऋग्वेदांतील 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' यांशीं समानार्थक म्हणून योजिलेलीं दिसतात. सृष्टीच्या आरंभीं झालेल्या या यज्ञांत ज्या विराटरूपी पशूचें हवन केलें तो पशु व ज्या देवांचें यजन केलें तो देव हे ब्रह्मरूपच असले पाहिजेत हें उघड आहे. सारांश, सृष्टींतील सर्व पदार्थांत नेहमींच ब्रह्म भरलेलें असल्यामुळें निरिच्छ बुद्धीनें सर्व व्यवहार करीत असतां ब्रह्मानेंच नेहमीं ब्रह्माचें यजन होत असतें, असें जें २४ व्या श्लोकांत वर्णन आहे तेंच तत्त्वदृष्ट्या खरें होय; बुद्धि मात्र तशी झाली पाहिजे. पुरुषसूक्ताला अनुलक्षून गीतेंत हा एकच श्लोक नसून पुढें दहाव्या अध्यायांतहि (१०.४२) या सूक्ताला अनुसरून वर्णन आहे. देवतोद्देशानें केलेले यज्ञ सांगितले, आतां अग्नि, हवि इत्यादि शब्दांचे लाक्षणिक अर्थ घेऊन प्राणायामादि पातंजल योगांतील क्रिया किंवा तपाचरणहि एक प्रकारचा यज्ञ कसा होतो, तें सांगतात—]

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥
सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

(२६) दुसरे कोणी श्रोत्रादि (कान, डोळे इत्यादि) इंद्रियांचा संयमरूप अग्नींत होम करितात; आणि कांहीं इंद्रीयरूप अग्नींत (इंद्रीयांच्या) शब्दादि विषयांचा होम करितात.. (२७) दुसरे कांहीं लोक इंद्रियांची व प्राणांचीं सर्व कर्में म्ह० व्यापार ज्ञानानें प्रज्वलित झालेल्या आत्मसंयमनरूप योगाच्या अग्नींत हवन करीत असतात.

[दोनतीन प्रकारचे लाक्षणिक यज्ञ वरील श्लोकांत वर्णिले आहेत. (१) इंद्रियांचें संयमन करणें म्हणजे त्यांस योग्य मर्यादेच्या आंत आपआपले व्यवहार करूं देणें; (२) इंद्रियांचे विषय म्हणजे उपभोग्य पदार्थ सर्वस्वीं सोडून देऊन, इंद्रियें अजीबात मारून टाकणें; (३) इंद्रियांचेच नव्हे, तर प्राणाचेहि व्यापार बंद ठेवून म्हणजे पुरी समाधी लावून केवळ आत्मानंदांतच गढून रहाणें. आतां यज्ञाची उपमा यांस लागू केली म्हणजे पहिल्या प्रकारांत इंद्रियांस घालून दिलेली मर्यादा (संयमन) हा अग्नी झाला. कारण दृष्टान्तानें या मर्यादेच्या जें आंत आलें त्याचें त्यांत हवन केलें असें म्हणतां येतें. दुसऱ्या प्रकारांत याचप्रमाणें साक्षात् इंद्रियें आणि तिसऱ्यांत इंद्रियें व प्राण मिळून दोन्ही होम करावयाचीं द्रव्यें होऊन आत्मसंयमन हा अग्नी होतो. याखेरीज नुसता प्राणायामच करणारे कित्येक असतात; व त्यांचें वर्णन पुढें २९ व्या श्लोकांत आहे. 'यज्ञ' शब्दाचा द्रव्यात्मक यज्ञ हा मूळचा अर्थ लक्षणेनें विस्तृत व व्यापक करून तप, संन्यास, समाधी, प्राणायाम वगैरे भगवत्प्राप्तीच्या सर्व प्रकारच्या साधनांचा 'यज्ञ' या एका सदरांतच समावेश करण्याची ही कल्पना भगवद्गीतेंतच

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।

अपूर्व सांगितलेली आहे असें नाहीं. मनुस्मृतीच्या ४ थ्या अध्यायांत गृहस्थाश्रमाचें वर्णन चालू असतां प्रथम ऋषियज्ञ, देवयज्ञ, भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञ व पितृयज्ञ, हे स्मार्त पंचमहायज्ञ प्रत्येक गृहस्थानें सोडूं नयेत असें सांगितल्यावर, याऐवजीं कित्येक "इंद्रियांत वाचेचें, किंवा वाचेंत प्राणाचें हवन करून अगर अखेर ज्ञानयज्ञानेंहि परमेश्वराचें यजन करितात," असें म्हटलें आहे (मनु. २१–२४ पहा.). इतिहासदृष्ट्या पाहिलें तर इंद्र, वरूण, वगैरे देवतोद्देशानें जे द्रव्यमय यज्ञ श्रौत ग्रंथांत सांगितले आहेत ते मागें पडत जाऊन पातंजल योगानें, संन्यासानें किंवा आध्यात्मिक ज्ञानानें परमेश्वरप्राप्ति करून घेण्याचे मार्ग जेव्हां अधिकाधिक प्रचारांत येऊं लागले, तेव्हां 'यज्ञ' शब्दाचा अर्थ विस्तृत करून त्यांतच सर्व मोक्षोपायांचा लक्षणेनें समावेश करण्यांस सुरुवात झाली असावी असें दिसून येतें. पूर्वी धर्मदृष्ट्या रूढ झालेले शब्दच पुढील धर्ममार्गास लावावयाचे हें यांतील बीज होय. कसेंहि असो; गीतेच्या पूर्वी किंवा निदान तत्कालीं तरी ही कल्पना सर्वमान्य झालेली होती एवढें मनुस्मृतींतील विवेचनावरून स्पष्ट होतें.

(२८) याप्रमाणें तीक्ष्ण व्रताचरण करणारे यति म्हणजे संयमनशील पुरुष कोणी द्रव्यरूप, कोणी तपोरूप, कोणी योगरूप, स्वाध्याय म्हणजे नित्य स्वकर्मानुष्ठानरूप आणि कोणी ज्ञानरूप यज्ञ करीत असतात. (२९) प्राणायामाचें ठायीं तत्पर होत्साते प्राण व अपान यांच्या गतीचा निरोध करून, कित्येक प्राणवायूचा अपानांत, तर दुसरे अपानवायूचा प्राणांत होम करितात.

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

[पातंजल योगाप्रमाणें प्राणायाम करणें हा तरी एक यज्ञच होय असें या श्लोकांचें तात्पर्य आहे. हा पातंजलयोगरूप यज्ञ २९ व्या श्लोकांत सांगितला असल्यामुळें "योगरूप यज्ञ" या २८ व्या श्लोकांतील पदाचा अर्थ कर्मयोगरूपी यज्ञ असा केला पाहिजे. प्राणायाम शब्दांत प्राण या शब्दानें श्वास व उच्छ्वास या दोन्ही क्रिया दाखविल्या जातात; पण प्राण आणि अपान असा जेव्हां भेद करितात, तेव्हां प्राण म्हणजे पुढें जाणारा म्हणजे उच्छ्वास वायु आणि अपान म्हणजे आंत येणारा श्वास, असा अर्थ घेत असतात (वे. सू. शां. भा. २.४.१२; व छांदोग्य. शां. भा. १.३.३. पहा). प्राण व अपान यांचे अर्थ नेहमींच्या प्रचारांतील अर्थांहून भिन्न आहेत हें येथें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या अर्थी अपानांत आंत ओढून घेतलेल्या श्वासांत प्राणाचा म्हणजे उच्छ्वासाचा होम केला म्हणजे पूरक नांवाचा प्राणायाम होतो; आणि उलटपक्षीं प्राणांत अपानाचा होम केला ह्मणजे प्राणायाम रेचक ह्मणावयाचा. प्राण व अपान या दोहोंचाहि निरोध झाला ह्मणजे तोच प्राणायाम कुंभक होय. आतां याखेरीज व्यान, उदान व समान असे तीन वायु शिल्लक राहिले. पैकीं व्यान हा प्राण व अपान यांच्या संधिस्थानीं राहून, धनुष्य ओढणें, ओझें उचलणें इत्यादी दम छाटून किंवा अर्धवट श्वास आंवरून जोराचीं कर्मे जेव्हां करावीं लागतात तेव्हां व्यक्त होतो (छां १.३ ९.) उदान ह्मणजे मरणसमयीं निघून जाणारा (प्रश्न ३.५), व समान ह्मणजे अन्नरस शरीरांत सर्व ठिकाणीं एकसारखा पोंचविणारा वायु (प्रश्न ३.५) असे या वायूंचे वेदान्तशास्त्रांतले सामान्य अर्थ होत. परंतु कांहीं ठिकाणीं यांपेक्षां निराळे

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

अर्थ अभिप्रेत असतात; उदाहरणार्थ, महाभारत, वनपर्व, अध्याय २१२ यांत प्राणादि वायूंचीं निराळींच लक्षणें दिलीं असून त्यांत प्राण म्हणजे डोक्यांतला व अपान म्हणजे खालीं सरकणारा वायु असें म्हटलें आहे (प्रश्न ३.५ व मैत्र्यु. २.६ पहा). यापैकीं ज्या वायूचा निरोध करितात त्याचा इतर वायूंत होम होतो, असा वरील श्लोकांतील वर्णनाचा अर्थ आहे.]

(३०) दुसरे कित्येक आहार नियमित करून प्राणांचाच प्राणाच्या ठायीं होम करितात हे सर्वच यज्ञानें क्षीणपाप झालेले, यज्ञवेत्ते, (३१) (आणि) अमृत यज्ञवेत्ते, (३१) (आणि) अमृत म्हणजे यज्ञ करून जें शेष रहातें, त्याचा उपभोग घेणारे असून सनातन ब्रह्माप्रत पोंचतात. यज्ञ न करणारास इहलोक (सिद्ध होत) नाहीं; मग हे कुरुश्रेष्ठा! परलोक कोठून (मिळणार)?

[सारांश, यज्ञ करणें जरी वेदाज्ञेप्रमाणें मनुष्याचें कर्तव्य आहे तरी हा यज्ञ एक प्रकारचा असतो असें नाहीं. प्राणायाम करा, तप करा, वेदाध्ययन करा, अग्निष्टोम करा, पशुयज्ञ करा, तीळतांदूळ किंवा तूप यांचें हवन करा, वेदाध्ययन करा, पूजा करा किंवा नैवेद्यवैश्वदेवादि पांच गृहयज्ञ करा, फलासक्ति सुटलेली असली म्हणजे हे सर्व व्यापक अर्थानें यज्ञच होतात; आणि मग यज्ञशेषभक्षणासंबंधानें मीमांसकांचे जे सिद्धान्त आहेत. ते सर्व यांपैकीं प्रत्येक यज्ञास लागू पडतात. पैकीं पहिला नियम म्हटला म्हणजे “यज्ञार्थ केलेलें कर्म बंधक होत नाहीं” हा होय, व तो पूर्वीं २३ व्या श्लोकांत सांगितला (गी. ३.९ वरील टीका पहा). आतां दुसरा नियम असा आहे कीं, प्रत्येक गृहस्थानें पंचमहायज्ञ करून अतिथि वगैरे जेवल्यावर मग आपल्या पत्नी-

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

सह भोजन करावें; आणि याप्रमाणें वर्तन केलें म्हणजे गृहस्थाश्रम सफल होऊन सद्गतिप्रद होतो. "विघसं भुक्तशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम्" (मनु. ३.२८५)—अतिथि वगैरे जेवून उरेल तें 'विघस' व यज्ञ करून शेष राहील तें 'अमृत'—अशा व्याख्या देऊन प्रत्येक गृहस्थानें नित्य विघसाशी व अमृताशी असावें असें मनुस्मृतींत व इतर स्मृतींतहि म्हटलें आहे (गी. ३.१३ व गीतारहस्य पृ. २८८ पहा). भगवान आतां असें सांगतात कीं, हा जो सामान्य गृहयज्ञास लागू होणारा सिद्धान्त तोच वरील सर्व प्रकारच्या यज्ञांस लागू पडतो. यज्ञार्थ केलेलें कोणतेंहि कर्म बंधक होत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर त्या कर्मांपैकीं अवशिष्ट कर्में आपल्या स्वतःच्या उपयोगाला लागलीं तरीहि तीं बंधक होत नाहींत (गीतार. प्र. १२ पृ. ३८३ पहा). "यज्ञाखेरीज इहलोकहि सिद्ध होत नाहीं" हें शेवटचें वाक्य मार्मिक असून महत्त्वाचें आहे. यज्ञाखेरीज पाऊस पडत नाहीं व पाऊस न पडला म्हणजे इहलोकींची यात्रा चालत नाहीं एवढाच त्याचा अर्थ नाहीं. तर 'यज्ञ' शब्दाचा व्यापक अर्थ घेऊन, आपल्याला प्रिय झालेल्या कांहीं गोष्टी प्रत्येकानें सोडून दिल्याखेरीज सर्वांना सारखीच सवलत मिळून जगाचे व्यवहार चालणें शक्य नाहीं, या सामाजिक तत्त्वाचाहि त्यांत पर्यायानें समावेश झालेला आहे. उदाहरणार्थ, प्रत्येकानें आपल्या स्वातंत्र्याला आळा घातल्याखेरीज इतरांस सारखेंच स्वातंत्र्य मिळणें शक्य नाहीं, असा पाश्चिमात्य समाजशास्त्रकार जो सिद्धान्त सांगतात तोच या तत्त्वाचें एक उदाहरण आहे; आणि गीतेच्या परिभाषेनेंच हाच अर्थ सांगावयाचा असल्यास "प्रत्येकानें आपल्या स्वातंत्र्याचा अंशतः तरी यज्ञ केल्याखेरीज इहलोकीचें व्यवहार चालावयाचे नाहींत," अशी यज्ञपर भाषाच या ठिकाणीं योजावी लागेल अशा प्रकारच्या व्यापक व विस्तृत अर्थानें यज्ञ हाच सर्व समाजरचनेचा

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

पाया ठरल्यावर केवळ कर्तव्य म्हणून हे 'यज्ञ' करण्यास प्रत्येक मनुष्य शिकल्याखेरीज समाजव्यवस्था नीट रहावयाची नाहीं, हें सांगावयास नको.]

(३२) याप्रमाणें अनेक प्रकारचे यज्ञ ब्रह्माचे (च) मुखांत चालू आहेत ते सर्व कर्मांपासून निष्पन्न होतात असें जाण. हे ज्ञान झालें म्हणजे तूं मुक्त होशील.

[ज्योतिष्टोमादि द्रव्यमय श्रौतयज्ञ अग्नींत हवन करून करितात; व अग्नि हें देवांचें मुख असल्यामुळें हे यज्ञ त्या त्या देवतांस पोंचतात असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. पण देवांचें मुख जो अग्नि त्यांत वर सांगितलेले लाक्षणिक यज्ञ होत नसल्यामुळें, या लाक्षणिक यज्ञांनीं श्रेयःप्राप्ति कशी होणार, अशी कदाचित् कोणी शंका घेईल, तर ती दूर करण्यासाठीं हे यज्ञ साक्षात् ब्रह्माच्याच मुखांत होतात असें आतां म्हटलें आहे. यज्ञविधींचें हे व्यापक स्वरूप—केवळ मीमांसकांचा संकुचित अर्थच नव्हे—ज्या पुरुषानें जाणिलें त्याची बुद्धि कोती न रहातां ब्रह्मस्वरूप ओळखण्यास तो अधिकारी होतो, असा दुसऱ्या चरणाचा भावार्थ आहे. आतां या सर्व प्रकारच्या यज्ञांत श्रेष्ठ कोणता तें सांगतात—]

(३३) हे परंतपा ! द्रव्यमय यज्ञापेक्षां ज्ञानमय यज्ञ श्रेष्ठ. कारण हे पार्था ! सर्व प्रकारच्या सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानांत होत असतें.

['ज्ञानयज्ञ' हा शब्द गीतेंत पुढेंहि दोनदां आलेला आहे (गी.९. १५ व १८. ७०). आपण द्रव्यमय यज्ञ करितों तो परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करीत असतो. पण परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान झाल्या-

§§ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।
येनभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

खेरीज होत नाहीं. म्हणून परमेश्वरस्वरूपाचें ज्ञान करून घेऊन त्या ज्ञानाला अनुरूप अशा आचरणानें परमेश्वराची प्राप्ति करून घेणें या मार्गास किंवा साधनास ‘ ज्ञानयज्ञ ’ असें म्हणतात. हा यज्ञ मानस व बुद्धिसाध्य असून द्रव्यमय यज्ञापेक्षां याची योग्यता अर्थात् अधिक समजतात. ज्ञानयज्ञांतील हें ज्ञानच मोक्षशास्त्रांत मुख्य असून या ज्ञानानेंच सर्व कर्मांचा क्षय होतो, कांहीं झालें तरी शेवटीं परमेश्वराचें ज्ञान झालें पाहिजे. ज्ञानाखेरीज मोक्ष नाहीं, हा गीतेचा कायम सिद्धान्त आहे. तथापि “कर्माचें पर्यवसान ज्ञानांत होतें” या वचनाचा ज्ञानोत्तर कर्मे सोडून द्यावयाचीं असा अर्थ नांहीं हें गीतारहस्याच्या १० व्या व ११ व्या प्रकरणांत सविस्तर प्रतिपादन केलें आहे. स्वतःसाठीं नको तरी लोकसंग्रहार्थ कर्तव्य म्हणून सर्व कर्मे केलींच पाहिजेत; आणि तीं ज्या अर्थी ज्ञानानें व समबुद्धीनें केलेलीं असतात त्या अर्थी त्यांच्या पापपुण्याची बाधा कर्त्यास न लागतां (पुढें श्लोक ३७ पहा) हा ज्ञानयज्ञ मोक्षप्रद होतो. म्हणून यज्ञ करा, पण ते ज्ञानपूर्वक निष्काम बुद्धीनें करा, असा गीतेचा सर्वांस उपदेश आहे.]

(३४) ध्यानांत ठेव कीं, तें ज्ञान प्रणिपातानें, प्रश्नानें आणि सेवेनें तत्त्ववेत्ते ज्ञानी पुरुष तुला उपदेशितील; (३५) जें ज्ञान प्राप्त झाल्यावर हे पांडवा ! पुनः तुला या प्रकारें मोह होणार नाहीं, आणि ज्या ज्ञानाच्या योगानें यच्यावत् सर्व भूतें तुझ्या स्वतःचे ठायीं, आणि मग माझ्या ठायीं, आहेत असें तुला दिसून येईल.

[सर्व भूतें आपल्यांत आणि आपण सर्व भूतांत असें जें सर्वभूता-

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥
§§ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८ ॥

त्मैक्यज्ञान पुढें वर्णिलें आहे (गी. ६. २९), त्याचाच येथें उल्लेख केलेला आहे. आत्मा आणि भगवान् हे दोन्ही मूळांत एकरूप असल्यामुळें, आत्म्यांत सर्व भूतांचा समावेश होतो म्हणजे पुढें अर्थातच भगवंताच्या ठायींहि त्यांचा समावेश होऊन, आत्मा (आपण), इतर भूतें व भगवान् हा त्रिविध भेद नाहींसा होतो. यासाठीं भागवतपुराणांत भगवद्भक्ताचें लक्षण देतांना "सर्व भूतें भगवंतांत व आपणांत जो पहातो तो उत्तम भागवत ह्मणावा" असें सांगितलें आहे. (भाग. ११.२.४५). या महत्त्वाच्या गीतातत्त्वाचा जास्त खुलासा गीतारहस्याच्या १२ व्या (पृ. ३८८–३९६) व भक्तिदृष्ट्या १३ व्या (पृ. ४२८) प्रकरणांत केला आहे तो पहा.]

(३६) सर्व पापी लोकांपेक्षां जरी अधिक पाप करणारा असलास तरी (या) ज्ञाननौकेनेंच सर्व पाप तूं तरून जाशील. (३७) ज्याप्रमाणें प्रज्वलित केलेला अग्नि (सर्व) काष्टें भस्म करून टाकितो त्याप्रमाणें हे अर्जुना! (हा) ज्ञानरूप अग्नि सर्व कर्मांचें (शुभाशुभ बंधन) भस्म करून टाकितो.

[ज्ञानाची महती काय ती सांगितली. आतां हें ज्ञान कोणत्या उपायांनीं संपादन होतें तें सांगतात—]

(३८) ज्ञानासारखें पवित्र या लोकीं खरोखरच दुसरें कांहीं नाहीं. तें ज्ञान कालानें ज्यास योग ह्मणजे कर्मयोग सिद्ध झाला तो स्वतःच आपल्या ठायीं प्राप्त करून घेतो.

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥
§§ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

[३७ व्या श्लोकांत ‘ कर्में ’ याचा अर्थ ‘ कर्मांचें बंधन ’ असा आहे (गी. ४.१९ पहा). स्वतःच्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या निष्काम कर्मांनीं ज्ञानप्राप्ति करून घेणें हा ज्ञानप्राप्तीचा मुख्य किंवा बुद्धिगम्य मार्ग होय. पण ज्याला स्वतः आपल्या बुद्धीनें याप्रमाणें ज्ञान प्राप्त करून घेतां येत नाहीं त्याच्याकरितां श्रद्धेचा दुसरा मार्ग आतां सांगतात—]

(३९) हें ज्ञान जो श्रद्धावान् पुरुष इंद्रियसंयमन करून त्याच्याच पाठीस लागला त्याला (-हि) मिळतें; आणि ज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे लागलीच त्याला परम शान्ति प्राप्त होत्ये.

[सारांश, बुद्धीनें जें ज्ञान व शान्ति प्राप्त होणार तीच श्रद्धेनेंहि मिळत्ये (गी. १३. २५ पहा). परंतु ज्याला स्वतः बुद्धि नाहीं आणि श्रद्धाहि नाहीं तो—]

(४०) पण ज्याला स्वतः ज्ञान नाहीं आणि श्रद्धाहि नाहीं असा संशयखोर मनुष्य नाश पावतो. संशयखोराला हा लोक नाहीं, परलोक नाहीं आणि सुखहि नाहीं.

[ज्ञानप्राप्तीचे स्वतःची बुद्धि आणि श्रद्धा हे दोन मार्ग सांगितले. आतां ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाखवून सर्व विषयांचा उपसंहार करितात—]

(४१) हे धनंजया ! (कर्म-) योगाच्या आश्रयानें ज्यानें कर्में म्हणजे

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कर्मबंधनें टाकिलीं, आणि ज्ञानामुळें ज्याचे संशय छिन्न झाले, अशा आत्मज्ञानी पुरुषाला कर्में बाधूं शकत नाहींत. (४२) तस्मात् आपल्या हृदयांत अज्ञानानें उत्पन्न झालेला हा संशय ज्ञानरूप तरवारीनें छाटून टाकून, (कर्म-) योगाचा आश्रय कर. (आणि) हे भारता! (युद्धाला) उभा रहा!

[ईशावास्योपनिषदांत 'विद्या' आणि 'अविद्या' यांचे पृथक् उपयोग दाखवून ज्याप्रमाणें दोन्ही न सोडितां आचरण करण्यास सांगितलें आहे (ईश. ११; गीतार. प्र. ११ पृ. ३५७ पहा), त्याचप्रमाणें गीतेच्या या दोन श्लोकांत ज्ञान आणि (कर्म-) यांचे पृथक् उपयोग दाखवून त्यांच्या म्ह० ज्ञान व योग यांच्या समुच्चयानें कर्में करण्याबद्दल अर्जुनास उपदेश आहे. निष्काम बुद्धियोगानें कर्में केलीं म्हणजे कर्मांचीं बंधनें तुटून जाऊन तीं मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहींत, आणि ज्ञानानें मनांतले संशय फिटून मोक्ष मिळतो, असा या दोहोंचा पृथक् पृथक् उपयोग आहे. म्हणून एकटें कर्म अगर एकटें ज्ञान न स्वीकारितां ज्ञान-कर्मसमुच्चयात्मक आश्रय करून युद्ध कर, असा अखेर उपदेश आहे. योगाचा आश्रय करून युद्धाला उभें रहावयाचें असल्यामुळें योग शब्दाचा 'कर्मयोग' असाच येथें अर्थ घेणें जरूर पडतें, हें गीतारहस्य प्र. ३ पृ. ५९ मध्यें दाखविलें आहे. ज्ञान आणि योग यांचा हा मिलाफच "ज्ञानयोग व्यवस्थितिः" या पदानें पुढें (गी. १६.१) दैवी संपत्तीच्या लक्षणांत पुनः सांगितला आहे.]

याप्रमाणें श्रीभगवंतांनीं गाईलेल्या म्हणजे सांगितलेल्या उपनिषदांत ब्रह्मविद्यान्तर्गत योग–म्हणजे कर्मयोग–शास्त्रावरील श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील ज्ञानकर्मसंन्यासयोग नांवाचा चवथा अध्याय समाप्त झाला.

['ज्ञानकर्मसंन्यास' या पदांत 'संन्यास' शब्दाचा अर्थ स्वरूपतः 'कर्मत्याग' नसून निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराचे ठायीं कर्मांचा संन्यास म्हणजे 'अर्पण' करणें असा अर्थ आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे; व तोच खुलासा पुढें १८ व्या अध्यायाचे आरंभीं केला आहे.]

पंचमोऽध्यायः।

अर्जुन उवाच।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्॥ १॥

श्रीभगवानुवाच।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।

अध्याय पांचवा.

[चवथ्या अध्यायांतील सिद्धान्तावर संन्यासमार्गीय लोकांची जी शंका येण्याचा संभव आहे तीच अर्जुनाचे मुखांतून प्रश्नरूपानें वदवून तिचें स्पष्ट उत्तर या अध्यायांत भगवंतांनीं दिलें आहे. ज्ञान हें सर्व कर्मांचें पर्यवसान असून (४.३३) ज्ञानानेंच जर सर्व कर्में भस्म होतात (४.३७) व द्रव्यमय यज्ञापेक्षां ज्ञानमय यज्ञच जर श्रेष्ठ (४.४३), तर दुसऱ्याच अध्या-

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

यांत " धर्म्य असें जें युद्ध तेंच करणें क्षत्रियाला श्रेयस्कर होय " (२.३१) असें सांगून, " म्हणून तूं कर्मयोगाचा आश्रय करून युद्धाला उठ " (४४.२) असा चवथ्या अध्यायाचा उपसंहार कां केला ? गीतेचें या प्रश्नास असें उत्तर आहे कीं, सर्व संशय दूर होऊन मोक्ष मिळविण्याकरितां ज्ञान, आणि मोक्षाकरितां नको असलीं तरी कधीं न सुटणारीं असल्यामुळें लोकसंग्रहार्थ कर्में, मिळून दोहोंच्याहि समुच्चयाची नित्य अपेक्षा आहे (४.४१) परंतु यावरहि अशी शंका निघते कीं, कर्मयोग आणि सांख्य असे दोन्ही मार्ग जर शास्त्रांत विहित आहेत, तर त्यांपैकीं आपल्या खुषी-प्रमाणें सांख्य मार्ग पत्करून कर्मांचा त्याग करण्यास हरकत कोणती ? अर्थात् या दोन मार्गांपैकीं श्रेष्ठ कोणता याचाहि पुरा निर्णय केला पाहिजे; व अर्जुनाचे मनांत तीच शंका येऊन पूर्वीं तिसऱ्या अध्यायाचे आरंभीं त्यानें ज्याप्रमाणें प्रश्न केला होता तद्वत् आतांहि पुनः तो असें विचारितो कीं—]

(१) अर्जुन ह्मणाला–हे कृष्णा ! एकदां संन्यास तर पुनः कर्मांचा योग (ह्मणजे कर्में करीत रहाण्याचा मार्गच) उत्तम असें सांगतां; तरी या दोहोंपैकीं खरोखरीच जें श्रेय ह्मणजे अधिक प्रशस्त तें एकच निश्चित-पणें मला सांगा. (२) श्रीभगवान् ह्मणाले–कर्मसंन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही (मार्ग किंवा निष्ठा) निःश्रेयस्कर म्ह० मोक्ष प्राप्त करून देणारे आहेत; पण (ह्मणजे मोक्षदृष्टया दोन्ही सारख्याच योग्यतेचे असले तरी) या दोहोंत कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोगाची योग्यता किंवा मातब्बरी विशेष आहे.

[वरील प्रश्न व उत्तर दोन्ही निःसंदिग्ध व स्पष्ट आहेत. पहिल्या श्लोकांतील 'श्रेय' शब्दाचा व्याकरणांत अधिक प्रशस्य, अधिक चांगलें, असा अर्थ असून दोन मार्गांतील तारतम्यभावाबद्दलच्या अर्जु-नाच्या प्रश्नासच 'कर्मयोगो विशिष्यते–कर्मयोगाची मातब्बरी विशेष

§§ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।

–हें उत्तर आहे. तथापि हा सिद्धान्त ज्ञानोत्तर सर्व कर्मांचा स्वरूपतः संन्यासच केला पाहिजे, या सांख्य मार्गास इष्ट नसल्यामुळें या स्पष्टार्थक प्रश्नोत्तरांची कित्येकांनीं फुकट ओढाताण करूनहि जेव्हां निभाव लागेना तेव्हां 'विशिष्यते' (योग्यता किंवा मातब्बरी विशेष) या पदानें भगवंतांनीं कर्मयोगाची अर्थवादात्मक ह्मणजे पोकळ स्तुती केली आहे, भगवंतांचा खरा अभिप्राय तसा नव्हे, असा शेरा मारून कसें तरी आपलें समाधान करून घेतलें आहे! ज्ञानोत्तर कर्में नकोत असें जर भगवंतांचें मत असतें तर अर्जुनाला "या दोहोंपैकीं संन्यास श्रेष्ठ" असें उत्तर भगवंतांस देतां येत नव्हतें काय? पण तसें न करितां "कर्में करणें व कर्में सोडणें हे दोन्ही मार्ग सारखेच मोक्षप्रद आहेत" असें दुसऱ्या श्लोकाच्या पाहिल्या चरणांत सांगितल्यावर पुढें 'तु' ह्मणजे 'पण' हें पद घालून 'तयोः' ह्मणजे या दोन मार्गांपैकीं कर्में सोडण्याच्या मार्गापेक्षां कर्में करण्याचा पक्षच अधिक प्रशस्त (श्रेय) होय, असें ज्या अर्थी भगवंतांचें निःसंदिग्ध विधान आहे, त्या अर्थी साधनावस्थेंत ज्ञानप्राप्तीसाठीं जीं निष्काम कर्में करावयाचीं तींच पुढें सिद्धावस्थेंतहि लोकसंग्रहार्थ ज्ञात्यानें आमरणान्त कर्तव्य म्हणून चालू ठेविलीं पाहिजेत हेंच मत भगवंतास ग्राह्य आहे असें पूर्ण सिद्ध होतें. गीता ३.७ यांत हाच अर्थ वर्णिला असून 'विशिष्यते' हेंच पद तेथेंहि आहे, व त्याच्या पुढील श्लोकांत म्हणजे गीता ३.८ यांत "अकर्मापेक्षां कर्म श्रेष्ठ" असेहि पुनः स्पष्ट शब्द आहेत. आतां हें खरें आहे कीं, उपनिषदांतून कित्येक ठिकाणीं (बृ. ४. ४.२२) ज्ञानी पुरुष लोकैषणा, पुत्रैषणा वगैरे न ठेवितां भिक्षा मागत हिंडत असतात असें वर्णन आहे. पण ज्ञानोत्तर हा एकच मार्ग आहे, दुसरा नाहीं, असें उपनिषदांतहि म्हटलेलें नाहीं म्हणून केवळ वरील

निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

उपनिषद्वाक्याशींच गीतेची एकवाक्यता करणें युक्त नाहीं. उपनिषदांत वर्णिलेला हा संन्यासमार्ग मोक्षप्रद नव्हे असें गीतेचें म्हणणें नाहीं. पण कर्मयोग व संन्यास हे दोन्ही मार्ग जरी सारखेच मोक्षप्रद आहेत, तरी म्ह० मोक्षदृष्ट्या दोहोंचें फल एकच असतांहि, जगाच्या व्यवहाराचा विचार करितां ज्ञानोत्तरहि निष्काम बुद्धीनें कर्में करीत रहाणें, हाच मार्ग अधिक प्रशस्त किंवा श्रेष्ठ होय असें गीतेचें ठाम मत आहे. आम्हीं लाविलेला हा अर्थ गीतेवरील बहुतेक टीकाकारांस मान्य नसून त्यांनीं कर्मयोग गौण ठरविला आहे. पण आमच्या मतें हे अर्थ सरळ नव्हेत; व गीतारहस्याच्या अकराव्या प्रकरणांत (विशेषतः पृ. ३०१—३०९) याच्या कारणांचें सविस्तर विवेचन केलें असल्यामुळें येथें जास्त सांगून जागा अडवीत नाहीं. दोहोंपैकीं अधिक प्रशस्त मार्ग कोणता याचा निर्णय याप्रमाणें सांगितल्यावर व्यवहारांत लोकांस हे दोन मार्ग जरी भिन्न दिसले तरी तत्त्वतः ते दोन नाहींत असें आतां सिद्ध करून दाखवितात—]

(३) जो (कशाचाहि) द्वेष करीत नाहीं आणि (कशाचीही) इच्छा करीत नाहीं, तो पुरुष (कर्में) करूनहि नित्यसंन्यासी समजावयाचा; कारण, हे महाबाहो अर्जुना! (सुखदुःखादि) द्वंद्वांपासून मुक्त झाला तो अनायासेंच (कर्मांच्या सर्व) बंधांपासून मुक्त होतो. (४) सांख्य (कर्मसंन्यास) आणि योग (कर्मयोग) हे भिन्न आहेत असें मूर्ख लोक म्हणतात; पंडित तसें म्हणत नाहींत. कोणताहि एक मार्ग चांगल्या तऱ्हेनें आचरिल्यास दोहोंचें फल

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

मिळतें. (५) ज्या (मोक्ष–) स्थानीं सांख्य (मार्गांतले लोक) पोंचतात, तेथेंच योगी म्हणजे कर्मयोगीहि जातात. सांख्य आणि योग हे (दोन मार्ग अशा रीतीनें) एकच आहेत हें ज्यानें पाहिले त्यानेंच (खरें तत्त्व) ओळखिलें म्हणावयाचें. (६) संन्यास झाला तरी हे महाबाहो! तो योगाखेरीज म्हणजे कर्माखेरीज प्राप्त होणें दुर्घट होय. जो मुनि कर्मयोगयुक्त झाला त्याला ब्रह्माची प्राप्ति होण्यास उशीर लागत नाहीं.

[सांख्यमार्गानें जो मोक्ष मिळतो तोच कर्मयोगानें म्हणजे कर्मे न सोडितां कसा मिळतो याचें सविस्तर निरूपण पुढें ७ व्या अध्यायापासून १७ व्या अध्यायापर्यंत केलेलें आहे. सध्यां एवढेंच सांगणें आहे कीं, मोक्षदृष्टया दोहोंत कांहीं फरक नसल्यामुळें अनादि कालापासून चालत आलेल्या या दोन मार्गांतील भेद फुगवून दाखवून त्याकरितां तंटे करीत बसणें योग्य नव्हे; आणि पुढेंहि हाच युक्तिवाद पुनःपुनः आलेला आहे (गी. ६.२ व १८. १, २ व त्यावरील टीका पहा). "एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति" हाच श्लोक थोड्या शब्दभेदानें महाभारतांतहि दोनदां आला आहे (शां. ३०५. १९; ३१६. ४) संन्यासमार्गांत ज्ञान प्रधान मानिलें तरी त्या ज्ञानाची सिद्धि कर्मे केल्याखेरीज होत नाहीं, आणि कर्ममार्गांत कर्मे करीत असतात तरी तीं ज्ञानपूर्वक असल्यामुळें ब्रह्मप्राप्ति व्हावयाची रहात नाहीं (गी ६. २); मग दोन मार्ग निरनिराळे आहेत, असें बंड माजविण्यांत काय हंशील? कर्मे करणेंच बंधक म्हणावें तर तो आक्षेपहि निष्काम कर्मास लागू होत नाहीं असें आतां सांगतात—]

§§ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

(७) जो (कर्म-) योगयुक्त झाला, ज्याचें अंतःकरण शुद्ध, ज्यानें आपलें मन आणि इंद्रियें जिंकलीं, व सर्व भूतांचा आत्मा हाच ज्याचा आत्मा झाला, तो (सर्व कर्में) करीत असतांहि (कर्मांच्या पापपुण्यापासून) अलिप्त असतो. (८) योगयुक्त तत्त्ववेत्त्या पुरुषानें "मी कांहींच करीत नाहीं" असें समजावें; (आणि) पाहतांना, ऐकतांना, स्पर्श करितांना, वास घेतांना, खातांना, चालतांना, निजतांना, श्वासोच्छ्वास करितांना, (९) बोलतांना, विसर्जन करितांना, घेतांना, डोळ्यांच्या पापण्या उघडतांना व मिटतांनाहि (केवळ) इंद्रियें आपआपल्या विषयांचे ठायीं वर्तत आहेत अशी बुद्धि ठेवून (वागावें).

[शेवटचे दोन श्लोक मिळून एकच वाक्य असून त्यांत सांगितलेलीं सर्व कर्में निरनिराळ्या इंद्रियांचे व्यापार आहेत; उदाहरणार्थ, विसर्जन करणें गुदाचा, घेणें हाताचा, पापण्या हालविणें प्राणवायूचा, पहाणें डोळ्यांचा इ०. "मी कांहींच करीत नाहीं" याचा अर्थ इंद्रियांना हवें तें करूं द्यावें असा नाहीं; तर 'मी' ही अहंकारबुद्धि सुटली म्हणजे अचेतन इंद्रियें आपण होऊन कांहीं वाईट काम करूं शकत नाहींत, व आत्म्याच्या ताब्यांत रहातात, असा अर्थ आहे. सारांश, पुरुष ज्ञानी झाला तरी श्वासोच्छ्वासादि इंद्रियांचीं कर्में इंद्रियें करणारच. किंबहुना क्षणभर जिवंत रहाणें हें देखील कर्मच. मग संन्यासमार्गी ज्ञानी पुरुष कर्में सोडितो व कर्मयोगी करितो हा भेद राहिला कोठें ? कर्में करणें

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

दोघांसहि प्राप्त आहे. पण अहंकारयुक्त आसक्ति सुटली म्हणजे तींच कर्में बंधक होत नसल्यामुळें आसक्ति सोडणें हेंच काय तें यांतील मुख्य तत्त्व होय; व त्याचेंच आतां जास्त निरूपण करितात—]

(१०) ब्रह्माचे ठायीं अर्पण करून आसक्तिविरहित जो कर्मे करितो त्याला कमळाच्या पानाला जसें पाणी त्याप्रमाणें पाप चिकटत (लागत) नाहीं. (११) म्हणून कर्मयोगी (मी करितों अशी अहंकारबुद्धि न ठेवितां केवळ) शरीरानें, (केवळ) मनानें (केवळ) बुद्धीनें आणि केवळ इंद्रियांनींहि आसक्ति सोडून आत्मशुद्ध्यर्थ कर्में करीत असतात.

[कायिक वाचिक मानसिक इत्यादि कर्मांचे जे भेद आहेत त्यांना अनुलक्षून शरीर, मन व बुद्धि हे शब्द या श्लोकांत आले आहेत. 'केवलैः' हें विशेषण मूळांत जरी 'इंद्रियैः' या शब्दामागें आहे तरी तें शरीर, मन व बुद्धि यांसहि लागू आहे (गी. २.४१ पहा) म्हणून भाषांतरांत तें 'शरीर' शब्दाप्रमाणें इतर शब्दांच्याहि मागें घातलें आहे. वर ८ व्या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणें अहंकारबुद्धि आणि फलाशेच्या ठायीं आसक्ति सोडून केवळ कायिक, वाचिक अगर केवळ मानसिक कोणतेंहि कर्म केलें तरी कर्त्यास त्याचा दोष लागत नाहीं असा अर्थ आहे. (गीता ३.२७; १३.२९ व १८.१६ पहा). अहंकार नसला म्हणजे जीं कर्में होतात तीं नुसत्या इंद्रियांचीं होतात व मन आदिकरून सर्व इंद्रियें प्रकृतीचेच विकार असल्यामुळें असल्या कर्मांचें बंधन कर्त्यास लागत नाहीं, हा अर्थ शास्त्राप्रमाणें आतां सिद्ध करितात—]

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥
सर्वकर्माणि मनसा सन्यास्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥
§§ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवः ॥ १५ ॥

(१२) जो युक्त म्हणजे योगयुक्त झाला तो कर्मफल सोडून देऊन अखेरची पूर्ण शान्ति मिळवितो; आणि अयुक्त म्हणजे जो योगयुक्त नाहीं तो कामाच्या म्हणजे वासनेच्या योगानें फलाच्या ठायीं सक्त होऊन (पापपुण्यानें) बांधला जातो. (१३) सर्व कर्मांचा मनानें (साक्षात् नव्हे) संन्यास करून, जितेंद्रिय देहवान् (पुरुष) नऊ द्वारांच्या या (देहरूपी) नगरांत कांहीं न करितां व न करवितां आनंदानें पडला रहातो.

[म्हणजे आत्मा हा अकर्ता असून सर्व खेळ प्रकृतीचा आहे हें तो जाणतो, आणि त्यामुळें स्वस्थ किंवा उदासीन पडला रहातो (गीता १३. २० व १८. ५९ पहा). दोन डोळे, दोन कान नाकपुड्या, तोंड, मूत्रेंद्रिय व गुद हीं शरीराचीं नऊ द्वारें किंवा दरवाजे समजतात. असो कर्मयोगी कर्में करूनहि युक्त कसा रहातो याची अध्यात्मदृष्ट्या हीच उपपत्ति सांगतात—

(१४) प्रभु म्हणजे आत्मा किंवा परमेश्वर लोकांचें कर्तृत्व, त्यांचीं कर्में, (किंवा त्यांना प्राप्त होणारी) कर्मफलाची जोडहि निर्माण करीत नाहीं. स्वभाव म्ह० प्रकृतिच (सर्व कांहीं) करीत असते. (१५) विभु म्ह० सर्वव्यापी आत्मा किंवा परमेश्वर कोणाचें पाप व कोणाचें पुण्यहि घेत नाहीं.

§§ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

ज्ञानावर अज्ञानाचें पांघरून पडलें असल्यामुळें (म्ह० मायेनें) प्राणी मोह पावतात.

[या दोन श्लोकांतलें तत्त्व मूळचें सांख्यशास्त्रांतलें असून (गीतार पृ. १६१, १६२ पहा, वेदान्त्यांच्या मतें आत्मा=परमेश्वर असल्यामुळें आत्मा अकर्ता हें तत्त्व वेदान्ती परमेश्वरासहि लावितात. सांख्य प्रकृति व पुरुष अशीं दोन मूलतत्त्वें मानून सर्व कर्तृत्व प्रकृतीचें व आत्मा उदासीन मानितात. पण वेदान्ती त्याच्या पलीकडे जाऊन या दोहोंचेंहि मूळ एक निर्गुण परमेश्वर असून तो सांख्यांच्या आत्म्याप्रमाणें उदासीन व अकर्ता आहे, आणि सर्व कर्तृत्व मायेचें (म्हणजे प्रकृतीचें) आहे, असें मानितात (गीतार. पृ. २६४). सामान्य मनुष्यास या गोष्टी अज्ञानामुळें कळत नाहींत. पण कर्मयोगी कर्तृत्वाकर्तृत्वाचा हा भेद जाणणारा असल्यामुळें तो कर्मे करूनहि अलिप्तच रहातो, असें आतां सांगतात—]

(१६) पण ज्यांच्या स्वतःचें हें अज्ञान ज्ञानानें नष्ट झालें त्यांना सूर्याप्रमाणें त्यांचें ज्ञान परमार्थतत्त्व प्रकाशित करून देतें. (१७) आणि त्या परमार्थतत्त्वांतच ज्यांची बुद्धि रंगली, तेथेंच ज्यांचें अंतःकरण रमलें व तन्निष्ठ व तत्परायण झालें, त्यांचें पाप ज्ञानानें निःशेष धुऊन ते पुनः जन्मास येत नाहींत.

[याप्रमाणें ज्यांचें अज्ञान नष्ट झालें त्या कर्मयोग्याच्या (संन्याश्याच्या नव्हे) ब्रह्मभूत किंवा जीवन्मुक्त अवस्थेचें आतां अधिक वर्णन करितात—

§§ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

(१८) जे पंडित म्हणजे ज्ञानी झाले त्यांची दृष्टि विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, गाय, हत्ती, तसेंच कुत्रा आणि चांडाल, या सर्वांच्या ठायीं समान असते ! (१९) याप्रमाणें ज्यांचें मन साम्यावस्थेंत स्थिर झालें ते तेथल्या-तेथेंच म्हणजे मरणाची वाट न पहातां मृत्युलोक जिंकितात, कारण ब्रह्म हें निर्दोष व सम आहे, म्हणून (साम्यबुद्धीचे) हे पुरुष (नेहमींच) ब्रह्माच्या ठायीं स्थित म्हणजे येंथल्यायेथेंच ब्रह्मभूत झालेले असतात.

[आत्मास्वरूपी परमेश्वर अकर्ता व सर्व खेळ प्रकृतीचा हें ज्यानें ओळखिलें तो ' ब्रह्मसंस्थ ' झाला व त्यालाच मोक्ष मिळतो–' ब्रह्मसंस्थो मृतत्वमेति ' (छां २.२३.१)–असें उपनिषदांतून जें वर्णन आहे, त्याचाच हा अनुवाद आहे. तथापि या अवस्थेंतहि कर्में सुटत नाहींत असा गीतेचा अभिप्राय आहे हें वरील श्लोक १ ते १२ वरून उघड होतें छांदोग्योपनिषदांतील वाक्याचा शंकराचार्यांनीं संन्यासपर अर्थ लाविला आहे. पण मूळ उपनिषदांतील पूर्वापर संदर्भ पाहिला तर ' ब्रह्मसंस्थ ' झाल्यावरहि तीन आश्रमांचीं कर्में करणारास उद्देशूनच हें वाक्य असण्याचा अधिक संभव आहे असें दिसून येईल; व हाच अर्थ या उपनिषदाच्या शेवटीं स्पष्ट निरूपिला आहे (छां. ८.१५.१ पहा). ब्रह्मज्ञान झाल्यावर ही अवस्था जिवंतपणींच प्राप्त होत असल्यामुळें यालाच जीवन्मुक्तावस्था असें म्हणतात (गीतार. प्र. १० पृ. २९५ पहा). हीच अध्यात्मविद्येची पराकाष्ठा होय व चित्तवृत्तिनिरोधरूपी ज्या योगसाधनांनीं ही अवस्था प्राप्त होऊं शकते तीं पुढील अध्यायांत सविस्तर सांगितलीं आहेत. या अध्यायांत आतां फक्त या अवस्थेचें आस्त वर्णन केलें आहे.]

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते २१ ॥
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

(२०) प्रिय म्हणजे इष्ट वस्तु प्राप्त झाली असतां आनंदून जाऊं नये, आणि अप्रिय प्राप्त झालें असतां खिन्नहि होऊं नये. (याप्रमाणें) ज्याची बुद्धि स्थिर, व जो मोह पावत नाहीं, तोच ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माचे ठायीं स्थिर झाला (म्हणावयाचा). (२१) बाह्य पदार्थांच्या (इंद्रियांशीं होणाऱ्या) संयोगांत म्हणजे विषयोपभोगांत ज्याचें मन आसक्त नाहीं, त्याला (च) आत्म्यामध्यें जें (काय) सुख आहे तें मिळतें; व ब्रह्माशीं मिळून युक्त झालेला तो पुरुष अक्षय सुखाचा अनुभव घेतो. (२२) (बाह्य पदार्थांच्या) संयोगामुळेंच उत्पन्न होणारे जे भोग त्यांस आदि व अंत असल्यामुळें ते दुःखाचेंच कारण होत; त्यांचे ठायीं शहाणा पुरुष हे कौंतेया ! रत होत नाहीं. (२३) शरीर सुटण्यापूर्वी अर्थात आमरणान्त कामक्रोधामुळें होणारा वेग इहलोकींच सहन करण्यास (इंद्रियसंयमनानें) जो समर्थ होतो, तोच युक्त आणि तोच (खरा) सुखी पुरुष होय.

[गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायांत सुखदुःखें तुला सोशिलीं पाहिजेत असें जें भगवंतांनीं म्हटलें आहे (गी. २.१४) त्याचाच हा विस्तार व निरूपण आहे. गीता २.१४ यांत सुखदुःखांस 'आगमापायिनः' हें

§§ योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥

विशेषण दिलें आहे, तर येथें २२ व्या श्लोकांत ' आद्यन्तवन्तः ' असें म्हटलें असून ' मात्रा ' शब्दाऐवजीं ' बाह्य ' शब्द आला आहे; ' युक्त ' कोणास म्हणावें याची व्याख्याहि यांतच आली आहे. सुखदुःखांचा त्याग न करितां समबुद्धीनें तीं सोसणें हेंच युक्तपणाचें खरें लक्षण होय. गीता २. ६१ वरील टीका पहा.]

(२४) याप्रमाणें (बाह्य सुखदुःखांची अपेक्षा न ठेवितां) जो अंतःसुखी म्हणजे अंतःकरणांत सुखी झाला, जो अंतरांतच आराम पावूं लागला, आणि तसेंच ज्याला (हा) अंतःप्रकाश मिळाला, तो (कर्म-) योगी ब्रह्मरूप होऊन त्यालाच ब्रह्मनिर्वाण म्हणजे ब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष प्राप्त होतो. (२५) ज्या ऋषींची द्वंद्वबुद्धि सुटली म्हणजे सर्व ठिकाणीं एकच परमेश्वर आहे हें तत्त्व ज्यांनीं जाणिलें, ज्यांचीं पापें नाहींशीं झालीं, आणि जे आत्मसंयमनानें सर्व भूतांचें हित करण्यांत रत झाले त्यांना हा ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळत असतो. (२६) कामक्रोधविरहित, आत्मसंयमी व आत्मज्ञानसंपन्न असे जे यति त्यांना अभितः म्हणजे सभोंवार अगर समोर ठेविल्याप्रमाणें (अर्थात् बसल्या ठिकाणींच) ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळतो. (२७) बाह्य पदार्थांशीं (इंद्रियांचे सुखदुःखद) संयोग बाहेरच्या बाहेर ठेवून, दृष्टि दोन भुवयांच्या मध्यें राखून आणि नाकांतून वहाणारे प्राण

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥
§§ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुन-संवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

आणि अपान सम करून, (२८) इंद्रिये मन व बुद्धि यांचें ज्यानें संयमन केलें, आणि इच्छा, भय व क्रोध हीं ज्याला सुटलीं, तो मोक्षपरायण मुनि सदासर्वदा मुक्तच म्हणावयाचा.

[हें वर्णन जीवन्मुक्तावस्थेचें आहे असें गीतारहस्याच्या नवव्या (पृ. २३०, २४७) व दहाव्या (पृ २९६) प्रकरणावरून दिसून येईल. पण तें संन्यासमार्गांतील पुरुषांचें आहे असें टीकाकारांचें जें म्हणणें आहे तें मात्र आमच्या मतें बरोबर नाहीं. संन्यास व कर्मयोग या दोन्ही मार्गांत शान्ति एकच असल्ये, व तेवढ्यापुरतें हें वर्णन संन्यास-मार्गास लागू पडेल; नाहीं असें नाहीं. पण या अध्यायाच्या आरंभीं कर्मयोग श्रेष्ठ ठरवून नंतर पुनः २५ व्या श्लोकांत ज्ञानी पुरुष सर्व भूतांचें हित करण्यांत प्रत्यक्ष गढलेले असतात असें म्हटलें आहे, त्यावरून हें सर्व वर्णन कर्मयोगी जीवन्मुक्ताचेंच आहे, संन्याशाचें नव्हे, असें उघड सिद्ध होतें (गीता. र. पृ. ३७१ पहा). असो; कर्ममार्गांतहि सर्वभूतान्तर्गत परमेश्वर ओळखणें हेंच परमसाध्य असल्या-मुळें भगवान् अखेर असें सांगतात कीं—]

(२९) (सर्व) यज्ञ व तप यांचा भोक्ता, (स्वर्गादि) सर्व लोकांचा मोठा धनी, आणि अवघ्या भूतांचा सखा, असा जो मी त्या मला (याप्रमाणें) ओळखिलें म्हणजे शान्ति पावतो.

याप्रमाणें श्रीभगवंतांनीं गाइलेल्या म्हणजे सांगितलेल्या उपनिषदांत ब्रह्मविद्यान्तर्गत योग-म्हणजे कर्मयोग-शास्त्रावरील श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतीस संन्यासयोग नांवाचा पांचवा अध्याय समाप्त झाला.

षष्ठोऽध्यायः।

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।

अध्याय सहावा.

[मोक्ष प्राप्त होण्यास ज्ञानाखेरीज दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नसली तरी लोकसंग्रहाचे दृष्टीनें ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तरहि कर्में केलीं पाहिजेत, पण तीं बंधक होऊं नयेत म्हणून फलाशा सोडून समबुद्धीनें करावीं, यालाच कर्मयोग म्हणतात, आणि कर्मसंन्यासमार्गापेक्षां हा अधिक श्रेयस्कर एवढें सिद्ध झालें. तथापि एवढ्यानें कर्मयोगाचें प्रतिपादन संपत नाहीं. तिसऱ्याच अध्यायांत कामक्रोधादिकांचे वर्णन करितांना हे शत्रु मनुष्यांचीं इंद्रियें, मन आणि बुद्धि यांत बिऱ्हाड करून त्याच्या ज्ञानविज्ञानाचा नाश करितात (३.४०), म्हणून इंद्रियनिग्रहानें यांचा तूं आधीं जय कर असें भगवंतांनीं अर्जुनास सांगितलें आहे. हा उपदेश पुरा होण्यास (१) इंद्रियनिग्रह कसा करावा, आणि (२) ज्ञानविज्ञान म्हणजे काय, या दोन प्रश्नांचा खुलासा करणें जरूर होतें; परंतु मध्यंतरीं अर्जुनाच्या प्रश्नांवरून कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग या दोहोंत अधिक चांगला मार्ग कोणता हें सांगून, या दोन मार्गांची शक्य तेवढी एकवाक्यताहि करून दाखविली, आणि कर्में न सोडितांहि तींच निःसंग बुद्धीनें केल्यानें ब्रह्मनिर्वाणरूपी मोक्ष कसा प्राप्त होतो इत्यादी प्रतिपादन केलें. आतां कर्मयोगासहि अवश्य लागणारी जी ही निःसंग किंवा ब्रह्मनिष्ठ स्थिति

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।

ती ज्या साधनांनीं प्राप्त होऊं शकत्ये त्यांच्या निरूपणास या अध्यायांत सुरवात केली आहे. तथापि हें निरूपण देखील पांतजलयोग स्वतंत्ररीत्या उपदेशिण्याकरितां केलेलें नाहीं, हें लक्षांत यावें म्हणून खरा संन्यासी म्हणजे फलाशा सोडून कर्मे करणारा पुरुष समजावयाचा, कर्मे सोडणारा नव्हे (५.३), इत्यादी पूर्वीच्या अध्यायांत जें प्रतिपादन केलें आहे त्याचाच प्रथम येथें अनुवाद करितात—]

(१) कर्मफलाचा आश्रय न करितां (म्हणजे फलाशेचें मनांत बिऱ्हाड न ठेवतां) जो (शास्त्राप्रमाणें आपलें विहित) कर्तव्यकर्म करितो, तोच संन्यासी व तोच कर्मयोगी म्हणावयाचा. निरग्नी म्हणजे अग्निहोत्रादिक कर्मे सोडून देणारा किंवा अक्रिय म्हणजे कोणतेंच कर्म न करितां स्वस्थ बसणारा (खरा संन्यासी व खरा योगी) नव्हे. (२) हे पांडवा ! ज्याला संन्यास असें म्हणतात तोच (कर्म-) योग समज. कारण संकल्पाचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाशेचा संन्यास (–त्याग) केल्याखेरीज कोणीहि (कर्म) योगी होत नाहीं.

[मागील अध्यायांत “ एकं सांख्यं च योगं च ” (५. ५), अगर “ योगाखेरीज संन्यास नाहीं ” (५.६), किंवा “ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी ” (५.३), असें जें म्हटलें आहे त्याचाच हा अनुवाद असून पुढें अठराव्या अध्यायांत (१८.२) एकंदर विषयांचा उपसंहार करितांना हाच अर्थ पुनः वर्णिला आहे. गृहस्थाश्रमांत अग्निहोत्र राखून यज्ञयागादि करावे लागतात; पण जो संन्यासाश्रमी झाला त्याला याप्रमाणें अग्नि पाळण्याची जरूर नसल्यामुळें त्यानें ‘ निरग्नि ’ व्हावें व अरण्यांत राहून भिक्षेनें उदर निर्वाह करावा, जगाच्या व्यवहारांत

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

पडूं नये, असें मनुस्मृतीनें ह्मटलें आहे (मनु. ६. २५ इ.). मनूच्या या मताचाच पहिल्या श्लोकांत उल्लेख केलेला असून त्यावर भगवंतांचें असें ह्मणणें आहे कीं, निरग्नि व निष्क्रिय होणें हें कांहीं खऱ्या संन्यासाचें लक्षण नव्हे. काम्यबुद्धीचा किंवा फलाशेचा त्याग करणें हाच खरा संन्यास होय. संन्यास बुद्धींत आहे, अग्नि किंवा कर्में सोडणें या बाह्य क्रियेंत नाहीं. म्हणून फलाशेचा किंवा संकल्पाचा त्याग करून कर्तव्यकर्म करणारासच खरा संन्यासी ह्मटलें पाहिजे. हा गीतेचा सिद्धान्त स्मृतिकारांच्या सिद्धान्ताहून भिन्न असून त्याची स्मार्त मार्गाशीं गीता एकवाक्यता कशी करित्ये हें गीतारहस्याच्या ११ व्या प्रकरणांत (पृ. ३४४–३४७) स्पष्ट करून दाखविलें आहे तें पहा. खरा संन्यास कोणता तें याप्रमाणें सांगून आतां ज्ञान होण्याच्या पूर्वी म्हणजे साधनावस्थेंत जीं कर्में करितात त्यांत, व ज्ञानोत्तर म्हणजे सिद्धावस्थेंत फलाशा सोडून जीं कर्में करावयाचीं त्यांत, भेद कोणता तें सांगतात—]

(३) जो (कर्म-) योगारूढ होऊं इच्छितो त्या मुनीस कर्म हें (शमाचें) कारण म्हणजे साधन म्हटलें आहे; आणि तोच पुरुष योगारूढ म्हणजे पूर्ण योगी झाला म्हणजे त्यास (पुढें) शम हें (कर्माचें) कारण होतें, असें म्हणतात.

[या श्लोकाच्या अर्थाचा टीकाकारांनीं अनर्थ करून टाकला आहे. श्लोकाच्या पूर्वार्धांत योग म्हणजे कर्मयोग हाच अर्थ असून तो सिद्ध होण्यास प्रथम कर्मच कारण होतें ही गोष्ट सर्वांस मान्य आहे. पण "योगारूढ झाल्यावर त्यासच शम हें कारण होतें." याचा अर्थ टीकाकारांनीं संन्यासपर लाविला आहे. त्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, 'शम' ह्मणजे कर्मांचा 'उपशम' व ज्याला योग सिद्ध झाला त्यानें कर्में सोडून दिलीं पाहिजेत ! कारण त्यांच्या मतें कर्मयोग

§§ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

हा संन्यासाचें अंग म्ह० पूर्वसाधन आहे. पण हा अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा होय; खरा नव्हे. कारण (१) कर्मफलाचा आश्रय न करितां 'कर्तव्यकर्म करणारा' पुरुषच खरा योगी म्हणजे योगारूढ होय, कर्में न करणारा (अक्रिय) खरा योगी नव्हे, असें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकांत जर भगवंतांनीं सांगितलें आहे, तर तिसऱ्या श्लोकांत योगारूढ पुरुषाला कर्मांचा शम करण्यास, किंवा कर्में सोडण्यास भगवान सांगतील असें मानणें सर्वथैव अन्याय्य होय. शान्ति मिळाल्यावर योगारूढानें कर्में करूं नयेत असें संन्यासमार्गाचें जरी मत असलें, तरी गीतेस हें मत मान्य नसून कर्मयोग्यानें सिद्धावस्थेंतहि यावज्जीव भगवंतांप्रमाणें निष्कामबुद्धीनें सर्व कर्में केवळ कर्तव्यें म्हणून करीत राहिलें पाहिजे, असा गीतेंत अनेक ठिकाणीं स्पष्ट उपदेश केला आहे (गी. २ ७१; ३. ७ व १९; ४. १९–२१; ५. ७–१२; १२. १२; १८. ५६, ५७; आणि गीतार. प्र. ११ व १२ पहा). (२) दुसरें कारण असें कीं, 'शम' या शब्दाचा 'कर्मांचा शम' हा अर्थ कोठून आला ? 'शम' हा शब्द भगवद्गीतेंत दोनवारदां आला असून (गी. १०. ४; १८. ४२) तेथें व प्रचारांतहि त्याचा अर्थ 'मनाची शांति' असा आहे. मग याच श्लोकांत 'कर्मांची शांति' असा अर्थ कां घ्यावयाचा ? ही अडचण दूर करण्यासाठीं गीतेवरील पैशाचभाष्यांत 'योगारूढस्य तस्यैव' यांतील 'तस्यैव' या दर्शक सर्वनामाचा संबंध 'योगारूढस्य' याशीं न लावितां, 'तस्य नपुसकलिंगी षष्ठी समजून "तस्यैव कर्मणः शमः" (तस्य म्हणजे पूर्वार्धांतल्या कर्मांचा शम) असा अर्थ केला आहे ! पण हा अन्वयहि सरळ नाहीं. कारण योगाभ्यास करणाऱ्या ज्या पुरुषाचें वर्णन या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत केलें आहे त्याचीच पुढें म्हणजे अभ्यास पुरा झाल्यावर काय स्थिति होते ती सांगण्यासाठीं उत्तरार्धाचा आरंभ झाला आहे याबद्दल शंका नाहीं;

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

म्हणून ‘ तस्यैव ’ या पदांनीं ‘ कर्मणः एव ’ हा अर्थ घेतां येत नाहीं; किंवा घेतलाच तर त्याचा संबंध ‘ शमः ’ याशीं न जोडितां “ कारणमुच्यते ” याशीं जोडावा म्हणजे “ शमः योगारूढस्य तस्यैव कर्मणः कारणमुच्यतें ” असा अन्वय लागून त्याचा “ शम हें योगारूढाच्या कर्मांचेंच आतां कारण होतें ” असा गीतेच्या एकंदर उपदेशास अनुसरून नीट अर्थ लागेल. (३) टीकाकारांचा अर्थ त्याज्य मानण्याचें तिसरें कारण असें कीं, संन्यासमार्गाप्रमाणें योगारूढ पुरुषास पुढें कांहींच करावयाचें रहात नाहीं, शमांतच त्याच्या सर्व कर्मांचा शेवट होतो, आणि हें जर खरें तर ‘ योगारूढाला शम कारण होतें ’ या वाक्यांतील ‘ कारण ’ हा शब्द अगदींच निरर्थक पडतो. ’ कारण ’ हा शब्द नेहमींच सापेक्ष आहे. ‘ कारण ’ म्हटलें म्हणजे त्याला कांहीं तरी ‘ कार्य ’ पाहिजे; व संन्यासमार्गाप्रमाणें योगारूढाला तर कोणतेंच ‘ कार्य ’ शिल्लक राहिलेलें नसतें. शम हें मोक्षाचें ‘ कारण ’ म्हणजे साधन म्हणावें, तर तें जुळत नाहीं. कारण मोक्षाचें साधन ज्ञान आहे शम नव्हे. बरें शम हें ज्ञानप्राप्तीचें ‘ कारण ’ म्हणजे साधन म्हणावें, तर योगारूढ झालेल्याचें म्हणजे पूर्णावस्थेस पोंचलेल्याचें हें वर्णन असल्यामुळें त्याला ज्ञानप्राप्ति कर्मांच्या साधनानें पूर्वींच झालेली असत्ये. मग शम हें ‘ कारण ’ कशाचें ? संन्यासमार्गीय टीकाकारांस या प्रश्नाचें कांहींच समाधानकारक उत्तर देतां येत नाहीं. पण त्यांचा हा अर्थ सोडून देऊन विचार करूं लागलें म्हणजे उत्तरार्धाचा अर्थ करितांना पूर्वार्धांतील ‘ कर्म ’ हें पद सान्निध्यसामर्थ्यानें सहज मनांत येतें; आणि मग योगारूढाला स्वार्थ राहिला नसला तरी लोकसंग्रहकारक कर्म सुटत नसल्यामुळें (गी. ३, १७–१९ पहा) तें करण्यास ‘ शम ’ हें त्याला आतां ‘ कारण ’ म्हणजे साधन होतें असा अर्थ

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते ।

निष्पन्न होतो. 'युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्'' (गी. ५-१२)-योगी कर्मफलाचा त्याग करून पूर्ण शान्ति मिळवितो -असें जें मागील अध्यायांत वचन आहे, त्यावरूनहि हाच अर्थ सिद्ध होतो. कारण त्यांत शान्तीचा संबंध कर्मत्यागाशीं न जोडितां फक्त फलाशा-त्यागाशींच वर्णिला असून, तेथेंच योग्यानें जो कर्मसंन्यास करावयाचा तो 'मनसा' म्हणजे मनानें करावयाचा (गी. ५. १३), शरीरानें किंवा केवळ इंद्रियद्वारा त्यानें कर्में केलींच पाहिजेत, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आमचें तर असें मत आहे कीं, अलंकारशास्त्रांत ज्याला अन्योन्यालंकार म्हणतात, तशा प्रकारची अर्थचमत्कृति किंवा सौरस्य प्रस्तुतच्या श्लोकांत साधलें असून, पूर्वार्धांत 'कर्म' हें 'शमाचें' केव्हां कारण होतें तें सांगितल्यावर, उलटपक्षीं 'शम' हें 'कर्माचें' केव्हां कारण होतें, याचें उत्तरार्धांत वर्णन केलें आहे. भगवान् असें सांगतात कीं, प्रथम साधनावस्थेंत 'कर्म' हेंच शमाचें म्हणजे योगासिद्धीचें कारण होतें. म्हणजे यथाशक्ति निष्काम कर्में करितां करितांच चित्त शान्त होऊन तद्द्वारा अखेर पूर्ण योगसिद्धि होते. पण योगी योगारूढ होऊन सिद्धावस्थेस पोंचला म्हणजे कर्म व शम यांचा हा कार्यकारणभाव बदलून कर्म शमाचें कारण न होतां, शमच कर्माचें कारण बनतें; म्हणजे योगारूढ आपलीं सर्व कर्में आतां कर्तव्य म्हणून फलाशा न ठेवितां शान्त चित्तानें करीत असतो. सारांश सिद्धावस्थेंत कर्में सुटतात असा या श्लोकाचा भावार्थ नसून, 'कर्म' आणि 'शम यांच्या-मधील साधनावस्थेंतला कार्यकारणभाव मात्र सिद्धावस्थेंत बदलतो, असें गीतेचें सांगणें आहे (गीतारहस्य प्रकरण ११ पृ. ३२२, ३२३ पहा). कर्मयोग्यानें अखेर कर्में सोडिलीं पाहिजेत असें गीतेंत कोठेंहि सांगितलें नाहीं, तसें सांगण्याचा उद्देशहि नाहीं. म्हणून संधि

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

§§ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैवह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

सांपडेल तेथें कांहीं तरी क्लृप्तीनें गीतेंतील मधल्याच एखाद्या श्लोकाचा संन्यासपर अर्थ लावणें योग्य नव्हे. गीता हल्लीं पुष्कळांस दुर्बोध झाली आहे याचें कारणहि हेंच होय. योगारूढानें कर्में केलीं पाहिजेत हाच अर्थ पुढील श्लोकांतील व्याख्येवरूनहि व्यक्त होतो. तो श्लोक असा—]

(४) कारण, जेव्हां इंद्रियांच्या (शब्दस्पर्शादि) विषयांचे ठायीं व कर्मांच्या ठायीं अनुषक्त होत नाहीं, आणि सर्व संकल्पाचा म्हणजे काम्य-बुद्धिरूप फलाशेचा (साक्षात् कर्मांचा नव्हे) संन्यास करितो तेव्हां त्याला योगारूढ म्हणतात.

[हा श्लोक मागल्या किंबहुना पूर्वीच्या तीन श्लोकांनाहि जोडून आहे म्हटलें तरी चालेल. यावरून योगारूढानें कर्में न सोडितां फलाशा किंवा काम्य बुद्धि सोडून शान्त चित्तानें निष्काम कर्में करावयाचीं असा गीतेचा अभिप्राय स्पष्ट होतो. ‘संकल्पाचा’ संन्यास’ हे शब्द वर दुसऱ्या श्लोकांत आलेले असून तेथें त्यांचा जो अर्थ आहे तोच या श्लोकांतहि घेतला पाहिजे. कर्मयोगांतच फलाशात्यागरूपी संन्यासाचा समावेश होत असून फलाशा सोडून कर्में करणारा पुरुषच खरा संन्यासी व योगी म्हणजे योगारूढ म्हणावयाचा. आतां अशा प्रकारचा निष्काम कर्मयोग किंवा फलाशासंन्यास सिद्ध होणें ही गोष्ट प्रत्येक मनुष्याच्या ताब्यांतील आहे, स्वतः होऊन प्रयत्न करील तर त्यास ती प्राप्त होणें अशक्य नाहीं, असें सांगतात—]

(५) (मनुष्यानें) आपण होऊन आपला उद्धार करावा. आपण आपल्या स्वतःला (कधींहि) खचवूं नये. कारण (प्रत्येक मनुष्य) आप-

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥
§§ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

णच आपल्या स्वतःचा बंधु (ह्मणजे मदत करणारा), किंवा आपणच आपला शत्रु (म्हटला आहे). (६) ज्यानें आपणच आपल्याला जिंकिलें तो आपल्या स्वतःचा बंधु होतो; पण जो आपल्याला ओळखीत नाहीं त्याचें तो स्वतः-च शत्रूप्रमाणें वैर करितो.

[या दोन श्लोकांत आत्मस्वातंत्र्याचें वर्णन असून ज्यानें त्यानें आपला उद्धार आपणच करून घेतला पाहिजे, व प्रकृति कितीहि बलवत्तर झाली तरी तिचा जय करून आत्मोन्नति करणें ही ज्याच्या त्याच्या स्वाधीनची गोष्ट आहे, हें तत्व प्रतिपादिलें आहे (गीतार. प्र. १० पृ. २७४–२७९ पहा). हें तत्त्व मनांत चांगलें ठसावें म्हणून एकदां अन्वयानें म्हणजे आत्मा आपलाच मित्र केव्हां होतो तें आणि पुनः व्यतिरेकानें म्हणजे आत्मा आपला शत्रु केव्हां म्हणावा तें सांगून, दोन्हीं रीतींनीं वर्णिलें आहे; व हेंच तत्त्व पुनः १३.२८ श्लोकांतहि आलें आहे. संस्कृतांत 'आत्मा' या शब्दाचे (१) अंत-रात्मा, (२) आपण स्वतः, आणि (३) अंतःकरण किंवा मन, असे तिन्ही अर्थ असल्यामुळें आत्मा हा शब्द या व पुढील श्लोकांतून अनेक वेळां आला आहे. आतां आत्मा ताब्यांत आणिल्यानें काय फल मिळतें तें सांगतात—]

(७) ज्यानें आपला आत्मा ह्मणजे अंतःकरण जिंकिलें व ज्याला शान्ति प्राप्त झाली त्याचा 'परमात्मा' शीतोष्ण, सुखदुःख आणि माना-पमान यांच्या ठिकाणीं समाहित ह्मणजे सम व स्थिर रहातो.

[या श्लोकांत 'परमात्मा' हा शब्द आत्म्यालाच लाविला आहे.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

[देहातील आत्मा हा सामान्यतः सुखदुःखोपाधींत मग्न झालेला आहे. पण इंद्रियसंयमनानें उपाधींचा जय केल्यावर हाच आत्मा प्रसन्न होऊन परमात्मरूपी किंवा परमेश्वरस्वरूपी बनत असतो. परमात्मा ह्मणून आत्म्याहून निराळया स्वरूपाचा पदार्थ नसून मनुष्याच्या शरीरांतील आत्माच तत्वतः परमात्मा आहे असें गीतेंतच पुढें (गी. १३. २२ व ३१) ह्मटलें असून महाभारतांतहि—

आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

" आत्माच प्राकृत ह्मणजे प्रकृतीच्या गुणांनीं (सुखदुःखादिक विकारांनीं बद्ध झालेला असला ह्मणजे त्याला क्षेत्रज्ञ अथवा शरीरांतील जीवात्मा असें ह्मणतात; आणि या गुणांपासून त्याची सुटका झाली ह्मणजे तोच परमात्मा होतो " असें वर्णन आहे (म. भा. शां. १८७, २४). अद्वैत वेदान्ताचा सिद्धान्तहि हाच आहे हें गीतारहस्याच्या ९ व्या प्रकरणावरून कळून येईल. गीतेंत अद्वैत मत प्रतिपादन केलेलं नसून विशिष्टाद्वैत किंवा शुद्ध द्वैतच गीतेस ग्राह्य आहे असें ज्यांचें ह्मणणें आहे ते ' परमात्मा ' हें एक पद न घेतां ' परं ' आणि ' आत्मा ' अशीं दोन पदें करून ' परं ' हें ' समाहितः ' याचें क्रियाविशेषण समजतात ! हा अर्थ क्लिष्ट आहे; परंतु या उदाहरणावरून सांप्रदायिक टीकाकार आपल्या मताप्रमाणें गीतेची कशी ओढाताण करीत असतात हें लक्ष्यांत येईल.]

(८) ज्याचा आत्मा ज्ञानानें आणि विज्ञानानें म्हणजे विविध ज्ञानानें तृप्त झाला, ज्यानें आपलीं इंद्रियें जिंकलीं, तो कूटस्थ म्हणजे मूळास जाऊन पोचला आणि माती, दगड व सोनें सारखेंच मानूं लागला, अशा (कर्म-) योगी पुरुषास (-च) ' युक्त-' सिद्धावस्थेस पोचलेला असें

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
§§ योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

म्हणतात. (९) सुहृद्, मित्र, शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ, द्वेष करण्यास योग्य व बांधव यांच्या ठायीं आणि साधूंच्या व दुष्टांच्या ठायींहि ज्याची बुद्धि सम झाली तोच (पुरुष) विशेष योग्यतेचा म्हणावयाचा.

[सुहृद् म्हणजे उलट उपकाराची इच्छा न ठेवितां मदत करणारा स्नेही, उदासीन ह्मणजे दोन पक्ष झाले असतां कोणाचेंच बरें वाईट न इच्छिणारा; मध्यस्थ म्हणजे दोन्ही पक्षांचें बरें इच्छिणारा, आणि बंधु म्हणजे संबंधी, असे अर्थ टीकाकारांनीं दिले आहेत. परंतु हेच अर्थ न घेतां थोडे निराळे घेतले तरी चालतील. कारण हे शब्द प्रत्येकीं भिन्न अर्थ दाखविण्यास योजिलेले नसून, सर्वांच्या मिलाफानें व्यापक अर्थाचा बोध व्हावा, त्यांत कांहीं कमी पडूं नये, एवढ्याचसाठीं अनेक शब्दांची ही योजना करीत असतात. याप्रमाणें योगी, योगारूढ किंवा युक्त कोणाला म्हणावें (गी. २. ६१; ४. १८; व ५. २३ पहा.) तें संक्षेपानें सांगून हा कर्मयोग सिद्ध करून घेण्यास प्रत्येक मनुष्य स्वतंत्र आहे, त्यासाठीं दुसऱ्याचे तोंडाकडे पहाण्याची कोणालाच जरूर नाहीं, असेंहि सांगितलें. आतां हा कर्मयोग सिद्ध होण्यास साधन कोणतें याचें निरूपण करितात—]

(१०) जो योगी म्हणजे कर्मयोगी आहे, त्यानें एकांतांत एकटें राहून चित्त व आत्मा आंवरून, कोणतीहि काम्यवासना न ठेवितां, परिग्रह ह्मणजे पाश सोडून, सतत आपल्या योगाभ्यासास लागावें.

[' युंजीत ' या पदानें पातंजलसूत्रांतील योग या ठिकाणीं विवक्षित आहे हें पुढील श्लोकांवरून स्पष्ट होतें. तथापि कर्मयोग प्राप्त करून घेऊं

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

इच्छिणाऱ्या पुरुषानें आपलें सर्व आयुष्य पातंजल योगांत घालवावें असा याचा अर्थ नाहीं. कर्मयोगांत लागणारी साम्यबुद्धि संपादन करण्यास साधन म्हणून पातंजल योग या अध्यायांत वर्णिला आहे; व एकान्तवासहि तेवढ्यापुरताच होय. प्रकृतिस्वभावामुळें पातंजल योगांतील समाधि कित्येकांस एकाच जन्मांत साध्य होणें शक्य नसतें. अशा पुरुषानें सर्व आयुष्य पातंजल योगांतच न घालवितां बुद्धि शक्य तेवढी स्थिर करून कर्मयोगाचें आचरण करीत जावें, त्यानेंच अनेक जन्मांनीं अखेर सिद्धि मिळते, असें याच अध्यायाच्या शेवटीं भगवंतांनीं सांगितलें आहे. (गीतार. प्र. १० पृ. २७९-२८२ पहा)—]

(११) प्रथम दर्भ, त्यावर मृगाचें कातडें; आणि त्याच्याहि वर वस्त्र घातलेलें, फार उंच नाहीं आणि फार सखलहि नाहीं असें आपलें आसन शुद्ध जागीं अढळ मांडून, (१२) तेथें चित्त व इंद्रियें यांचें व्यापार आंवरून धरून आणि मन एकाग्र करून आत्मशुद्ध्यर्थ आसनावर बसून योगाचा अभ्यास करावा. (१३) काय म्हणजे पाठ, डोकें व मान हीं सम म्हणजे उभीं सरळ रेषेंत निश्चल धारण करून स्थिर होत्साता दिशांकडे म्ह० सभोंवार न बघतां आपल्या नाकाच्या शेंड्यावर नजर ठेवून, (१४) भीती न बाळगितां, शान्त अंत:करणानें, ब्रह्मचर्यव्रत पाळून व मनाचें संयमन

युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

करून, चित्त माझ्याच ठिकाणीं लावून मत्परायण होत्साता युक्त होऊन बसावें.

['शुद्ध जागीं' व 'शरीर, मान व डोकें सम करून' हे शब्द श्वेताश्वतरोपनिषदांतील आहेत (श्वे. २.८ व १० पहा); आणि वरील एकंदर वर्णनहि हठयोगांतील नसून जुन्या उपनिषदांतील योगाच्या वर्णनांशीं अधिक जुळतें आहे. हठयोगांत इंद्रियाचा निग्रह बलात्कारानें करीत असतात; पण तसें न करितां "मनसैव इंद्रियग्रामं विनियम्य" –मनानेंच इंद्रियें आंवरावीं–असें याच अध्यायांत पुढें २४ व्या श्लोकांत ह्मटलें आहे. यावरून हठयोग गीतेंत विवक्षित नाहीं हें उघड होतें. तसेंच जन्मच्या जन्म योगाभ्यासांत घालवावा असा या वर्णनाचा हेतु नाहीं हें याच अध्यायांत शेवटीं सांगितलें आहे. सध्या याच योगाभ्यासाचें फल जास्त निरूपण करितात—]

(१५) याप्रमाणें सदा आपला योगाभ्यास चालू ठेविल्यानें मन ताब्यांत येऊन (कर्म-) योग्यास माझ्या ठायीं असणारी व शेवटीं निर्वाणप्रद ह्मणजे माझ्या स्वरूपांत लय करवून देणारी शान्ति प्राप्त होत्ये.

[या श्लोकांत 'सदा' या पदानें दररोज २४ तास असा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. रोज घटका घटका यथाशक्ति हा अभ्यास करावा एवढाच अर्थ विवक्षित आहे (श्लोक १० वरील टीका पहा). याप्रमाणें योगाभ्यास करीत असतां 'मच्चित्त' व 'मत्परायण' हो, असें म्हटलें आहे याचें कारण असें कीं, पातंजल योग ह्मणजे मनाचा विरोध करण्याची एक युक्ति किंवा क्रिया होय. या कसरतीनें मन ताब्यांत आलें तरी तें एकाग्र मन भगवंताचे ठायीं न लावितां दुसऱ्या गोष्टीकडेहि लावितां येईल. पण एकाग्र चित्ताचा असा दुरुपयोग न करितां, मनाची

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन॥ १६॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥ १७॥

ही एकाग्रता अगर समाधि परमेश्वराच्या स्वरूपाचें ज्ञान होण्याकडे लाविली पाहिजे, व तसें झालें ह्मणजेच हा योग सुखकारक होतो, एरवीं हे नुस्ते क्लेश होत, असें गीतेचें ह्मणणें आहे; व ह्याच अर्थ पुढें २९, ३० व अध्यायाचे अखेरीस ४७ व्या श्लोकांत पुनः आलेला आहे. परमेश्वराचे ठिकाणीं निष्ठा नसतां केवळ इंद्रियनिग्रहाचा योग अगर तालीम ज्यांनी केली ते जारण, मारण अगर वशीकरण वगैरे लोकांना त्रास देणारीं कर्में करण्यांत मात्र प्रवीण बनतात. ही अवस्था गीतेसच काय पण कोणत्यादि मोक्षमार्गास इष्ट नाहीं. आतां पुनः या योगक्रियेचाच जास्त खुलासा करितात—]

(१६) अतिशय खाणारास किंवा मुळींच कांहीं न खाणारास, आणि अति झोपाळूस किंवा जागरण करणाऱ्यास (हा) योग, हे अर्जुना! सिद्ध होत नाहीं. (१७) ज्याचा आहारविहार माफक, कर्माचरण बेताचें आणि झोंप व जागरण परिमित त्याला (हा) योग दुःखघातक ह्मणजे सुखावह होतो.

[या श्लोकांत 'योग' ह्मणजे पातंजल योगाची क्रिया व 'युक्त' ह्मणजे माफक बेताची किंवा परिमित असे अर्थ आहेत; व पुढेंहि एकदोन ठिकाणीं योग म्हणजे पातंजल योग असाच अर्थ आहे. तथापि तेवढ्यानें या अध्ययांत पातंजल योगच स्वतंत्र प्रतिपाद्य आहे असें होत नाहीं. कर्मयोग सिद्ध करून घेणें हें आयुष्यांतील प्रधान कर्तव्य असून त्याला साधनीभूत ह्मणून तेवढ्यापुरतें पातंजल योगाचें हें वर्णन आहे असें पूर्वी स्पष्ट सांगितलें असून, या श्लोकांतील "कर्माचें योग्य आचरण" या शब्दांनींहि इतर कर्में न सोडितां हा योगाभ्यास करा.

§§ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥
यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

वयाचा हें उघड होतें. आतां योग्याचें थोडें वर्णन करून नंतर समाधिसुखाचें स्वरूप सांगतात—]

(१८) आंवरून धरिलेलें मन जेव्हां आत्म्याच्याच ठिकाणीं स्थिर होतें, आणि कोणत्याहि उपभोगाची इच्छा रहात नाहीं, तेव्हां तो युक्त झाला असे म्हणतात. (१९) निवांत जागीं ठेविलेला दिवा म्हणजे दिव्याची ज्योत जशी निश्चल रहात्ये तीच उपमा चित्त आंवरून आपला योगाभ्यास करणाऱ्या योग्यास दिलेली आहे.

[या उपमेशिवाय महाभारतांत (शान्ति. ३०० ३१,३४) "तेलानें भरलेलें पात्र जिन्यावरून नेतांना, किंवा वादळांत नावेचा बचाव करितांना मनुष्य जसा 'युक्त' किंवा एकाग्र होतो तसें योग्याचें मन एकाग्र होत असतें" असे दृष्टांत आले आहेत. सारथी व रथाचे घोडे हा कठोपनिषदांतील दृष्टान्त तर प्रसिद्धच आहे; व गीतेंत स्पष्ट आला नाहीं तरी दुसऱ्या अध्यायांतील ६७ व ६८ आणि याच अध्यायांतील २५ वा हे श्लोक तो दृष्टांत मनांत ठेवून सांगितले आहेत. योग म्हणजे कर्मयोग असा जरी गीतेंतला पारिभाषिक अर्थ असला, तरी त्या शब्दाचे इतर अर्थहि गीतेंत आले आहेत. उदाहरणार्थ, ९. ५ व १०. ७ या श्लोकांत योग म्हणजे "अलौकिक किंवा वाटेल तें करण्याची शक्ति" असा अर्थ आहे. किंबहुना योग शब्दाचे अनेक अर्थ असल्यामुळेंच गीतेंत पातंजल योग किंवा सांख्यमार्ग प्रतिपाद्य आहे असें म्हणण्यास त्या त्या संप्रदायांतील लोकांस सवड झाली आहे असें म्हटलें तरी चालेल. असो; १९ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या चित्तनिरोधरूपी पातंजल योगांतील समाधीचेंच स्वरूप आतां विस्तारानें सांगतात—]

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ।। २० ।।
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ।। २१ ।।
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ।। २२ ।।
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ।। २३ ।।

(२०) योगानुष्ठानानें निरोध होऊन चित्त ज्या ठिकाणीं रममाण होतें, आणि जेथें आपण आत्म्याला पाहून आत्म्यांतच संतुष्ट होऊन रहातों, (२१) जेथें (केवळ) बुद्धिगम्य व इंद्रियांना अगोचर असें जें अत्यंत सुख त्याचा त्याला अनुभव घडतो; आणि जेथें तो (एकदां) स्थिरावला म्हणजे तत्त्वापासून केव्हांहि ढळत नाहीं, (२२) तसेंच जी स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे त्यापेक्षां दुसरा कोणताही लाभ त्यास अधिक वाटत नाहीं, आणि जेथें स्थिरावला म्हणजे कितीहि मोठें दुःख असलें तरी तें (त्याला) तेथून चाळवूं शकत नाहीं, (२३) त्याला दुःखाच्या स्पर्शापासून वियोग म्हणजे 'योग' या नांवाची स्थिति समजतात; आणि हा 'योग' मन कंटाळूं न देतां निश्चयानें आचरिला पाहिजे.

[हे चार श्लोक मिळून एकच वाक्य आहे. 'त्याला' (तं) या २३ व्या श्लोकाच्या आरंभींच्या दर्शक सर्वनामानें पूर्वींच्या तीन श्लोकांतील वर्णन उद्दिष्ट आहे; आणि चारी श्लोक मिळून 'समाधी'चें वर्णन पुरें केलें आहे. पातंजल योगसूत्रांत "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" योग म्हणजे चित्तवृत्तींचा निरोध असें जें योगाचें लक्षण दिलें आहे, तत्सदृश्य २० व्या श्लोकाच्या आरंभीचे शब्द आहेत. या चित्तवृत्तिनिरोधाचीच समाधी ही पूर्णावस्था होय, व त्यालाच 'योग' ही संज्ञा आहे, असें

§§ संकल्पप्रभावान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनःकृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

['योग' या शब्दाचें आतां नवीन लक्षण मुद्दाम दिलें आहे. निग्रही व उद्योगी मनुष्यास सामान्यतः हा योग सहा महिन्यांनीं सिद्ध होतो असें उपनिषदांत व महाभारतांत सांगितलें आहे. (मैत्र्यु० ६. २८; अमृतनाद. २९; म. भा. अश्व. अनुगीता १९. ९९). तथापि पातंजल योगांतील समाधीनें प्राप्त होणारें हें सुख केवळ चित्तनिरोधानें नव्हे, तर चित्तनिरोधानें आपण आपल्या आत्म्याची ओळख करून घेतल्या-नंतर होत असतें असें पूर्वी २० व्या व पुढें २८ व्या श्लोकांत स्पष्ट म्हटलें आहे. या दुःखविरहित स्थितीसच 'ब्रह्मानंद' किंवा 'आत्म-प्रसादज सुख' अगर 'आत्मानंद' म्हणतात (गी. १८ ३७, व गीतार. प्र. ९ पृ.२३० पहा); आत्मज्ञान होण्यास लागणारी चित्ताची ही समता केवळ पातंजल योगानेंच उत्पन्न होते असें नाहीं, तर चित्त शुद्धीचा हाच परिणाम ज्ञान व भक्ति यांनींही घडून येतो असें पुढील अध्यायांतून वर्णिलें असून तोच मार्ग अधिक प्रशस्त व सुलभ समजतात. समाधीचें लक्षण सांगितलें; आतां ती कशी लावावी हें सांगतात—]

(२४) संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कामांचा म्हणजे वास-नांचा निःशेष त्याग करून, आणि सर्व इंद्रियांचें मनानेंच चोहोंकडून नियमन करून, (२५) धैर्ययुक्त बुद्धीनें हळूहळू शान्त होत जावें, आणि मन आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर करून कोणताहि विचार मनांत येऊं देऊं नये. (२६) (अशा रीतीनें चित्त एकाग्र करीत असतां) चंचल व अस्थिर मन

§§ प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥
युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

जिकडून जिकडून बाहेर फुटूं लागेल तिकडून तिकडून निरोध करून तें आत्म्याच्याच ताब्यांत आणावें.

[मनाची समाधी करण्याच्या क्रियेचें हें वर्णन कठोपनिषदांतील रथोपमेनें (कठ. १.३.३) चांगलें व्यक्त होतें. रथाचे घोडे इकडेतिकडे जाऊं न देतां उत्तम सारथी ज्याप्रमाणें त्यांना सरळ रस्त्यानें घेऊन जातो त्यासारखाच प्रयत्न मनुष्याला समाधीसाठीं करावा लागतो. मन कोणत्याही विषयावर स्थिर करण्याचाज्याला अभ्यास आहे त्याला वरील श्लोकांतील मर्म तावडतोब कळेल. मन एकीकडून आंव-रावयाला जावें तों दुसरीकडे फुटत असतें; व हें बंद पडल्याखेरीज समाधी लागणें शक्य नाहीं. याप्रमाणें योगाभ्यासानें मन स्थिर केलें ह्मणजे जें फल मिळतें त्याचें आतां वर्णन करितात—]

(२७) या प्रकारें शान्तचित्त, रजोविरहित, निष्पाप व ब्रह्मभूत झालेल्या (कर्म-) योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होतें. (२८) याप्रमाणें सतत आपला योगाभ्यास करणारा (कर्म·) योगी पापांपासून सुटून ब्रह्मसंयो· गापासून प्राप्त होणाऱ्या अत्यंत सुखाचा सुखानें उपभोग घेतो.

[या दोन श्लोकांत योगी म्हणजे कर्मयोगी असा आम्हीं अर्थ केला आहे. कारण पातंजल योग तरी कर्मयोगाचें साधन म्हणून सांगितला असल्यामुळें पातंजल योगाचा अभ्यास करणारा हा पुरुष कर्मयोगीच विवक्षित आहे. तथापि योगी ह्मणजे समाधि लावून बसलेला पुरुष असा अर्थ घेतला तरी चालेल. गीतेंतील प्रतिपाद्य मार्ग मात्र या पलीकडला आहे हें विसरलें नाहीं

§§ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

म्हणजे झालें. हाच न्याय पुढील दोनतीन श्लोकांसहि लागू आहे. निर्वाण ब्रह्म सुखाचा याप्रमाणें अनुभव आल्यावर सर्वांभूतीं जी आत्मौपम्यदृष्टि उत्पन्न होते तिचें आतां वर्णन करितात—]

(२९) ज्याचा आत्मा (याप्रमाणें) योगयुक्त झाला त्याची दृष्टि सर्वत्र सम होऊन सर्व भूतांच्या ठायीं आपण आणि आपल्या ठायीं सर्व भूतें (आहेत) असें त्याला दिसूं लागतें. (३०) मी (परमेश्वर परमात्मा) सर्व ठिकाणीं (आहे) असें जो पहातो, आणि माझ्या ठायीं सर्व अशी ज्याची दृष्टि झाली, त्याला मी कधीं अंतरत नाहीं. आणि तोहि मला कधीं अंतरत नाहीं.

[या दोन श्लोकांपैकीं पहिलें वर्णन 'आत्मा' हा शब्द घालून अव्यक्त म्ह॰ अध्यात्मदृष्ट्या, व दुसरें प्रथमपुरुषदर्शक 'मी' हें पद घालून व्यक्त म्ह॰ भक्तिदृष्ट्या केलेलें आहे. पण दोहोंचा अर्थ एकच आहे (गीतार. प्र. १३ पृ. ४२७–४३० पहा). ही ब्रह्मात्मैक्यदृष्टिच मोक्ष व कर्मयोग या दोहोंचाहि पाया होय. २९ व्या श्लोकाचें पहिलें अर्ध थोड्या फरकानें मनुस्मृतींत (मनु. १२.९१) महाभारतांत (शां. २३८. २१ व २६८. २२), व उपनिषदांतहि (कैव. १.१०; ईश. ६) आलें आहे. किंबहुना सर्वभूतात्मैक्यज्ञान हेंच सर्व अध्यात्म्याचें व कर्मयोगाचें मूळ होय, असें गीतारहस्याच्या १२ व्या प्रकरणांत आम्हीं सविस्तर दाखविलें आहे (पृ. ३८४ वगैरे पहा). इंद्रियनिग्रह सिद्ध झाला तरी हें ज्ञान असल्याखेरीज तो फुकट आहे; व म्हणून परमेश्वराचें ज्ञान सांगण्यास पुढच्या अध्यायापासून सुरवात केली आहे.]

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच ।

§§ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

(३१) एकत्वबुद्धि म्हणजे सर्वभूतात्मैक्यबुद्धि मनांत ठेवून सर्व भूतांत असणाऱ्या मला (परमेश्वराला) जो भजतो, तो (कर्म-) योगी सर्व प्रकारें वागत असतांहि मजमध्यें असतो. (३२) हे अर्जुना! सुख असो वा दुःख असो, आपल्याप्रमाणें इतरांना अशा (आत्मौपम्य-) दृष्टीनें जो सर्वत्र सारखें पाहूं लागला तो (कर्म-) योगी परम म्हणजे उत्कृष्ट मानिला जातो.

[सर्वांभूतीं एक आत्मा ही दृष्टि सांख्य आणि कर्मयोग या दोन्हीं मार्गांत सारखीच आहे; तसेंच पातंजल योगांतहि समाधी लागून परमेश्वराची ओळख झाल्यावर हीच साम्यावस्था प्राप्त होते. परंतु सांख्य आणि पातंजलयोगी या दोघांसहि सर्व कर्मांचा त्याग इष्ट असल्यामुळें या साम्यबुद्धीचा व्यवहारांत उपयोग करण्याचा प्रसंगच ते आणीत नाहींत; आणि गीतेंतील कर्मयोगी तसें न करितां अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या या साम्य बुद्धीचा व्यवहारांतहि नित्य उपयोग करून जगाचीं सर्व कामें लोकसंग्रहार्थ करीत असतो हा या दोहोंत मोठा भेद आहे, आणि म्हणूनच तपस्वी म्हणजे पातंजलयोगी व ज्ञानी म्हणजे सांख्यमार्गी या दोहोंपेक्षां कर्मयोगी श्रेष्ठ असें या अध्यायाचे अखेर (श्लोक ४६) स्पष्ट म्हटलें आहे. हें साम्ययोगवर्णन ऐकून त्यावर अर्जुन आतां अशी शंका घेतो कीं—]

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वास्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

अर्जुन म्हणाला–(३३) हे मधुसूदना ! साम्यानें म्हणजे साम्य-बुद्धिनें प्राप्त होणारा जो हा योग म्ह० कर्मयोग तुम्हीं सांगितला तो (मनाच्या) चंचलपणामुळें कायम टिकेल असें मला दिसत नाहीं. (३४) कारण हे कृष्णा ! मन हें चंचल, दांडगें बालिष्ठ व दृढ म्हणजे वळविण्यास कठिण आहे. वाऱ्याप्रमाणें म्हणजे वाऱ्याची मोट बांधण्या-प्रमाणें याचा निग्रह करणें मला अत्यंत दुष्कर दिसतें.

[३३ व्या श्लोकांत 'साम्यानें' किंवा 'साम्य बुद्धीनें' प्राप्त होणारा या विशेषणानें योग ह्या शब्दाचा या ठिकाणीं कर्मयोग असाच अर्थ होतो. पातंजल योगांतील समाधीचें जरी पूर्वीं वर्णन आलें असलें तरी 'योग' शब्दानें पातंजल योग या श्लोकांतून विवक्षित नाहीं. कारण दुसऱ्या अध्यायांत "समत्वं योग उच्यते" (२. ४८)– "बुद्धीचा सारखेपणा किंवा समत्व यालाच योग म्हणतात"–अशी कर्मयोगाची भगवंतांनींच व्याख्या दिली आहे. असो; अर्जुनाची अडचण कबूल करून भगवान् आतां असें सांगतात कीं—]

श्रीभगवान् म्हणाले–(३५) हे महाबाहो अर्जुना ! मन हें चंचल असून त्याचा निग्रह करणें दुर्घट, याबद्दल कांहींच शंका नाहीं; पण अभ्यासानें आणि वैराग्यानें हे कौंतेया ! तें स्वाधीन ठेवितां येतें. (३६) अंतःकरण ज्याच्या

अर्जुन उवाच।

§§ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।

ताब्यांत नाहीं त्याला (हा साम्यबुद्धिरूप) योग प्राप्त होणें कठिण असें माझें मत आहे; पण अंतःकरण ताब्यांत आणून प्रयत्न करीत गेल्यास उपायानें (हा योग) प्राप्त होणें शक्य आहे.

[तात्पर्य, प्रथम जें दुर्घट दिसतें तेंच संवयीनें आणि दीर्घोद्योगानें अखेर सिद्ध होतें. 'अभ्यास' म्हणजे कोणतीहि गोष्ट पुनः पुनः करणें, आणि 'वैराग्य' म्हणजे राग किंवा प्रीति नसणें, अर्थात् निरिच्छपणा. पातंजल योगसूत्रांत आरंभीच "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"–चित्तवृत्तीचा निरोध करणें याचें नांव योग–असें योगाचें लक्षण देऊन (याच अध्यायांतील २० पहा) पुढील सूत्रांत "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः"– अभ्यास व वैराग्य यांनीं चित्तवृत्तीचा निरोध होतो असें म्हटलें आहे. गीतेंत हे शब्द आले असून अभिप्रायहि तोच आहे; पण तेवढ्यावरून गीतेंत हे शब्द पातंजल सूत्रांतून घेतले आहेत असें मात्र म्हणतां येत नाहीं (गीतार. पृ. ५२६ पहा). मनोनिग्रह करून समाधि लावणें जरी याप्रमाणें शक्य असलें आणि कांहीं निग्रही पुरुषांना ही सिद्धि सहा महिन्यांच्या अभ्यासानें जरी प्राप्त होण्यासारखी असली, तरी यावर आतां दुसरी अशी शंका येते कीं, प्रकृतिस्वभावामुळें कर्मयोगाची ही परमावस्था अनेक लोकांस एकदोन जन्मांतहि साध्य होणें शक्य नसतें. अशा लोकांनीं ही सिद्धि कशी मिळवावी? कारण एका जन्मांत शक्य तेवढा इंद्रियनिग्रहाचा अभ्यास करून कर्मयोग आचरूं लागलें तरी मरणसमयीं तो अपूर्णच रहाणार, आणि पुढच्या जन्मींहि पुनः पहिल्यापासून सुरवात करावयाची म्हटली म्हणजे पुनः पुढच्या जन्मीहि तोच प्रकार घडून यावयाचा. सबब अशा प्रकारच्या पुरुषांनीं काय करावें असा अर्जुनाचा दुसरा प्रश्न आहे—]

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

अर्जुन म्हणाला–(३७) हे कृष्णा ! श्रद्धा आहे पण अयति म्ह० (प्रकृतिस्वभावामुळें) पुरासा प्रयत्न किंवा संयमन होत नाहीं, म्हणून ज्याचें मन (साम्यबुद्धिरूप कर्म-) योगापासून चलित झालें, तो योगसिद्धि न पावतां कोणत्या गतीला जातो ? (३८) हे महाबाहो श्रीकृष्णा ! मोहग्रस्त होऊन ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गांत स्थिर न झाल्यानें दोहीं-कडून भ्रष्ट म्हणजे सुटलेला हा पुरुष फुटलेल्या ढगाप्रमाणें (मधल्यामध्येंच) नाश तर पावत नाहीं ना ? (३९) हे कृष्णा ! माझा हा संशय तुम्हींच निःशेष दूर केला पाहिजे; या संशयाचें निरसन करणारा तुम्हां-वांचून दुसरा कोणी मिळणार नाहीं.

[नञ् समासांत आरंभींच्या नञ् (अ) या पदाचा ‘ अभाव ’ असा जरी सामान्य अर्थ असला तरी अल्पार्थींहि पुष्कळदां त्याचा प्रयोग होत असल्यामुळें ३७ व्या श्लोकांतील ‘ अयति ’ या शब्दाचा अर्थ “ अल्प म्हणजे अपुरा प्रयत्न किंवा संयमन करणारा ” असा होतो. ३८ व्या श्लोकांत “ दोहींकडचा आश्रय सुटलेला ” किंवा “ इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः ” असें जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थहि कर्मयोगपरच केला पाहिजे. काम्य बुद्धीनें पण शास्त्राज्ञेप्रमाणें कर्म केलें तर स्वर्गप्राप्ति होते आणि निष्काम बुद्धीनें केलें तर त्याचें बंधन न लागतां मोक्षप्राप्ति होते, अशीं कर्माचीं दोन फलें आहे. परंतु या अर्ध-वट मनुष्यास कर्माचें स्वर्गादि काम्य फल मिळत नाहीं, कारण तसा हेतु नसतो; आणि साम्यबुद्धि पूर्णतेस आलेली नसल्यामुळें त्यास मोक्ष

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

मिळणेंहि शक्य नसतें. म्हणून स्वर्ग गेला आणि मोक्षहि गेला–तेल गेलें, तूप गेलें आणि धुपाटणें हातीं आलें–अशी उभयभ्र मुकल्याप्रमाणें त्याची स्थिती होते कीं काय, असा अर्जुनाचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न केवळ पातंजलयोगरूपी कर्मयोगाच्या साधनासच लागतो असें नाहीं. कर्मयोगसिद्ध्यर्थ लागणारी साम्यबुद्धि कधीं पातंजल योगानें तर कधीं भक्तीनें आणि कधीं ज्ञानानें प्राप्त होते, असें पुढील अध्यायांतून वर्णन आहे; आणि पातंजल योग हें साधन एकाच जन्मांत अपुरें रहाण्याचा जसा संभव आहे, तसेंच कोणी भक्ति किंवा ज्ञान या साधनांचा अंगीकार केल्यास तींहि एक जन्मांत अपुरीं रहाण्याचा संभव आहे. म्हणून अर्जुनाच्या वरील प्रश्नास भगवंतांनीं दिलेलें उत्तर कर्मयोगमार्गांतील सर्वच साधनांस सामान्यतःच लागू आहे असें म्हटलें पाहिजे.]

श्रीभगवान् म्हणाले–(४०) हे पार्था ! इहलोकीं काय आणि परलोकीं काय अशा पुरुषाचा कधींच विनाश होत नाहीं. कारण कल्याणकारक कर्में करणाऱ्या कोणत्याहि पुरुषास बाबा ! दुर्गति मिळत नाहीं. (४१) पुण्यकर्में करणाऱ्या पुरुषांना मिळणाऱ्या (स्वर्गादि) लोकांप्रत पोंचून व (तेथें) पुष्कळ वर्षें वास करून मग हा योगभ्रष्ट म्ह० कर्मयोगापासून भ्रष्ट झालेला पुरुष शुचिर्भूत श्रीमान् लोकांच्या घरीं जन्म घेतो. (४२) किंवा

तत्र तं बुद्धीसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

बुद्धिमान् अशा (कर्म-) योग्यांच्याच कुळांत जन्म पावतो. अशा प्रकारचें जें जन्म तें (या) लोकीं मोठें दुर्लभ होय. (४३) यांत म्हणजे अशा प्रकारें प्राप्त झालेल्या जन्मांत पूर्वजन्मांतला तो बुद्धिसंस्कार त्याला प्राप्त होतो; आणि हे कुरुनंदना! तो त्याहून भूयः म्ह० अधिक (योग-) सिद्धि मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. (४४) पूर्वजन्मींच्या त्याच्या त्या अभ्यासानेंच अवश्य म्हणजे स्वतः इच्छा नसली तरी तो (पूर्ण सिद्धीकडे) ओढला जातो. ज्याला (कर्म-) योगाची जिज्ञासा म्हणजे ज्ञान व्हावें अशी इच्छा झाली, तो देखील शब्दब्रह्माच्या पलीकडे जातो. (४५) (याप्रमाणें) प्रयत्नानें उद्योग करितां करितां पापापासून शुद्ध होत्साता (कर्म-) योगी अनेक जन्मांनंतर सिद्धि पावून अखेर उत्तम गतीस पोंचतो !

[या श्लोकांतून योग, योगभ्रष्ट व योगी हे शब्द कर्मयोग, कर्मयोगापासून भ्रष्ट झालेला व कर्मयोगी या अर्थींच वापरलेले आहेत. कारण श्रीमान् कुळांत जन्मणें ही स्थिति इतरांस इष्ट असणें संभवनीय नाहीं. भगवान् असें सांगतात कीं, पहिल्यानें शक्य असेल तेवढ्या शुद्ध बुद्धीनें कर्मयोग आचरण्यास सुरुवात करावी. थोडेंच कां होईना पण अशा रीतीनें जें कर्म करण्यांत येईल तेंच या जन्मांत नाहीं तर पुढच्या याप्रमाणें जास्त जास्त सिद्धि मिळण्यास उत्तरोत्तर कारणीभूत होऊन त्यानेंच अखेरीस पूर्ण सद्गति मिळते. "हा धर्म थोडा जरी आचरिला तरी तो मोठ्या भयापासून तारतो" (गी. २.४०), आणि "अनेक जन्मांनंतर

§§ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

वासुदेवाची प्राप्ति होत्ये "(७. १९), हे श्लोक याच सिद्धान्ताचे पूरक होत. जास्त विवेचन गीतारहस्य प्र. १० पृ. २७९–२८२ यांत केलें आहे तें पहा. ४४ व्या श्लोकांत शब्दब्रह्म याचा अर्थ 'वैदिक यज्ञयागादि काम्य कर्में' असा आहे. कारण हीं कर्में वेदविहित असून वेदांवर श्रद्धा ठेऊनच तीं करीत असतात; आणि वेद म्हणजे सर्व सृष्टीच्या पूर्वीं असणारा शब्द म्हणजे शब्दब्रह्म होय. कोणीहि झाला तरी प्रथम सर्व कर्में काम्य बुद्धीनेंच करीत असतो; पण या कर्मांनें जसजशी चित्तशुद्धि होते त्याप्रमाणें पुढें निष्काम बुद्धीनें कर्में करण्याची इच्छा होते. म्हणून—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

"ब्रह्म दोन प्रकारचें आहे हें कळलें पाहिजे; एक शब्दब्रह्म आणि दुसरें त्यापलीकडचें (निर्गुण). शब्दब्रह्मांत निष्णात झाला म्हणजे मग त्यापलीकडचें (निर्गुण) ब्रह्म प्राप्त होतें "–असें उपनिषदांत, व महाभारतांतहि वर्णन आहे (मैत्र्यु. ६.२२; अमृतबिंदु १७; म. भा. शां. २३१ ६३;२६९.१). शब्दब्रह्मांतील काम्य कर्मांचा कंटाळा येऊन अखेर तींच कर्में लोकसंग्रहार्थ करावयास सांगणाऱ्या कर्मयोगाची इच्छा होते आणि मग या निष्काम कर्मयोगाचें थोडें तरी प्रथम आचरण घडतें. नंतर 'स्वल्पारंभाः क्षेमकराः' या न्यायानें हेंच स्वल्पाचरण त्या मनुष्याला या मार्गांत पुढें पुढें ओढीत नेऊन क्रमाक्रमानें पूर्ण सिद्धि मिळवून देतें "कर्मयोगाचें ज्ञान होण्याची इच्छा झाली तरी देखील तो शब्दब्रह्मापलीकडे जातो" असें जें ४४ व्या श्लोकांत सांगितलें आहे त्याचें तात्पर्य हेंच होय. कारण सदर जिज्ञासा कर्मयोगरूपी चरकाचें तोंड आहे; आणि एकदां का या चरकाच्या तोंडांत सांपडलें म्हणजे या जन्मीं नाहीं तर पुढच्या पण केव्हांना केव्हां तरी पूर्ण सिद्धि मिळून शब्द-

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

ब्रह्माच्या पलीकडच्या ब्रह्मास पोंचल्याखेरीज रहात नाहीं. जनकादिकांस ही सिद्धि एकाच जन्मांत मिळाली असें सकृद्दर्शनीं वाटतें खरें; पण तत्त्वतः पहातां त्यांनाहि हें फल जन्मोजन्मींच्या पूर्वसंस्कारानेंच मिळालें असलें पाहिजे, हें विसरतां कामा नये. असो; कर्मयोगाचें थोडेंसें आचरण, किंबहुना जिज्ञासा देखील, अशा रीतीनें नेहमींच कल्याणकारक असून शिवाय त्यानेंच अखेरीस मोक्षप्राप्तिहि निःसंशय होत असल्यामुळें भगवान् आतां अर्जुनास असें सांगतात कीं—]

(४६) तपस्वी लोकांपेक्षां (कर्म-) योगी श्रेष्ठ, ज्ञानी पुरुषांपेक्षांहि श्रेष्ठ, आणि कर्मठापेक्षांहि श्रेष्ठ समजतात; तस्मात् हे अर्जुना ! तूं योगी म्हणजे कर्मयोगी हो.

या श्लोकांत तपस्वी म्हणजे अरण्यांत जाऊन उपोषणादि कायक्लेश कर व्रतांनीं किंवा हठयोगांतील साधनांनीं सिद्धि मिळविणारे लोक असा अर्थ असून सामान्यतःहि या शब्दाचा अर्थ हाच आहे. ज्ञानी म्हणजे अर्थातच "ज्ञानयोगेन सांख्यानां०" (गी. ३.३.) यांत वर्णिलेले ज्ञानानें ह्मणजे सांख्यमार्गानें कर्में सोडून सिद्धि मिळविणारे सांख्यनिष्ट लोक होत. तसेंच कर्मी ह्मणजे गी. २.४२–४४ आणि ९. २०.२१ यांत वर्णिलेले नुस्तीं काम्य कर्में करणारे स्वर्गपरायण कर्मठ मिमांसक होत. या तीन पंथांपैकीं प्रत्येकजण आपआपल्या मार्गानेंच सिद्धि मिळत्ये असें म्हणत असतो. पण गीता आतां असें सांगत आहे कीं, तपस्वी घ्या, कर्मठ मिमांसक घ्या, किंवा ज्ञाननिष्ट घ्या, या प्रत्येकापेक्षां कर्मयोगी—अर्थात् कर्मयोग हा मार्गहि—श्रेष्ट आहे. आणि तोच सिद्धान्त पूर्वी "अकर्मापेक्षां कर्म श्रेष्ट०" (गी. ३.८) आणि "कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग विशेष०" (गी. ५.२). इत्यादी श्लोकांत वर्णिला आहे (गीतारहस्य प्रकरण ११ पृ. ३०४,३०५ पहा). किंबहुना तपस्वी,

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।

मीमांसक, किंवा ज्ञानमार्गी या प्रत्येकापेक्षां कर्मयोगी श्रेष्ठ आहे. 'म्हणून'च मागें 'योगस्थ होऊन कर्में कर' (गी, २.४८; गीतार. पृ. ५८), किंवा "योगाचा आश्रय करून ऊठ" (४.४२). असा ज्याप्रमाणें अर्जुनास उपदेश केला आहे, तद्वत् येथेंहि "तूं (कर्म) योगी हो" असा पुनः स्पष्ट उपदेश आहे. आणि कर्मयोग याप्रमाणें श्रेष्ठ न मानिला तर "तस्मात् तुं योगी हो" या उपदेशांतील 'तस्मात्=म्हणून' हें पद निरर्थक होईल. पण संन्यासमार्गीय टीकाकारांस हा सिद्धांत कसा खपणार ? म्हणून 'ज्ञानी' या पदाचा अर्थ फिरवून ज्ञानी म्हणजे केवळ शब्दज्ञान किंवा पुस्तकी ज्ञान झालेले लोक असा त्यांनीं अर्थ केला आहे. पण हा अर्थ निवळ सांप्रदायिक आग्रहाचा होय. कर्मं सोडणारा ज्ञानमार्ग गीता कमी समजत्ये असा गीतेचा अर्थ या टिकाकारांस नको आहे. कारण त्यामुळें त्यांच्या संप्रदायास गौणत्व येतें. आणि याचसाठीं 'कर्मयोगी विशिष्यते' (गी. ५ २) याचाहि अर्थ त्यांनीं फिरविला आहे. पण याचा पूर्ण विचार गीतारहस्याच्या ११ व्या प्रकरणांत (पृ. ३०४ वगैरे) केला असल्यामुळें या श्लोकाच्या आम्हीं दिलेल्या अर्थाबद्दल येथें जास्त चर्चा करीत नाहीं) कर्मयोग हाच मार्ग गीतेप्रमाणें सर्वांत श्रेष्ठ होय एवढें आमच्या मतें निर्विवाद आहे आतां कर्मयोग्यांतहि कोणता तारतम्यभाव पहावा लागतो हें पुढील श्लोकांत सांगतात—]

(४७) तथापि सर्व (कर्म–) योगांमध्येंहि जो माझ्या ठिकाणीं अंतःकरण ठेवून श्रद्धेनें मला भजतो, त्यालाच मी सर्वांत उत्तम युक्त ह्मणजे उत्तम सिद्ध झालेला कर्मयोगी समजतों.

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[कर्मयोगांतहि भक्तीच्या प्रेमळपणाची भर पडल्यास दुधांत साखर पडल्याप्रमाणें तो योगी भगवंतास अत्यंत प्रिय होतो असें या श्लोकाचें तात्पर्य आहे. निष्काम कर्मयोगापेक्षांहि भक्ति श्रेष्ठ असा अर्थ नाहीं. कारण पुढें बाराव्या अध्यायांत ध्यानापेक्षां कर्मफलत्याग श्रेष्ठ असें भगवंतांनींच स्पष्ट ह्मटलें आहे. (गी. १२.२२) निष्काम कर्म व भक्ति यांचा समुच्चय श्रेष्ठ हें ह्मणणें निराळें, आणि सर्व निष्काम कर्म-योग व्यर्थ असून भक्ति श्रेष्ठ हे ह्मणणें निराळें. गीतेचा सिद्धान्त पहिल्या प्रकारचा असून भागवतपुराणाचा पक्ष दुसऱ्या प्रकारचा आहे. सर्व प्रकारचे क्रियायोग आत्मज्ञानविघातक (भाग. १.५,३४) ठरवून—

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनम् ।

नैष्कर्म्य ह्मणजे निष्काम कर्महि (भाग. ११.३.४६) भगवद्भक्तीवांचून शोभत नाहीं, फुकट आहे (भाग. १.५.१२ व १२.१२.५२), असें भागवताच्या पहिल्या व शेवटच्या स्कंधांतहि पुनः म्हटलें आहे. भागवतकारांचा कटाक्ष केवळ भक्तीवरच असल्यामुळें प्रसंगविशेषीं भगवद्गीतेच्याहि पुढें ते कशी धांव घेत असतात हें यावरून व्यक्त होईल. महाभारतांत, व अर्थात् गीतेंतहि, भक्तीचें वर्णन व्हावयास पाहिजे तसें झालें नाहीं अशा समजुतीनें जें पुराण निरूपिलें गेलें, त्यांत वरच्यासारखीं दुसरींहि कांहीं विधानें सांपडल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. पण आह्मांला गीतेचें तात्पर्य काय हें पहावयाचें आहे, भागवत काय सांगतें तें पहावयाचें नाहीं. दोहोंचें प्रयोजन व कालहि

भिन्न आहेत; यासाठीं त्यांची सर्वस्वीं एकवाक्यता करणें युक्त नव्हे. असो; कर्मयोगांतील साम्यबुद्धि संपादन करण्यास जीं साधनें लागतात त्यांपैकीं पातंजल योगांतील साधनांचें या अध्यायांत निरूपण केलें. ज्ञान व भक्ति हीं दुसरीं साधनें होत व पुढील अध्यायापासून त्यांच्या निरूपणास सुरवात होईल.]

याप्रमाणें श्रीभगवंतांनीं गाइलेल्या ह्मणजे सांगितलेल्या उपनिषदांत ब्रह्मविद्यान्तर्गत योग–ह्मणजे कर्मयोग शास्त्रावरील श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील ध्यानयोग नांवाचा सहावा अध्याय समाप्त झाला.

सप्तमोऽध्यायः ।

अध्याय सातवा.

[कर्मयोग सांख्यमार्गाइतकाच मोक्षप्रद, पण स्वतंत्र व त्याहून श्रेष्ठ आहे, आणि या मार्गाचें स्वल्पाचरण जरी घडलें तरी तें फुकट जात नाहीं, असें प्रतिपादन करून, या मार्गाच्या सिद्ध्यर्थ लागणारा इंद्रियनिग्रह कोणत्या प्रकारें करावा याचें निरूपण करण्यांत आलें. पण इंद्रियनिग्रह म्हणजे केवळ बाह्य क्रिया असून ज्यासाठीं इंद्रियांची ही कसरत करावयाची त्याचा विचार अद्याप झाला नाहीं. "कामक्रोधादिक शत्रु इंद्रियांचे ठायीं ठाणें देऊन ज्ञानविज्ञानाचा नाश करितात" (३. ४०, ४१), म्हणून प्रथम तूं इंद्रियनिग्रह करून या शत्रूंना ठार कर, असें भगवंतांनींच इंद्रियनिग्रहाचें प्रयोजन तिसऱ्याच अध्यायांत अर्जुनास सांगितलें आहे. आणि मागच्या अध्यायांतहि इंद्रियनिग्रह करून "ज्ञान विज्ञानानें तृप्त झालेला" (६. ८), योगयुक्त पुरुष "परमेश्वर सर्व भूतांत आणि भूतें परमेश्वरांत पहातो (६. २९), असें त्याचें वर्णन केलें आहे. ह्मणून इंद्रियनिग्रह कसा करावा हें सांगितल्यावर

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

'ज्ञान' व 'विज्ञान' ह्मणजे काय आणि परमेश्वराचें पूर्ण ज्ञान होऊन कर्मे न सोडितांहि कर्मयोगमार्गांतील ज्या विधींनीं अखेर निःसंशय मोक्ष मिळतो ते विधीहि सांगणें, आतां ओघानेंच प्राप्त झालें; आणि तोच विषय सातव्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायाचे अखेर अकरा अध्यायांत वर्णिला असून, शेवटच्या ह्मणजे १८ व्या अध्यायांत सर्व कर्मयोगाचा उपसंहार केलेला आहे. सृष्टींत अनेक प्रकारचे जे अनेक विनाशी पदार्थ आहेत त्या सर्वांत एकच अविनाशी परमेश्वर भरून राहिला आहे हें समजणें याचें नांव 'ज्ञान' आणि एकाच नित्य परमेश्वरापासून विविध नाशवंत पदार्थ कसे होतात हें समजणें याचें नांव 'विज्ञान' होय (गी. १३.३०) व यासच क्षराक्षरविचार असें म्हणतात. परंतु याखेरीज स्वतःच्या शरीरांत म्हणजे क्षेत्रांत ज्याला आत्मा असें म्हणतात त्याचें खरें स्वरूप काय हें जाणिल्यानेंहि परमेश्वरस्वरूपाचा बोध होतो. अशा प्रकारच्या विचारास क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार असें म्हणतात. पैकीं क्षराक्षरविचारास प्रथम सुरुवात करून पुढें क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार तेराव्या अध्यायांत वर्णिला आहे. पण परमेश्वर एक असला तरी त्याचें अव्यक्त स्वरूप केवळ बुद्धिग्राह्य तर व्यक्त प्रत्यक्षावगम्य असेंहि उपासनेच्या दृष्टीनें त्यांत दोन भेद होतात. ह्मणून बुद्धीनें परमेश्वर कसा ओळखावा, आणि श्रद्धेनें अगर भक्तीनें व्यक्त स्वरूपाची उपासना करून तद्द्वारा अव्यक्ताचें ज्ञान कसें होतें, हे दोन्ही मार्ग किंवा विधि याच निरूपणांत सांगावे लागतात. तेव्हां या सर्व विवेचनास अकरा अध्याय लागले तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. शिवाय या दोन मार्गांनीं परमेश्वराच्या ज्ञानाबरोबरच इंद्रियनिग्रहहि आपोआपच होत असल्यामुळें केवळ इंद्रियनिग्रह प्राप्त करून देणाऱ्या पातंजल योगमार्गापेक्षां ज्ञान व भक्ति या

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

दोन मार्गांची योग्यताहि मोक्षधर्मांत अधिक मानितात. तथापि हें सर्व विवेचन कर्मयोगमार्गाच्या उपपादनाचा पोटभाग आहे, स्वतंत्र नव्हे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. अर्थात् गीतेच्या पहिल्या सहा अध्यायांत कर्म, दुसऱ्या षट्कांत भक्ति आणि तिसऱ्या षडध्यायींत ज्ञान असे गीतेचे जे तीन स्वतंत्र विभाग करितात ते तत्त्वतः खरे नव्हेत. स्थूलमानानें पाहतां हे तिन्ही विषय गीतेंत आले आहेत, परंतु ते स्वतंत्र नसून कर्मयोगाचीं अंगें ह्मणून त्याचें विवेचन केलें आहे, हें आह्मी गीतारहस्याच्या १४ व्या प्रकरणांत (पृ. ४५१–४५५) प्रतिपादिलें आहे. ह्मणून येथें त्याची पुनरावृत्ति न करितां सातव्या अध्यायास भगवान् कशी सुरुवात करितात तें पाहूं.]

श्रीभगवान् ह्मणाले–(१) हे पार्था ! माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून, व माझाच आश्रय करून (कर्म-) योग आचरीत असतां तुला माझें यथार्थ ह्मणजे ज्या प्रकारें अथवा विधीनें पूर्ण व निःसंशय ज्ञान होईल तें ऐक. (२) विज्ञानासहित हें ज्ञान कांहीं शेष न ठेवितां मी तुला सांगतों; जें जाणिल्यानें या लोकीं पुनः दुसरें कांहींहि जाणावयाचें शिल्लक रहात नाहीं.

[पहिल्या श्लोकांत "माझाच आश्रय करून" असे शब्द आहेत त्यांवरून व विशेषतः 'योग' या शब्दावरून पूर्वींच्या अध्यायांतून वर्णिलेल्या सिद्ध्यर्थच पुढील ज्ञानविज्ञान सांगितलें आहे. स्वतंत्र ह्मणून नव्हे, हें उघड होतें (गीतार. प्र. १४ पृ. ४५३ पहा). या श्लोकांतच नव्हे तर गीतेंत इतरत्रहि 'मद्योगमाश्रितः' (गी. १२.११), 'मत्परः' (गी. १८.५७ व ११.५५), हे शब्द कर्मयोगाला अनुलक्षून आलेले आहेत, व त्यामुळें परमेश्वराचा आश्रय करून जो योग गीता आचरावयास

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।

सांगते तो गेल्या अध्यायांत प्रतिपादिलेला कर्मयोगच होय याबद्दल कांहीं शंका रहात नाहीं. विज्ञान याचा अर्थ अनुभविक ब्रह्मज्ञान किंवा ब्रह्मसाक्षात्कार असा कित्येक करितात. पण वर सांगितल्याप्रमाणें परमेश्वरज्ञानाचेच समष्टिरूप (ज्ञान) आणि व्यष्टिरूप (विज्ञान) दोन भेद असल्यामुळें तेच ज्ञानविज्ञान शब्दानेंहि अभिप्रेत आहेत असें आम्हांस वाटतें (गी. १३.३० व १८. २० पहा). दुसऱ्या श्लोकांतील " पुनः दुसरें कांहीं जाणावयाचें शिल्लक रहात नाहीं " हे शब्द उपनिषदाच्या आधारें घेतलेले आहेत. छांदोग्योपनिषदांत श्वेतकेतूला त्याच्या बापानें " येन...अविज्ञातं विज्ञातं भवति " " जें एक जाणिल्यानें सर्व जाणिलें जातें तें काय ? " असा प्रश्न करून पुढें " यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (छां. ६.१.४)—ज्याप्रमाणें बाबा ! एका मातीच्या गोळ्यांत काय आहे तें कळलें म्हणजे बाकी मृण्मय पदार्थ त्या मृत्तिकेचेच निरनिराळीं नामरूपें धारण करणारे विकार होत दुसरें कांहीं नाहीं "—त्याप्रमाणें ब्रह्म जाणिल्यानें दुसरें कांहीं जाणावयाचें रहात नाहीं—अशी त्याची फोड केली आहे; आणि मुंडकोपनिषदांतहि (मु. १.१.३) " कस्मिन्नु भगवो विज्ञातं सर्वमिदं विज्ञातं भवति "—कशाचें ज्ञान झालें म्हणजे इतर सर्व वस्तूंचें ज्ञान होतें ?— असा आरंभींच प्रश्न आहे, यावरून एका परमेश्वराचें ज्ञानविज्ञान झालें म्हणजे या जगांत दुसरें कांहीं जाणावयाचें शिल्लक रहात नाहीं, कारण या जगांतील मूलतत्त्व एकच असून तेंच नामरूपभेदानें सर्वत्र भरलें आहे, त्याखेरीज दुसरी वस्तु जगांत नाहीं, असें जें अद्वैत वेदान्ताचें तत्त्व तेंच येथेंहि अभिप्रेत आहे असें दिसून येतें; एरवीं दुसऱ्या श्लोकांतील प्रतिज्ञा सार्थ होत नाहीं.]

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥
§§ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

(३) हजारों मनुष्यांत एखादाच सिद्धि मिळविण्याचा यत्न करितो; आणि प्रयत्न करणाऱ्या या (अनेक) सिद्ध पुरुषांपैकीं एखाद्यासच माझें खरें ज्ञान होतें.

[प्रयत्न करणाऱ्या पुरुषांना जरी सिद्धपुरुष असें या ठिकाणीं ह्मटलें आहे, तथापि परमेश्वराचें ज्ञान झाल्यावरच त्यांना सिद्धि प्राप्त होत्ये, एरवीं नाहीं, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या परमेश्वरज्ञानाचें क्षराक्षरविचार व क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार असे जे दोन विभाग त्यांपैकीं क्षराक्षरविचारास आतां सुरवात करितात—]

(४) पृथ्वी, पाणी, अग्नि, वायु, आकाश (हीं पांच सुक्ष्म भूतें) मन, बुद्धि आणि अहंकार मिळून आठ प्रकारें विभागलेली ही माझी प्रकृति आहे. (५) ही अपरा ह्मणजे खालच्या प्रतीची (प्रकृति) झाली. हे महाबाहो, अर्जुना! याशिवाय जिनें या जगाचें धारण होतें अशी परा म्हणजे श्रेष्ठ प्रतीची जीवस्वरूपी माझी दुसरी प्रकृति आहे असें समज; (६) या दोहोंपासून सर्व भूतें उत्पन्न होतात हें लक्षांत असूं दे. मीच सर्व जगताचें प्रभव म्ह० मूळ व प्रलय म्ह० शेवट आहें. (७) माझ्याहून पलीकडचें

§§ रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

हे धनंजया ! दुसरें कांहींहि नाहीं. दोऱ्यांत अनेक मणि ओंवावे त्याप्रमाणें माझ्या ठायीं हें सर्व ओंवलेलें आहे.

[या चार श्लोकांमध्यें सर्व क्षराक्षरज्ञानाचें सार आलें आहे; व याचाच विस्तार पुढील श्लोकांतून केला आहे. सांख्यशास्त्रांत अचेतन म्हणजे जड प्रकृति आणि सचेतन पुरुष अशीं सर्व सृष्टीचीं दोन स्वतंत्र तत्त्वें सांगून, या दोन तत्त्वांपासून पुढें सर्व पदार्थ उत्पन्न झाले, या दोहोंपलीकडे तिसरें तत्त्व नाहीं, असें प्रतिपादन केलें आहे. पण गीतेस हें द्वैत कबूल नसल्यामुळें, एकाच परमेश्वराच्या प्रकृति व पुरुष या दोन विभूति मानून त्यांत जडप्रकृति ही कनिष्ठ पायरीची आणि जीव म्हणजे पुरुष ही श्रेष्ठ पायरीची विभूती होय असें ४ व ५ व्या श्लोकांत वर्णन असून या दोहोंपासून सर्व स्थावर जंगम सृष्टि उत्पन्न होत्ये असें म्हटलें आहे (गी. १३. २६ पहा). पैकीं जीवभूत श्रेष्ठ प्रकृतीचा सविस्तरविचार क्षेत्रज्ञ या दृष्टीनें पुढें १३ व्या अध्ययांत केला आहे. बाकी राहिली जडप्रकृति. ही स्वतंत्र नसून परमेश्वराच्या अध्यक्षतेखालीं हिच्यापासून सर्व सृष्टि निर्माण होते, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे (गी. ९. १० पहा), तथापि प्रकृति गीतेंत जरी स्वतंत्र मानलेली नाहीं तरी सांख्यशास्त्रांत प्रकृतीचे जे भेद आहेत तेच थोड्याशा फरकानें गीतेंत ग्राह्य धरिले आहेत (गीतार, प्र. ८ पृ. १७७–१८०); आणि परमेश्वरापासून मायेनें जडप्रकृति उत्पन्न झाल्यावर (गी. ७. १४) प्रकृतीपासून पुढें सर्व पदार्थ कसे निर्माण झाले याचें सांख्यांनीं केलेलें प्रतिपादन म्हणजे गुणोत्कर्षाचें तत्त्वाहि गीतेस मान्य आहे. (गीतार प्र. ९ पृ. २४० पहा). प्रकृति व पुरुष मिळून एकंदर पंचवीस तत्त्वें आहेत असें सांख्य म्हणतात. पैकी प्रकृतपासून पुढें तेवीस तत्त्वें निपजतात. या तेविसां-

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पैकीं पांच स्थूल भूतें, व दहा इंद्रियें व मन हीं सोळा बाकी राहिलेल्या सात तत्त्वांपासून निघालेलीं म्ह० त्यांचे विकार होत. म्हणून "मूळ तत्त्वें" किती याचा विचार करतेवेळीं हीं सोळा तत्त्वें सोडून देतात; व तीं सोडून दिलीं म्हणजे बुद्धि (महान्) अहंकार व पंचतन्मात्रें (सूक्ष्म भूतें) मिळून सातच मूळ तत्त्वें शिल्लक रहातात. या सातांसच सांख्यशास्त्रांत 'प्रकृति-विकृति' अशी संज्ञा आहे. या सात प्रकृति-विकृति व मूळ प्रकृति मिळून आतां आठच प्रकारची प्रकृति होत्ये; व महाभारतांत (शां ३१०. १०-१५) यासच अष्टधा प्रकृति असें म्हटलें आहे. पण सात प्रकृति-विकृतींबरोबरच मूळ प्रकृतीची गणना करणें गीतेस योग्य वाटलें नाहीं. कारण तसें केलें तर एक मूळ व त्याचे सात विकार हा भेद दाखविला जात नाहीं. म्हणून सात प्रकृति-विकृति व मन मिळून अष्टधा मूळ प्रकृति होय असा गीतेच्या वर्गीकरणांत व महाभारतांतल्या वर्गीकरणांत थोडा भेद केलेला आहे (गीतार. पृ. १८०). सारांश, सांख्यांची स्वतंत्र प्रकृति गीतेस कबूल नाहीं, तरी पुढील विस्ताराचें निरूपण दोहोंकडे वस्तुतः एकच आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. गीतेप्रमाणें उपनिषदांतहि परब्रह्मापासूनच सामान्यतः—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥

"या (परपुरषा-)पासून प्राण, मन, सर्व इंद्रियें, आकाश, वायु, अग्नि, पाणी व विश्वाला धारण करणारी पृथ्वी हीं (सर्व) उत्पन्न होतात"-असें वर्णन आहे (मुंड. २.१.३; कै. १.१५, प्रश्न. ६.४). जास्त माहितीसाठीं गीतारहस्य प्रकरण ८ पहा. पृथ्वी, आप, वगैरे पंचतत्त्वें मीच

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

आहें असें चवथ्या श्लोकांत सांगितलें; आतां या तत्त्वांत जे गुण आहेत तेहि मीच आहे, असें सांगून हे सर्व पदार्थ दोऱ्यांत मण्यासारखे ओंवलेले आहेत असें जें वर म्हटलें आहे, त्याचेंच स्पष्टीकरण करितात—]

(८) पाण्यामध्यें रस मी, हे कौंतेया ! चंद्रसूर्यांमधली प्रभा मी, सर्व वेदांमधला प्रणव म्हणजे ॐकार मी, आकाशांत शब्द मी, आणि सर्व पुरुषांतलें पौरुष्यहि मी आहें. (९) आणि पृथ्वीच्या ठिकाणीं पुण्यगंध म्हणजे सुवास मी व अग्नीमधलें तेज मी आहें. सर्व भूतांतील जीवनशक्ति, व तपस्व्यांमधलें तप मी आहें. (१०) हे पार्था ! सर्व भूतांचें सनातन बीज मीं असें समज. बुद्धिमान् लोकांची बुद्धि मी व तेजस्व्यांचें तेजहि मी आहें. (११) काम (वासना) आणि राग म्हणजे विषयासक्ति (ही दोन्ही) वर्ज्य करून बलवान् लोकांचें बल मी आहे; आणि हे भरतश्रेष्ठा ! धर्माला विरुद्ध न जाणारा असा भूतांच्या ठायीं कामहि मी आहें, (१२) आणि जे कांहीं सात्विक व जे कांहीं राजस किंवा तामस भाव म्हणजे पदार्थ आहेत, ते सर्व माझ्याच-पासून असें समज. पण ते माझ्यांत आहेत. मी त्यांच्यांत नाहीं.

[" ते माझ्यांत आहेत मी त्यांच्यांत नाहीं " याचा अर्थ बराच खोल आहे. पहिला म्हणजे उत्तान अर्थ असा आहे कीं सर्व पदार्थ

§§ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

परमेश्वरापासून निघाले असून मण्यांतल्या दोऱ्याप्रमाणें या पदार्थांतील गुणधर्महि जरी परमेश्वरच आहे तरी परमेश्वराची व्याप्ति तेवढ्यानें न संपतां त्यांना व्यापून पलीकडेहि तोच परमेश्वर आहे असें समजलें पाहिजे; आणि हाच अर्थ पुढें "हें सर्व जग मी एकांशानें व्यापून राहिलों आहे" (गी. १०, ४२) या श्लोकांत वर्णिला आहे. पण या अर्थाखेरीज दुसराहि अर्थ नेहमींच विवक्षित असतो. तो हा कीं, त्रिगुणात्मक जगांतील नानात्व जरी मजपासून निर्माण झालेलें दिसतें, तरी तें नानात्व माझ्या निर्गुण स्वरूपांत रहात नाहीं; आणि हा दुसरा अर्थ मनांत आणून "भूतभृत् न च भूतस्थः" (९. ४ व ५) इत्यादि परमेश्वराच्या अलौकिक शक्तींचीं पुढें वर्णनें आहेत (गी. १३.१४-१६). परमेश्वराची व्याप्ति याप्रमाणें जर सर्व जगाहूनहि अधिक आहे, तर खरें परमेश्वरस्वरूप ओळखण्यास या मायिक जगाच्याहि पलीकडे गेलें पाहिजे हें उघड होतें; व तोच अर्थ आतां स्पष्टपणें प्रतिपादन करितात—

(१३) (सत्त्व, रज व तम या) तीन गुणात्मक भावांनीं म्ह० पदार्थांनीं मोहित होऊन हें सर्व जग, यांच्या पलीकडचा (अर्थात् निर्गुण) जो मी अव्यय (परमेश्वर) त्या मला, जाणीत नाहीं.

[माया किंवा अज्ञान हें त्रिगुणात्मक देहेंद्रियाचा धर्म आहे, आत्म्याचा नाहीं, आत्मा ज्ञानमय व नित्य असून त्याला इंद्रियें भ्रमांत पाडतात, असा जो मायेसंबंधानें गीतारहस्याच्या ९ व्या प्रकरणांत सिद्धान्त दिला आहे तोच अद्वैती सिद्धान्त वरील श्लोकांत सांगितला आहे. गीता ७. २४ व गीतार. प्र. ९ पृ. २३४-२४५ पहा.]

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥
§§ चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

(१४) गुणात्मक अशी ही माझी दिव्य माया दुस्तर आहे. म्हणून जे मलाच शरण येतात ते या मायेला तरून जातात.

[सांख्यशास्त्रांतील त्रिगुणात्मक प्रकृतीसच गीतेंत भगवान् आपली माया म्हणतात हें यावरून उघड होतें. महाभारताच्या नारायणीयोपाख्यनांत असें सांगितलें आहे कीं, भगवान् नारदास विश्वरूप दाखवून—

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥

" नारदा ! तुं पहातोस ही मी उत्पन्न केलेली माया आहे. सर्व भूतांच्या गुणांनीं मी युक्त आहें, असें तुं समजूं नकोस "—असें अखेरीस म्हणाले (शां. ३३९. ४४) तोच सिद्धान्त आतां येथेंहि सांगितला आहे. माया म्हणजे काय याचें निरूपण गीतारहस्य प्रकरण ९ व १० यांत केलें आहे तें पहा.]

(१५) मायेनें ज्यांचें ज्ञान नष्ट केलें, ते मूढ व दुष्कर्मी नराधम आसुरी बुद्धींत पडून मला शरण येत नाहींत.

[मायेंत गढून जाणारे लोक परमेश्वराला विसरतात व नाश पावतात हें सांगितलें. आतां असें न करणारे म्हणजे परमेश्वराला शरण जाऊन त्याची भक्ति करणारे जे लोक त्यांचें वर्णन करितात—]

(१६) हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना ! चार प्रकारचे पुण्यवान लोक माझी भक्ति करीत असतात. आर्त म्ह० रोगानें पीडलेले, जिज्ञासु म्ह० ज्ञान

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥
बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

प्राप्त करून घेण्याची इच्छा बाळगणारे, अर्थार्थी म्ह० द्रव्यादिक काम्य वासना मनांत ठेवणारे, आणि ज्ञानी म्हणजे परमेश्वराचें ज्ञान होऊन कृतार्थ झाल्यामुळें पुढें कांहीं मिळवावयाचें नसलें तरी निष्काम बुद्धीनें भक्ति करणारे. (१७) यांपैकीं एकभक्ति म्हणजे अनन्यभावें माझी भक्ति करणारा व नेहमीच युक्त ह्मणजे निष्कामबुद्धीनें वागणारा, असा जो ज्ञानी त्याची योग्यता विशेष होय ! ज्ञान्याला मी अत्यंत प्रिय, व ज्ञानी मला (अत्यंत) प्रिय आहे. (१८) सर्वच हे भक्त उदार ह्मणजे चांगले होत; पण (त्यांतल्या त्यांत) ज्ञानी म्हणजे मीच असें माझें मत आहे. कारण युक्त-चित्त होत्साता (सर्वांची) उत्तमोत्तम गति जो मी त्या माझ्याच ठायीं तो स्थिरावलेला असतो. (१९) अनेक जन्मांनंतर "जें कांहीं आहे तें वासुदेव आहे" असें अनुभवास येऊन ज्ञानवान् मला येऊन पोंचत असतो, असा महात्मा अत्यंत दुर्मिळ होय.

[प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही माझींच रूपें व मीच चोहोंकडे एकत्वानें भरलेला आहे असें आपल्या स्वरूपाचें क्षराक्षरदृष्टया ज्ञान सांगून, त्याबरोबरच या स्वरूपाची भक्ति केल्यानें परमेश्वराची ओळख होते असें जें भगवंतांनीं वर सांगितलें त्यांतील तात्पर्य नीट लक्षांत घेतलें पाहिजे. उपासना सर्वांसच पाहिजे; मग ती व्यक्ताची करा अगर अव्यक्ताची करा; पण या दोहोंत व्यक्तोपासना सुलभ असल्यामुळें तिचेंच येथें वर्णन आहे; व तिलाच भक्ति असें नांव आहे. तथापि स्वार्थबुद्धि मनांत ठेवून

§§ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

काहीं विशिष्ट हेतूस्तव परमेश्वराची भक्ति करणें, ही भक्तिची पायरी कनिष्ट असुन, परमेश्वराचें ज्ञान व्हावें अशा हेतुनें भक्ति करणारे (जिज्ञासु) देखील कच्चेच समजले पाहिजेत; कारण त्यांचें ज्ञान अद्याप परिपूर्ण नसतें, हें त्यांच्या जिज्ञासुत्वावस्थेवरूनच व्यक्त होतें. तथापि हे सर्व भक्ति करणारे असल्यामुळें सर्वच उदार ह्मणजे चांगल्या मार्गानें जाणारे, असें ह्मटलें आहे (श्लोक. १८). पण याच्याहि पुढें जाऊन ह्मणजे ज्ञानप्राप्तीनें कृतार्थ होऊन या जगांत ज्यांना करावयाचें किंवा मिळवावयाचें शिल्लक उरलें नाहीं (गी. ३. १७–१९), ते ज्ञानी पुरुष निष्काम बुद्धीनें जी भक्ति करितात (भाग. १. ७. १०) ती सर्वांत श्रेष्ठ होय असें पहिल्या तीन श्लोकांचें तात्पर्य आहे. प्रल्हादनारदादिकांची भक्ति याच श्रेष्ठ वर्गांत पडत्ये आणि याचमुळें "भक्तियोग म्हणजे परमेश्वराची निर्हेतुक व निरंतर भक्ति" असें भागवतांत भक्तीचें लक्षण केलें आहे (भाग. ३.२९.१२; व गीतार. प्र. १३ पृ. ४०८ पहा.). 'एकभक्तिः' व 'वासुदेवः' अशीं जीं १७ व्या व १९ व्या श्लोकांत पदें आहेत तीं भागवतधर्मांतलि आहेत किंबहुना भक्ताचें वरील सर्व वर्णन भागवतधर्मांतलेंच आहे, असें ह्मणण्याला हरकत नाहीं. कारण महाभारतांत या धर्माचें वर्णन चालू असतां—

चतुर्विधा मम जना भक्ता एवं हि मे श्रुतम् ।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः ॥
अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् ॥
ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ।
सर्वे च्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ॥

याप्रमाणें (म. भा. शां. ३४१.३३–३५) चतुर्विध भक्तांचा प्रथम उल्लेख करून नंतर अनन्यदैवत व एकांति ज्याप्रमाणें निराशीः म्ह० फलाशारहित कर्म करितो तसें इतर तीन भक्त न करितां कांहीं तरी

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियतः स्वया ॥ २० ॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विद्धाम्यहम् ॥ २१ ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥
अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

हेतु मनांत ठेवून भक्ति करितात म्हणून ते च्यवनशील, व एकांती प्रतिबुद्ध (म्ह० जाणते) श्रेष्ठ असें म्हटलें आहे. आणि पुढें " सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् " सर्व भूतांचे ठायीं मी वास करितों म्हणून मला वासुदेव म्हणतात "–अशी ' वासुदेव ' शब्दाची आध्यात्मिक व्युत्पत्ति केली आहे (शां. ३४१.४०). असो; सर्व ठिकाणीं जर एकच परमेश्वर आहे तर निरनिराळ्या देवतांची लोक कां उपासना करितात, आणि अशा उपासकांस फल काय मिळतें याचें आतां वर्णन करितात,

(२०) आपआपल्या प्रकृतिनियमाप्रमाणें त्या त्या (स्वर्गादिक फलांच्या) कामवासनांनीं वेडावलेले लोक तो तो (उपासनेचा) नियम पाळून दुसऱ्या (निरनिराळ्या) देवतांच्या भजनीं लागत असतात. (२१) जो जो भक्त ज्या ज्या रूपाची म्हणजे देवतेची श्रद्धेनें उपासना करूं इच्छितो त्याची त्याची ती श्रद्धा मी स्थिर करितों. (२२) मग त्या श्रद्धेनें युक्त होत्साता, तो त्या देवतेचें राधन म्हणजे आराधना करूं लागतो; आणि मग मींच निर्मिलेलीं तीं कामफलें त्याला मिळतात. (२३) पण (या) अल्पबुद्धि लोकांना मिळणारें हें फल नाशवंत असतें (मोक्षासारखें कायमचें टिकणारें नव्हे). देवाचें भजन करणारे देवांकडे जातात, आणि माझे भक्त मजकडे येतात.

§§ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

[सामान्य लोकांची अशी समजूत असते कीं, परमेश्वर जरी मोक्षदाता असला तरी संसारांत लागणाऱ्या ज्या अनेक इच्छित वस्तु त्या देण्याची शक्ति देवतांनाच असते; व त्यासाठीं या देवतांचीच उपासना केली पाहिजे. देवतांची उपासना याप्रमाणें प्राप्त झाल्यावर जन्मतः ज्याची जशी श्रद्धा असेल त्याप्रमाणें (गी १७. १–६ पहा) कोणी म्हसोबाच्या, तर कोणी शनिवार करून शनीच्या, नादीं कसे लागतात याचें वरील श्लोकांतून सुंदर वर्णन केलें आहे. यांत पहिली लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं. निरनिराळ्या देवतांच्या आराधनेनें जें फल प्राप्त होतें, तें त्या त्या देवता देतात असें जरी आपण मानीत असलों, तरी पर्यायानें तें परमेश्वराचें आराधन होऊन (गी. ९. २३) तात्त्विकदृष्ट्या तें फलहि परमेश्वरच देत असतो (श्लो. २२); इतकेंच नव्हे, तर या देवतेचें आराधन करण्याची बुद्धिहि मनुष्याच्या पूर्वकर्मानुसार परमेश्वरच देत असतो (श्लोक २१). कारण या जगांत परमेश्वराखेरीज दुसरें कांहीं नाहीं. वेदान्तसूत्रांत (३. २. ३८–४१) व उपनिषदांतहि हाच सिद्धान्त दिला आहे (कौषी. ३. ८) या निरनिराळ्या देवतांची भक्ति करितां करितां बुद्धि स्थिर व शुद्ध होऊन अखेर एक व नित्य परमेश्वराचें ज्ञान होतें हा या भिन्नभिन्न उपासनांचा उपयोग आहे. पण तत्पूर्वी जीं फलें मिळतात तीं सर्व अनित्य होत म्हणून या फलांच्या आशेंत न गुंततां ‘ ज्ञानी ’ भक्त होण्याची उमेद प्रत्येकानें ठेवावी असा भगवंतांचा उपदेश आहे. भगवान् सर्व गोष्टी करणारे व सर्व फलें देणारे असले तरी भगवान् ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें फल देत असल्यानें (गी. ४. ११) तात्विकदृष्ट्या ते आपण होऊन कांहींच करीत नाहींत असेंहि म्हणतात (गी. ५.१४) गीतारहस्याच्या १० व्या (पृ. २६४) व १३ (पृ. ४२५) प्रकरणांत याबद्दल ज्यास्त खुलासा केला आहे तो पहा. आतां देवताराधनेचें

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

फलहि परमेश्वरच देत असतो, हें विसरून प्रकृतिस्वभावाप्रमाणें लोक या देवतांच्या नादीं लागतात, असें जें वर वर्णन केलें त्याचें स्पष्टीकरण करितात—]

(२४) अबुद्धि म्ह० मूढ लोक, माझें पर म्हणजे श्रेष्ठ, उत्तमोत्तम आणि अव्यय रूप न जाणितां अव्यक्त अशा मला व्यक्त झालेला मानितात. (२५) मी आपल्या योगरूप मायेनें आच्छादित असल्यामुळें सर्वांना (स्वस्वरूपानें) प्रकट (दिसत) नाहीं. मी अज व अव्यय आहें हें मूढ लोक जाणीत नाहींत.

[योग म्हणजे अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याची युक्ति (गी. ४. ६; ७. १५; ९. ७ पहा). हिलाच वेदान्ती माया असें म्हणतात, व या योगमायेनें परमेश्वर आच्छादिला असला म्हणजे तो व्यक्तस्वरूपधारी होतो. सारांश, व्यक्त सृष्टि मायिक किंवा अनित्य व परमेश्वर खरा किंवा नित्य असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे. परंतु या ठिकाणीं व अन्य स्थलींहि ‘ माया ’ शब्दाचा अलौकिक किंवा विलक्षण शक्ति असा अर्थ धरून कित्येक लोक ही माया खोटी नव्हे, परमेश्वरासारखीच नित्य आहे, असें प्रतिपादन करितात. मायेच्या स्वरूपाचा गीतारहस्याच्या ९ व्या प्रकरणांत सविस्तर विचार केला असल्यामुळें येथें एवढेंच सांगतों कीं, माया ही परमेश्वराचीच कांहीं तरी विलक्षण व अनादि लीला आहे हें अद्वैत वेदान्तासहि मान्य आहे. कारण, माया ही जरी इंद्रियांनीं उत्पन्न केलेला देखावा आहे, तरी इंद्रियें हीं परमेश्वराच्या सत्तेनेंच हें काम करीत असल्यामुळें माया ही अखेर परमेश्वराचीच लीला म्हणावी लागते. ही माया तत्त्वतः सत्य का मिथ्या एवढाच काय तो वाद आहे;

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

आणि या बाबतींत ज्या नामरूपात्मक मायेनें अव्यक्त परमेश्वर व्यक्त मानिला जातो ती माया,–मग तिला अलौकिक शक्ति म्हणा किंवा दुसरें कांहीं म्हणा–'अज्ञानानें' उत्पन्न झालेली दिखाऊ वस्तु अगर 'मोह' असून खरें परमेश्वरतत्त्व त्याहून निराळें आहे, असा अद्वैत वेदान्ताप्रमाणेंच गीतेचाहि सिद्धान्त आहे, हें वरील श्लोकावरून उघड होतें. एरवीं 'अबुद्धि' किंवा 'मूढ' हीं पदें घालण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. सारांश माया सत्य नसुन एक परमेश्वरच सत्य होय. पण या मायेनें भुलून गेल्यामुळें लोक अनेक देवतांच्या नादीं लागत असतात असें गीतेचें म्हणणें आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत (बृ. १. १. ४.१०) याचप्रमाणें वर्णन असुन, जे लोक आत्मा व ब्रह्म एकच आहे हें न ओळखितां भेदभावानें भिन्न देवतांच्या नादीं लागतात ते 'देवांचे पशु' होत, म्हणजे गवादि पशूं पासून मनुष्यास जसा फायदा होतो तसा या अज्ञानी भक्तांपासून देवतांचा मात्र फायदा होतो, त्यांच्या भक्तांस मोक्ष मिळत नाहीं, असें म्हटलें आहे. मायेंत गुंतून अनेक देवतांची भेदभावानें उपासना करणारांचें हें वर्णन झालें; आतां या मायेतून सुटका कशी होत्ये तें सांगतात—]

(२६) भूत, वर्तमान व भविष्य (काळीं झालेलीं, असणारीं व होणारीं) सर्व भूतें म्हणजे प्राणी मी जाणितों; पण हे अर्जुना ! मला कोणीहि जाणीत नाहीं. (२७) कारण हे भारता ! (इंद्रियांच्या) इच्छा व द्वेष यांपासून उद्भवणाऱ्या (सुखदुःखादि) द्वंद्वाच्या मोहानें सर्व भूतें परंतपा !

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥
§§ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

या सृष्टींत भ्रम पावत असतात. (२८) पण ज्या पुण्यकर्मी लोकांचें पाप संपलें (ते सुखदुःखादि) द्वंद्वाच्या मोहांतून सुटून दृढव्रत होत्साते माझी भक्ति करितात.

[याप्रमाणें मायेंतून सुटका झाल्यावर त्यांची पुढें जी स्थिति होते ती सांगतात—]

(२९) जे (याप्रमाणें) माझा आश्रय करून जरामरणांतून म्हणजे पुनर्जन्माच्या फेऱ्यांतून सुटका होण्यासाठीं प्रयत्न करितात ते तें (सर्व) ब्रह्म (सर्व) अध्यात्म आणि सर्व कर्म (म्हणजे काय तें) जाणितात. (३०) आणि अधिभूत, अधिदैव व अधियज्ञ यांच्यासह (म्हणजे हें सर्व मीच आहें अशा प्रकारें) मला जे जाणितात ते युक्तचित्त (असल्यामुळें) मरणसमयीं देखील मला जाणितात.

[अध्यात्म, अधिभूत, अधिदैव व अधियज्ञ म्हणजे काय याचें निरूपण पुढील अध्यायांत केलें आहे तें पहा. मरणसमयीं मनुष्याचे मनांत जी बुद्धि प्रबळ असते त्याप्रमाणें त्याला पुढें जन्म मिळतो असा जो धर्मशास्त्राचा व उपनिषदांचा सिद्धान्त त्याला अनुलक्षून " मरणसमयीं

देखील " हे शेवटच्या श्लोकांतील शब्द आहेत; तथापि मरणापूर्व परमेश्वराचें पूर्ण ज्ञान झालेलें असल्याखेरीज केवळ अंतकाळींच हे ज्ञान होणें शक्य नाहीं हें शेवटच्या श्लोकांतील 'देखील' या पदानें स्पष्ट होतें (गी. २. ७२ पहा). जास्त खुलासा पुढील अध्यायांत केलेला आहे. अधिभूतादि शब्दांनीं पुढील अध्यायाची प्रस्तावनाच या दोन श्लोकांत केलेली आहे असें म्हटलें तरी चालेल]

याप्रमाणें श्रीभगवंतांनीं गाइलेल्या म्हणजे सांगितलेल्या उपनिषदांत ब्रह्मविद्यान्तर्गत योग–म्हणजे कर्मयोग–शास्त्रावरील श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील ज्ञानविज्ञानयोग नांवाचा सातवा अध्याय समाप्त झाला.

अष्टमोऽध्यायः ।

अध्याय आठवा.

[कर्मयोगान्तर्गत ज्ञानविज्ञानाचें निरूपण या अध्यायांत पुढें चालू असून, ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव आणि अधियज्ञ असे जे मागील अध्यायाच्या शेवटीं परमेश्वरस्वरूपाचे विविध प्रकार सांगितले त्यांचा अर्थ सांगून त्यांतील तथ्य काय याचें प्रथम विवेचन आहे. परंतु हें विवेचन सदर शब्दांच्या केवळ व्याख्या देऊन म्हणजे अत्यंत संक्षिप्त रीतीनें केलेलें असल्यामुळें या विषयाचा या अवतरणांत थोडा जास्त खुलासा करणें जरूर आहे. बाह्य सृष्टीच्या अवलोकनावरून सृष्टीच्या कार्याची कल्पना अनेक लोक अनेक रीतींनीं करीत असतात. कोणी असें म्हणतात कीं, सृष्टींतील सर्व पदार्थ पंचमहाभूतांचेंच विकार असून या पंचमहाभूतांखेरीज मूळांत दुसरें कोणतेंहि तत्त्व नाहीं. दुसरे कित्येक असें प्रतिपादन करितात कीं, गीतेच्या चवथ्या अध्यायांत वर्णिल्याप्रमाणें हें सर्व जग यज्ञापासून झालेलें आहे, म्हणून परमेश्वर यज्ञनारायणरूपी असून यज्ञानेंच त्याचें